

AETAS

— TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT —

16–18. századi utazók, utazások

KULCSÁR KRISZTINA

*Ha főúrak útra keltek... 18. századi főúri
utazástípusok Albert szász-tescheni herceg
és Mária Krisztina főhercegnő közös
utazásai alapján*

DINNYÉS PATRIK

*Mogiljovtól Szmolenszkig:
II. József német-római császár és
II. Katalin orosz császárnő első
találkozása és közös utazása (1780)*

OLGA KHAVANOVA

*Pavel Petrovics orosz nagyherceg
bécsi látogatása 1781–1782-ben*

RING ÉVA

*Egy osztrák kereskedelmi tanácsos
élményei Moszkvában.
Karl von Zinzendorf 1774-es naplója*

**34. évf.
2019**

3. szám

Bemutatjuk Daniel Unowsky történészt

34. évfolyam

2019. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:
PELYACH ISTVÁN

A kiadvány

az

Nemzeti Kulturális Alap

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER

GALAMB GyÖRGY

HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA

TOMKA BéLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KURDI KRISZTINA

A memoár mint útleírás. A tokaj-hegyaljai bor útja Dov Ber Birkenthal bohóci zsidó kereskedő visszaemlékezései alapján 5

KULCSÁR KRISZTINA

Ha főurak útra keltek... 18. századi főúri utazástípusok Albert szász-tescheni herceg és Mária Krisztina főhercegnő közös utazásai alapján 20

DINNYÉS PATRIK

Mogiljovtól Szmolenszkig. II. József német-római császár és II. Katalin orosz császárnő első találkozása és közös utazása (1780) 37

ISKRA SCHWARCZ

Nagy Péter pozsonyi látogatásáról 64

OLGA KHAVANOVA

Pavel Petrovics orosz nagyherceg bécsi látogatása 1781–1782-ben 72

RING ÉVA

Egy osztrák kereskedelmi tanácsos élményei Moszkvában. Karl von Zinzendorf 1774-es naplója 84

Műhely

MEZEY ANDRÁS

Prágai tavasz, prágai ősz. Egyházpolitika és a magyar katolikusok reagálásai korabeli hangulatjelentések alapján 98

TUSOR PÉTER

Katolikus király apostoli jogai? A magyar királyi főkegyúri jog, 1417–1918 (Vázlat) 109

Múltidéző

Moscovia. Egy szentszéki legátus leírása moszkvai útjáról 1581-ből (Fordította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: *Dobszay Balázs*) 122

Határainkon túl

„...elutasítottam, hogy a Monarchiát pusztán a régmúlt relikviájának tekintsem” Beszélgetés Daniel Unowskyval (Az interjút készítette: *Deák Ágnes*) 135

Daniel Unowsky műveinek bibliográfiája 139

DANIEL UNOWSKY

Helyi erőszak, regionális politika és állami válság. Az 1898-as zsidóellenes lázadások a Habsburg Galíciában (Fordította: *Deák Ágnes*) 142

Figyelő

A Habsburgok pénzügyi-katonai állama (<i>The sinews of Habsburg power: Lower Austria in a fiscal-military state, 1650–1820. Oxford University Press, Oxford, 2018.</i>)	
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN	162
Kossuth Shakespeare-jétől az angol nyelvű Magyar Történetig. Történelmi barangolások az angol–magyar kapcsolatok világában (<i>Frank Tibor: Britannia vonzásában. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.</i>)	
CORA ZOLTÁN	168
„Würt-emberek” a „Csudák Évében” <i>Horváth Béla: A 6. (Württemberg) huszárezred az 1848–49-es magyar szabadságharcban. '48as Könyvtár. Line Design Kiadó, Budapest, 2017.</i>	
KEMÉNY KRISZTIÁN	175
A demokrácia utolsó fóruma (<i>Palasik Mária: Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949). Ország-ház Könyvkiadó, Budapest, 2017.</i>)	
LENGYEL ESZTER	180
A könyv, amit nem lehet elfelejteni (<i>Borsi-Kálmán Béla: Pszeudo-fociesszék. Szélgjegyzetek a futball, a politika és az irodalom határvidékéről. L'Harmattan, Budapest, 2018.</i>)	
BALOG IVÁN	184
 Számunk szerzői	 187

KURDI KRISZTINA

A memoár mint útleírás

A tokaj-hegyaljai bor útja Dov Ber Birkenthal bolehoi zsidó kereskedő visszaemlékezései alapján

1912-ben Arthur Marmorstein¹ rabbi egy rendkívül izgalmasnak ígérkező, héber nyelvű kéziratot talált a londoni Library of Jews' College-ban. Szerzője a Lengyel–Litván Unióhoz, majd a Habsburg Birodalomhoz tartozó Galíciában élt borkereskedő, Dov Ber Birkenthal² (1723–1805). Az összesen 95 darab, 21×13 cm nagyságú, héber kurzív betűkkel írt papírlapból álló kéziratot Mark Vishnitzer fordította le. 1922-ben először jiddisül, majd angolul jelent meg *The Memoirs of Ber of Bolechow* címmel.³ A megjelent szöveghez alapos bevezetőt, magyarázatokat fűzött és térképet is mellékel, amelyen feltüntette azokat a településeket, ahol Dov Ber megfordult. Ez alapján látjuk, hogy bejárta a 18. századi Északkelet-Magyarországot. Kizárólag tokaj-hegyaljai borral kereskedett, ezért élete fontos színtere volt a térség, jól ismerte településeit és annak lakóit. Tevékenységének köszönhetően kapcsolatban állt a környék földbirtokosaival, görög és örmény borkereskedőkkel, észak-magyarországi polgárokkal és természetesen lengyel földbirtokosokkal, akik a legfőbb vásárlói voltak. Ezek a személyes kapcsolatok döntő szerepet játszottak Dov Ber üzleti sikereiben. Annak ellenére, hogy élete nagy részét Magyarországon töltötte, visszaemlékezéseiből úgy tűnik, sohasem merült fel benne, hogy Magyarországra költözzön.

A borkereskedő visszaemlékezései nem maradtak fenn teljes terjedelemben. Vishnitzer sem tudta pontosan, hogy a kézirat miként került a londoni Library of Jews' College⁴

¹ Marmorstein Artúr (1882–1946) Miskolcon született, a pozsonyi jesivába, majd a budapesti Rabbiképzőbe járt. 1912-től haláláig Londonban élt, ahol a Library of Jews' College-ban tanított.

² Dov Ber ben Juda Bolechów (Brezsover / Brzezier / Breser / Birkenthal). A kézirat előlapja hiányzik, és Marmorstein, aki 1913-ban részletet közölt a *Memoárból*, nem tudta pontosan, ki a szerzője, ezért a borkereskedő szülőhelyét adta meg vezetéknévként. A további szakirodalomban is így maradt fenn, jóllehet visszaemlékezéseiben Ber egy helyen említi családnevét, ezek szerint Bresernek – a lengyel *brzoza* (nyírfa) szóból származik – hívták. Miután Lengyelország felosztása nyomán létrejött Galícia tartomány, II. József 1789-es rendeletének 29. §-a kötelezővé tette a zsidóság számára a névválasztást, vagyis új német nevet kellett felvenniük, és el kellett hagyniuk addigi héber családnévüket. Ekkor lett szerzőnk családnéve Birkenthal. Abraham Jacob Brawer egy írásában felhívta a figyelmet Marmorstein tévedésére: *Posthumous Change of Name (Birkenthal not Bolechow)*. www.preteristarchive.com/Books/pdf/1910-23_adler_jewish-quarterly-review_13.pdf. (letöltés: 2019. máj. 9.)

³ A jiddis kiadás: Wischnitzer, Mark: *Zikhront R. Dov me-Bolehov (5483–5565)*. Berlin, 1922. Az angol kiadás: Vishnitzer, Mark: *The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805)*. London, 1922. Dov Ber Birkenthal visszaemlékezésének héber kézírata: The London School of Jewish Studies (LSJS), Manuscript Hebrew № 42. A héber szöveg facsimilében való közlése és újabb átírása Joseph Geller (1989), kritikai kiadása Roman Marcinkowski (2006) nevéhez fűződik.

⁴ A kézirat jelenleg a New York-i Jewish Theological Seminary tulajdonában van.

tulajdonába, és azt sem lehet tudni, hogy a szerző pontosan mikor írta művét. A leírásokban szereplő események alapján feltételezhetjük, hogy 1800 után, élete utolsó éveiben. Ber ekkor már nyolcvan éves is elmúlt.

A visszaemlékezés tartalmilag és kronológiailag nem képez összefüggő szöveget. Bizonyos oldalak többször is előfordulnak, ami Vishnitzer szerint arra enged következtetni, hogy több másolatot is készített a szerző. Az is valószínű, hogy Dov Ber Birkenthal nem akarta publikálni visszaemlékezéseit, inkább számvetésnek szánta őket.⁵ Ezt az állítást az is alátámasztja, hogy a szöveg tartalmilag nem koherens, a tényleges memoár csak a 43. oldalnál kezdődik. Előtte a szerző saját fordításait közli Humphrey Prideaux (1648–1724) *The Old and New Testament connected in the history of the Jews and neighbouring nations*, valamint Giovanni Benesius Botero (1544–1617) *Relazioni universali* című könyvéből. E szerzőket és műveiket Ber nagyra becsülte, de Vishnitzer nem tartotta fontosnak a mű kiadásakor.

Dov Ber Birkenthal művét nem lehet besorolni abba az útleíró, illetve országleíró irodalomba, amely a 18. század folyamán alakult ki és vált rendkívül divatossá. Memoár-jellegéből adódóan nem is annak íródott. Annak ellenére, hogy tulajdonképpen életrajzról, visszaemlékezésről van szó, a fennmaradt kézirat leginkább úti beszámolókat, „hivatali” utakat tartalmaz. Bizonyos értelemben számveteli főkönyvet olvashatunk, hiszen a visszaemlékezés központi témája a borkereskedő aktuális útjain történt bevételek és kiadások. Ennek következtében egyáltalán nem találkozunk benne tájleírással vagy jellembrázolással. Elsősorban az 1735 és 1775 közötti időszak családi és politikai eseményeit, utazásait és hegyaljai borvásárlásait örökíti meg, de ezen az időkereten belül is vannak kihagyások, és kronológiai sorrendet sem követ.

A művet megjelenése óta több történész is elemezte, hiszen kitűnő forrás elsősorban a 18. századi lengyelországi zsidóság belső viszonyának és a zsidó közösségek – kahalok – működésének megismeréséhez. Beszámol az ún. négy ország tanácsa (héberül: *vá'ad árba árácot*), vagyis az évenként két alkalommal megtartott zsidó országgyűlés működéséről és vitáiról,⁶ ami a Lengyel–Litván Unió valóban egyedülálló intézménye volt. Azonban leginkább a bolehovi borkereskedő kapcsolati hálóját ismerhetjük meg, melyből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a zsidók és keresztények közötti határok a 18. században távolról sem voltak átjárhatatlanok.

Dov Ber Birkenthal mind a zsidóság, mind a Lengyel–Litván Unió története szempontjából rendkívül mozgalmas időszakban élt. Ez az a korszak, amikor az anarchiába süllyedt ország lassan a szomszéd hatalmak martalékává válik: Oroszország, Poroszország és a Habsburg Birodalom 1764-től kezdve egyre több területet szerzett, majd a század végére felosztották egymás között a nagy múltú nemesi köztársaságot. Mindeközben a lengyel zsidóságnak is nagyon komoly kihívásokkal kellett szembenéznie, mégpedig az ún. álmessiasz moz-

⁵ Hundert, Gershon David: *Bandits in Bolechów: Eighteenth-Century Jewish Memoirs in Context*. Jewish History. Vol. 22. (2008) No. 4. 373. <https://www.jstor.org/stable/40345561> (letöltés: 2019. máj. 9.)

⁶ Az intézmény létrehozásáról I. Zsigmond rendelkezett 1530-ban, 1764-ben szüntették meg, amiről Dov Ber is beszámol.

⁷ Az első álmessiasz mozgalom vagy más néven misztikus irányzat a sabbatizmus, Sabbatai Cvi (1626–1676) Szmirnában született szefárd zsidó nevéhez fűződik. Fiatalon elmélyedt a Kabbala és a miszticizmus tanulmányozásában, és kihasználva az 1648-as Bogdan Hmelnickij-féle lengyelországi pogromok hatására a kelet-európai zsidóság körében tapasztalt elbizonytalanodást és felerősödött messiásvárást, Cvi saját magát kiáltotta ki a zsidóság megmentésére hivatott Messiásnak. Hívei uralkodóként tisztelték, de amikor 1666-ban Konstantinápolyba ment állítólag azzal a szándékkal, hogy megdöntse a szultán hatalmát, letartóztatták. Választás elé állították: vagy áttér az iszlám hitre,

galmak judaizmust bomlasztó tevékenységével.⁸ Tekintettel műveltségére és nyelvismeretére – beszélt lengyelül, latinul, foglalkozott a német és a francia nyelvvel is –, a frankistákkal folytatott küzdelemnek Ber maga is aktív részese volt: tolmácsolt az 1759-ben Lembergben a frankisták és talmudisták között, Mikulski érsek felügyelete alatt lezajlott hitvitában. Ezeknek az eseményeknek Birkenthal egy teljes művet szentelt, a *Divrei Binah*-t⁹, melyet 1800-ban, még a *Memoár* megírása előtt fejezett be. A frankizmus mellett azonban két másik, a zsidóság életét alapvetően átalakító mozgalom is megjelent a 18. századi Közép- és Kelet-Európában: a haszkala¹⁰ és a haszidizmus.¹¹ A visszaemlékezés írója mindkettővel kapcsolatba került, de egyiknek sem lett követője.

Dov Ber Birkenthal életének központi színtere szülővárosa, Bolehov (lengyelül Bolechów, ukránul Bolekhiv), amely számos alkalommal felbukkan visszaemlékezéseiben; napjainkban Nyugat-Ukrajnában található. A Sukel folyó két partján elterülő települést elsősorban sólelőhelyként tartották számon – erről a memoár írója is gyakran megemlékezik –, sóbányái egészen a 19. századig fontos szerepet töltöttek be gazdasági életében. Bolehov a 17. század elején nyerte el a városi rangot (magdeburgi jog). Mikolaj Giedzinski földbirtokos 1612-ben zsidó családokat hívott a városba, akiknek a keresztényekkel azonos jogokat garantált, amit az akkori uralkodó, III. Zsigmond is megerősített. Bolehov területén bárhol letelepedhettek, és akár városi előjárói tisztséget is betölthettek, zsinagógáik közül az egyik, amely még Birkenthal életében épült, ma is áll. A Giedzinski család a 18. század elején elvesztette Bolehovot és környező birtokait, s erről Dov Ber is beszámol.¹² Ezután több lengyel nemesi család kezén megfordult a település, így a Lubomirskiak és a Poniatowskiak is birtokolták, az osztrák

vagy kivégzik. Cvi áttért, felvette az Aziz Mehemet nevet. A Podóliában született Jacob Frank (1726–1791) maga is kapcsolatba került Sabbatai Cvi halála után megmaradt követőinek szektájával, a Dönmehekkal. Frank és hívei kétségbe vonták a judaizmus erkölcsi törvényeit és a Talmudot, ezért 1757-ben Kamienec-Podolszkij főterén több száz példányt égettek el.

⁸ *The Memoirs*, 181.

⁹ A *Divrei Binah*-t (Bölcsesség szavai) Abraham Jacob Brawer találta meg 1911-ben Tarnopolban Joseph Perl, a híres galíciai maszkil könyvtárában. Birkenthalnak ezt a művét eddig még nem adták ki, jelenleg a jeruzsálemi Israel National Library-ben található. A frankizmusról és benne a *Divrei Binah*-ról részletesen lásd: Maciejko, Pawel: *The Mixed Multitude. Jacob Frank and the Frankist Movement, 1755–1816*. Philadelphia, 2011.

¹⁰ A haszkala mozgalom létrejött a dessauai születésű Moses Mendelssohn (1729–1786) nevéhez fűződik, aki Berlinben tanult középkori héber filozófiát. Mendelssohn hangsúlyozta az egyház és az állam szétválasztásának szükségességét és a zsidóság elkülönülésének megszüntetését. Ehhez a jiddis nyelv használata helyett az irodalmi német elsajátítását szorgalmazta. Fontos eszköznnek tartotta a nevelést a zsidóság polgári társadalomba való integrálásához. A 19. század elején már létrejött egy radikálisabb irányzata is, melynek követői megkérdőjelezték a zsidó hagyományokat, a vallást, és a zsidóság asszimilációjára törekedtek.

¹¹ A haszidizmus szintén a zsidó vallás misztikus irányzataihoz tartozik, népi vallásosságnak is hívják. A frankizmushoz hasonlóan Podóliából indult, és néhány évtized alatt tömegmozgalommá vált. Hívei elsősorban a falusi, kisvárosi szegény zsidóság soraiból kerültek ki. A mozgalom alapítója Israel ben Eliezer (1698–1760), közismert nevén Báál Sem Tov volt, aki a podóliai Medzsibozsban telepedett le. A máig létező irányzat sikerének kulcsa, hogy nem szakított a judaizmussal, eredeti célja annak megreformálása volt. Szemben a sabbatizmussal és a frankizmussal nem történt hitehagyás, és Báál Sem Tov nem kiáltotta ki magát messiásnak, sőt azt vallotta, hogy bárkiből lehet messiás. A haszidizmus ötvözte a háláchikus és a kabbalisztikus judaizmust. A haszidizmus tanításában nem az önmegtartóztatásra, a szenvedések elfogadására szólított fel, hanem az életörömrre, a jámborságra, az egymás iránti jóakaratra helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében a mozgalom Galiciában, Bukovinában, Volhíniában és Podóliában komoly szociális erővé vált.

¹² *The Memoirs*, 132.

hatalomátvétel előtt pedig Joachim Potocki tulajdonában volt, akinek 1789-ben a birtokain található sóbányákat át kellett adnia az új kormánzatnak.

A borkereskedő egész életében Bolehovban lakott, csak második házassága miatt hagyta el néhány évre, amikor a közeli Tismenicába költözött. Mint a memoárból kiderül, még apja, Judah költözött Bolehovba, 1727 előtt vett egy házat, és hamarosan megszerezte a helyi várnagy özvegyétől a sörfőzdet is. A sörfőzés mellett pálinkafőzéssel foglalkozott. A pálinkát a rutén parasztoktól vett kukoricából desztillálta, s ezzel jelentős vagyona tett szert.¹³

Dov Ber Birkenthal üzleti tevékenységének színtere Északkelet-Magyarország, azon belül is Tokaj-Hegyalja. Bár leginkább borral foglalkozott, leírásából kiderül, hogy gyakran más árukkal, többek között bőrökkel, fűszerekkel, pálinkával, viasszal és faáruval is kereskedett. Mielőtt rátérnénk, hogy milyen útvonalakon járt, mely városokban kikkel találkozott a 18. századi derekán, érdemes megismernünk a tokaji bor forgalmazóival és szállítási útvonalait.

A tokaj-hegyaljai termőterület felvirágzása a Szerémség pusztulásához köthető. A szerémségi bor ára a 15. században még duplája volt a hegyaljainak. Nándorfehérvár eleste után (1521) azonban sorra estek az egykori borvidék várai (Zimony, Szabács, Titel) is, és megsemmisültek termőterületei. Az utolsó szerémségi bor szállításáról szóló irat 1523-ból maradt fenn.¹⁴ Bizonyíthatóan jó néhány szerémségi gazda menekült észak felé, és közülük sokan a Hegyalján telepedtek le.¹⁵ A legendák szerint ők hozták magukkal a furmintvesszőket, amelyek a későbbi századoktól egészen napjainkig meghatározták a tokaj-hegyaljai borfajtaikat.

A 17. század elején Lengyelországban jelentősen növekedett a kereslet a hegyaljai borok iránt, s mindez magával hozta a szőlőművelés korszerűbbé, hatékonyabbá válását, az aszúkészítés tökéletesedését. Többek között ez is indokoltta a szőlészet és a borászat szabályozását. 1610-ből fennmaradt a Tokaj mezőváros törvényeit és rendtartását tartalmazó könyv, amelyben a bortermelésre, adózásra, értékesítésre vonatkozó rendeletek találhatók. Ezzel egy időben elkezdték a borkereskedelmet is szabályozni. 1603-ban született az a nagy jelentőségű törvény, amely kimondta, hogy a kereskedők bárhol megfizethetik a vámot.¹⁶ Ezáltal megszűnt az útkényszer, így a lengyelországi borkereskedők szabadon járhattak a Hegyalja felé vezető utakon.¹⁷

A termőterület a Rákócziak alatt élte virágkorát, elsősorban az 1616 és 1660 közötti időszakban, amikor is a tokaj-hegyaljai szőlőtermelés elnyerte a ma ismert arculatát, elterjedtek azok a szőlőfajták és kialakultak azok a borfélések, amelyek mind a mai napig jellemzik a térséget.¹⁸

A Dov Ber Birkenthal által bemutatott korszakban jelentős tulajdonosi átrendeződés ment végbe Tokaj-Hegyalján. A szatmári békekötés (1711) után a nagy kiterjedésű Rákóczi-

¹³ *The Memoirs*, 51.

¹⁴ Zelenák István: *A tokaji aszú titkai*. Budapest, 2012. 88–89.

¹⁵ Balassa Iván: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány*. Tokaj, 1991. 32.

¹⁶ Az 1603. évi XIV. törvénycikk, 1. § „És az ilyen lerakó helyektől, egy kereskedőt sem tiltsanak el és ki ne zárjanak; sőt inkább szabadságában álljon annak, borait és egyéb áruait akadálytalanul elhelyezni, lerakni és a kimérés kivételével, kénye-kedve szerint eladni.”

¹⁷ Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből*. Kassa, 1944. 202. Komoróczy felhívja a figyelmet arra, hogy az útkényszer a középkori kereskedő számára nem jelentett nehézséget, hiszen egyrészt ezeket a városokat maga hívta életre, másrészt fontos volt számára, hogy legyenek olyan helyek, ahol megpihenhet, áruját biztonságban lerakhatja, esetleg értékesítheti, ezáltal már kisebb teherrel tudott továbbmenni.

¹⁸ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 15–17.

birtokok a kincstár kezébe kerültek, és az óriási vagyont udvarhű német birtokosoknak adományozták vagy árverésre bocsátották. Sárospatak és Tállya a hozzátartozó uradalommal együtt 1720-ban Leopold Donat Trautsohn főudvarmester családjáéba került. Trautsohn herceg sohasem élt Hegyalján, de a már itt élő görög, örmény, zsidó etnikumok mellett újabb nemzetiségeket telepített be. Ekkor jöttek a ruszinok, és szervezett betelepítéssel érkeztek a németek. A württembergi leszerelt katonák és parasztok alapították Trautsohndorfot és Karlsdorft (Hercegkút, Károlyfalva).¹⁹ A család kihalásával (1780) az egykori Rákóczi uradalmak ismét a kincstárra szálltak. Tolcsva 1747-ben a Klobusiczky család birtoka lett, majd a Szirmayak hitbizományához tartozott. Tarcalon a Károlyiak és a Rádayak osztoztak, 1721 és 1749 között a kassai jezsuiták, az Almássy, a Barakonyi, a Csanálosy, a Csáky, a Csóta, a Komjáthy, a Lónyay, a Mudrány, a Roxer, a Sennyey, a Szemere, a Szepesy és a Szirmay családok voltak a legnagyobb birtokosok a tarcali Előhegyen. Mádot részben az Aspremont-család tartotta meg, Ferdinand Aspremont gróf Rákóczi Júlia férjeként jutott a területhez. A mádi dűlők többi része az Orczy és a Szirmay családok kezébe került. Szerencs részben a királyi kamaráé lett, melyet előbb az Illésházyaknak, majd a Grassalkovichoknak adtak el, s tőlük a Szirmayak vásárolták meg; másik felét az Aspremontok tartották meg, akiktől később szintén a Szirmayak vették meg. Az Okolicsányi-család 1754-ben nyerte el a Rákóczi-család magvaszakadt nemesi ágának birtokait, a tokaji uradalom pedig a királyi kincstáré lett.²⁰

A 18. század válságos évtizedekkel indult: sorozatosan követték egymást rossz termésű évek, a lengyel piac beszűkült. Ebben az időszakban már szembetűnő Lengyelország gazdasági és társadalmi hanyatlása, nemessége elszegényedett, így vásárlóereje is csökkent, kisebb volt már az igény a drága aszúborra. A kormányzat is felfigyelt a hegyaljai helyzetre. 1737-ben zárt borvidékké nyilvánították Tokaj-Hegyalját, amivel körül is határolták, hogy mely települések, dombok, dűlők tartoznak a termőterülethez. Tulajdonképpen ezt tekinthetjük az első eredetvédelemnek, amely időben megelőzte az itáliai és portugál szabályozást. Ettől az időtől kezdve használják a Hegyalja kifejezést, amely magában foglalta Sárospatak, Sátoraljaújhely, Olaszi, Tolcsva, Erdőbénye, Horváti, Liszka, Szegi, Keresztúr, Tokaj, Tarcal, Zombor, Mád, Tállya, Rátkapuszta, Szántó, Szerencs, Golop, Monok, Ond településeket. A zárt borvidék csaknem 900 km² területű, s Zemplén és Abaúj vármegyékhez tartozott. A Tokaj-Hegyalja területének lehatárolása körüli vita azonban mind a mai napig tart, hiszen a trianoni határváltozások még bonyolultabbá tették a helyzetet azáltal, hogy a bortermő terület egy része ma Szlovákiához tartozik.²¹

A tokaji bor szállítási útvonalai és kereskedői

Vishnitzer térképe alapján jól nyomon követhető az az útvonal, amelyen keresztül Dov Ber Birkenthal és a korszak többi kereskedője Lengyelországba, majd Galíciába szállította a hegyaljai borokat. A tokaji bor még a középkor folyamán a felső-magyarországi szabad királyi városok – elsősorban Lőcse, Késmárk, Szepesbela – révén bekerült az áruforgalomba.

¹⁹ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 36–37.

²⁰ *Birtokviszonyok a szatmári békekötés után*. arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/zemplen-varmegye-1E176/zemplen-varmegye-nemes-csaladai-irta-ifj-dr-reiszig-ede-1F2CF/birtokviszonyok-a-szatmari-bekekotes-utan-1F31F/ (letöltés: 2019. jún. 15.) Meg kell jegyeznünk, hogy a következő évtizedekben is gyakran változott a tulajdonosi szerkezet. Erről lásd részletesen: Nagy Kornél: *Dűlők legendája*. Mád, 2014.

²¹ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 32.; Csorba Csaba: *Borok és harcok földje. Tokaj-Hegyalja a 16-17. században*. Rubicon, 27. évf. (2016) 8. sz. 44–51.

Ezek a városok és kereskedők a Hernád völgyéből a Poprád völgye felé haladva az árumegállító joggal rendelkező Krakkóba szállították a borokat. A Poprád torkolatánál érték el Újszandecet, majd a Dunajec völgyében haladtak tovább a Visztula irányába.²²

A 14–15. században Kassa lett a Lengyelország felé irányuló borexport csomópontja, innen indult ki az Eperjes–Bártfa–Lubló–Ószandec–Újszandec–Czchów útvonal, amelyen Krakkóba szállították az árut.²³ Kassa I. Lajostól szabad királyi városi kiváltságokat kapott, amit Lőcse már korábban elnyert, és komoly konkurenciát jelentett a nemzetközi kereskedelem terén Kassának. Mátyás uralma alatt a lengyelek Lőcsére és Kassára hozhatták áruikat, amit a két város kereskedői megvettek és továbbszállítottak az ország belsejébe. A bort a lengyel kereskedők vásárolták fel, vagy a kassai polgárok, akik maguk vitték át a határon, ahol Újszandecen keresztül Krakkóban a lengyel kereskedők értékesítették.²⁴ A Kassáról a Hernád völgyében Lőcse irányába vezető út mellett kialakult az Eperjes–Kisszeben–Lubló, illetve Szilécia felé a Kassa–Lőcse–Késmárk–Nowy Targ útvonal. II. Ulászló 1498-ban Kassa fő harmincadhely alá rendelte a borkivitel útjain fekvő fiók-harmincadokat: Lőcsét, Késmárkot, Bártfát, Lublót, Sztropkót és Homonnát.

A szepességi városok közül Bártfa, majd Kassa városa már a 15. század végén is megpróbált birtokokat szerezni elsősorban Szántó, Tállya, Újhely, Tolcsva, Liszka és Tokaj területén. Új jelenség volt, hogy most már nem a városi *communitas*é volt a birtok, hanem egyes bártfai, illetve kassai polgároké, akik nem saját fogyasztásra, hanem kereskedelmi céllal vásároltak szőlőbirtokokat.

A hegyaljai borok minőségének javulásával és az aszú megjelenésével átalakultak a piaci viszonyok. A lengyel nemesek ebben a korszakban szinte kizárólag hegyaljai borokat vettek. Egyes magyar főurak nagyon meggazdagodtak ebben az időszakban. A 16. század közepén már Kassáról Eperjesen és Bártfán át közlekedett a legtöbb kereskedő, s Lublón kívül a Duklai- és a Lupkói-hágótól Tarnow, Rzeszow és Lemberg felé vezető utakon egyre több bor hagyta el Magyarországot. Létezett Lengyelországból Hegyalja felé egy másik útvonal is: Lembergől indult, és Munkácson át Sárospatakra, Tolcsvára, Liszkára, Bodrogkeresztúrra és végállomására, Tokajba vezetett.²⁵ Mint látni fogjuk, Dov Ber Birkenthal ezt az útvonalat gyakran használta, s ezt alátámasztja az az 1749-ben készült térkép, amely Andreas Fucker készített, és a *Montium vitiferorum Tokaiensis* címet viseli. Ezen is jól nyomon követhető az az észak felé vezető útvonal, amely Tokajból kiindulva Bodrogkeresztúron át Olaszliszka, Sárospatak és Sátoraljaújhely érintésével halad a Volóci- vagy más néven Kisszolyvai-hágó irányába.

A borkereskedők számos etnikumból verbuválódtak, magyarokat azonban csak ritkán találunk közöttük. A 16. század második felében ugyan még számos magyar főúr foglalkozott borkészítéssel és kereskedelemmel, többek között a Thurzók, Báthoriak és különösen a Rákócziak, és ezek a családok komoly jövedelmekre tettek szert.

Tekintettel arra, hogy a hegyaljai borok legnagyobb fogyasztói a lengyelek voltak, lengyel kereskedőkkel is találkozunk még a 16-17. század folyamán, de a németek és az örmények mellett a 18. századra már ők is kiszorultak a kereskedők első vonalából. A 17. század végén már inkább görögök kezében összpontosult az üzletág, akik le is telepedtek az országban. Közöttük a legismertebb családok a Kefala, a Rosa, a Constantin/Konstantin és a Bimbó-Lázár, ez utóbbival Ber Birkenthal is kapcsolatban állt. Néhányan megtartották török

²² Zelenák: *A tokaji aszú titkai*, 83–87.

²³ Komoróczy: *Borkivitelünk észak felé*, 200.

²⁴ Zelenák: *A tokaji aszú titkai*, 89.; Komoróczy: *Borkivitelünk észak felé*, 191–193.

²⁵ Komoróczy: *Borkivitelünk észak felé*, 201.

állampolgárságukat abban a reményben, hogy vissza fognak egyszer térni hazájukba. Létrehoztak egy kereskedőtársaságot is 1733-ban, de hamarosan megtiltották nekik, hogy aszúval kereskedjenek. Egy 1741-ben kibocsátott rendelet szerint a török alattvalók csak török áruval kereskedhettek, de ez alól kivételt képeztek a Magyarországon házzal rendelkező és adózó görögök. A rendelet is mutatja, hogy a megyék vezetése és a Kamara is érzékelt a görög kereskedők fontosságát, hogy nélkülük nem tudnák értékesíteni a tokaji bort.²⁶

A hegyaljai bor forgalmazói között sajátos csoportot alkottak a ruszin és az orosz kereskedők. A ruszinok mint a Kárpátok hegyi falvainak lakói leginkább a bor csempészetében vettek részt. Tekintettel kitűnő helyismeretükre, jól tudták, milyen hegyi ösvényeken, járhatatlannak tűnő hágókon át lehet el- és kikerülni a vámszedő helyeket. Kizárólag orosz fogyasztóknak szállítottak bort, lengyel közvetítéssel.²⁷

Az orosz arisztokrácia köreiben a hegyaljai borok már a 17. században nagy népszerűségnek örvendtek. Nagy Péter cár idején szinte egyeduralkodóvá váltak az orosz nemesség, de a köznemesség asztalán is. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár politikai kapcsolatai tovább erősítették a tokaji borok pozícióját az orosz piacon. A Rákóczi-szabadságharc bukása sem rendítette meg a hegyaljai borok iránti keresletet: 1733-ban orosz kereskedők hozták létre az Orosz Borvásárló Bizottságot, amely 1798-ig Tokaj városában működött. A bizottság 35–40 főből álló orosz kolóniát jelentett, saját pópával, orvossal, adminisztratív személyzettel. A társaság feladata volt, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű borral lássa el a cári udvart. A 18. századi magyar törvények nem engedték, hogy külföldi állampolgárok földet birtokoljanak, ezért az oroszok tíz-tizenöt évre bérbe vettek szőlőtermő területeket, a bérleti díjat a cári udvar fizette. A kapcsolatokat olyannyira sikerült kiépíteni, hogy a Ber Birkenhallal is üzleti kapcsolatban álló görög Bimbó-Lázár család egyik tagja Jurij Bimbolazar néven cári alhadnagy lett. A bizottság próbálkozott tokaji vesszők oroszországi telepítésével is, több ezer venyigét vittek ki Magyarországról, de a vállalkozás kudarcba fulladt.²⁸

Az emancipációt megelőző időszakban a zsidóság a rendi társadalmon kívül állt. Jogaikat a 18. század végéig a földesurak és a városok maguk szabályozták. Némelyik város kiharcolta a *ius non tolerandi Judeorum* privilégiumát, vagyis az adott városban nem élhettek zsidók, a földesurak pedig saját belátásuk és anyagi érdekeik szerint döntöttek befogadásukról. A Habsburg Birodalomban, így Magyarországon is Mária Terézia és II. József kezdte el jogilag egységesíteni és ezáltal integrálni a zsidóságot.

Dov Ber Birkenhall visszaemlékezésében túlnyomórészt az osztrák hatalomátvétel előtti időszak viszonyait mutatta be. Ebben az időszakban még elenyésző számú zsidó élt Tokaj-Hegyalján: Sárospatakon 1734-ben mindössze három, Mádon 1736-ban nyolc család élt, Miskolcon – amely a 18. századi borkereskedelem fontos központjának számított – 1723-ban szintén három. A foglalkozásukat tekintve elsősorban uradalmi árendások voltak, ők bérelték és üzemeltették a kocsmákat, fogadókat, de ekkor még nem tagolódtak be a települések társadalmába. Lengyelország felosztásának következtében a század végére már jelentősen megnőtt lélekszámuk.

Ha átnézzük a borkereskedelemre és -készítésre vonatkozó, zsidóságot érintő rendeleteket, szabályokat, akkor láthatjuk, hogy a 18. század első felében a borkereskedelemmel foglalkozó zsidóknak Magyarországon nem is állhatott érdekükben letelepedni. Az 1737-ben Zemplén vármegye által kibocsátott *Statutum* értelmében minden, az országban tartózkodó zsidót, görögöt és örményt eltiltottak a hegyaljai borral való kereskedéstől, de ez alól kivételt

²⁶ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 573–574.

²⁷ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 575.

²⁸ Tardy Lajos: *A tokaji Orosz Borvásárlási Bizottság története (1733–1798)*. Sárospatak, 1963.

képeztek azok, akik lengyelországi „hiteles passzusokkal” rendelkeztek.²⁹ Az 1741-es 29 tc. viszont a csalások és borhamisítások elkerülése végett eltiltotta a görögöket, zsidókat és az örményeket, ám a következő pontban a rációkat, örményeket és görögöket felmentette a tiltás alól, ha azok nem a török porta alattvalói.³⁰

II. József uralkodásának tíz éve gyökeresen megváltoztatta a zsidóság helyzetét. 1781-ben eltörölte a zsidóság kereskedelmi tevékenységére vonatkozó korlátokat, engedélyezte számukra a földbérlet és földvásárlást, és megnyitotta előttük a szabad királyi városokat. II. József halála után a zsidó borkereskedők gyakran hivatkoztak az 1790. évi 38. törvénycikkre, amelyben engedélyezték számukra az aszúbor és a kóserbor készítését is. Azonban a megyék saját hatáskörükben visszatértek a Mária Terézia-kori állapotokhoz, így 1791-ben eltiltották őket a borkészítéstől, kóser bort sem csinálhattak aszúszőlőből, és nem lakhattak a borvidék hat mérföldes körzetében. Figyelemreméltó, hogy a rendelkezések egy része tulajdonképpen csak óhaj, miközben szeretett volna teljesen eltiltani őket a borkereskedéstől is, kimondatlanul ott van a sorok között, hogy nélkülük nem tudnák eladni a hegyaljai bort. Az 1798-ban Zemplén vármegye által kibocsátott rendelet is leginkább a borkészítéstől tiltja el őket, a kereskedéshez azonban mindig hagytak kiskapukat.³¹

Fontos még áttekintenünk azt is, hogy tulajdonképpen mivel is kereskedtek a 18. századi borkereskedők, ugyanis az evidensnek látszó válasz némileg összetettebb. Mint látni fogjuk, a Birkenthal család leginkább az ún. mászlást vásárolta Tokaj-Hegyalján, amely úgy készült, hogy az aszúra – amire Ber a héber szövegben a német Ausbruch kifejezést használja – vagy a szamorodni lefejtése után maradt seprőre jó minőségű hegyaljai bort öntöttek. Ezzel, ha nem is olyan minőségű anyagot nyertek, mint az aszú vagy a szamorodni, de jó pecsenyebort tudtak készíteni. A bolehoi kereskedő lengyel arisztokrata vevői körében rendkívül népszerű volt a szamorodni, melynek elnevezése is lengyel eredetű. Ez a borfajta olyan szőlőből készült, amelynek fürtjeiről az aszúszemeket még nem szedték le, erre utal neve is: „ahogyan termett”, vagyis a fütről a már aszúsodott és a még egészséges szemeket együtt dolgozták fel. Legalább két évig érlelik, így alakul ki a kiváló minőségű édes bor. Szintén találkozunk Dov Ber visszaemlékezéseiben az ún. fordítással, amit gyakran összetévesztenek a mászlással, mivel ennél is az egyszer már kipréselt aszútésztára töltik rá az újbort vagy a mustot. Mivel nem csak lengyel nemeseknek adott el borokat, a bolehoi kereskedőnek egyszerűbb, gyengébb minőségű árut is kellett vásárolnia. Így gyakran szállított ún. ordináriumot vagy más néven ordinári bort, amit közönséges asztali bornak is nevezhetünk. Zsidó kereskedőként természetesen kóser borral is foglalkozott, ami nem egy borfajta, hanem a zsidó vallás előírásai szerint készített bor. Itt különösen fontos volt, hogy a hordót ne disznószírral kezeljék, és csak zsidó vallású személy végezze a bor szűrését.

A hegyaljai bor útja Dov Ber Birkenthal Memoárjában

Dov Ber Birkenthal visszaemlékezéséből az alábbi kereskedelmi útvonalak rajzolódnak ki: üzleti tevékenységének központja Bolehov és Lemberg volt, így a leggyakrabban a Lemberg-ből induló Bibrka–Szokolivka–Sztrilica/Strzeliska utat használta. Amikor lakhelyéről Magyarországra indult, akkor útja Szkole városán keresztül az Uzsoki-hágón vagy a Volóci-hágón át vezetett Munkácsra. Innen közelítette meg Hegyalját, ahol Tokaj és környékének bortermelő településeire, elsősorban Tarcára és Tállyára, illetve Miskolcra érkezett. A Bolehov

²⁹ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 585.

³⁰ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 586.

³¹ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 588–590.

és Tokaj közötti 350 kilométeres utat lóháton vagy lovas kocsival tette meg, amelyen alkalmanként akár 70–100 hordónyi hegyaljai bort szállított. Visszaemlékezése alapján ezt az útvonalat használta a leggyakrabban. Beszámol egy másíkról is, ez a Debrecen–Huszt–Volóc–Turka–Drohobics útvonal. Mindössze egyszer említi a Bolehov–Buczacz–Csortkov útvonalat, amelynek végállomása a podóliai Kamenyec-Podolszkij³² volt,³³ de biztosra vehető, hogy ezen is többször járt.

Visszaemlékezésének leggyakoribb helyszíne Bolehov mellett Lemberg városa, amely akkor Lengyelország Vörös-Ruténiaának nevezett országrészének központja volt. Ber családja fogadót működtetett a városban, és a Magyarországon vásárolt borok jelentős részét a karmelita rend egyik pincéjében tárolták. A hegyaljai települések közül legtöbbször Tarcalon és Tokajon fordult meg, ez elsősorban az 1750 és 1765 közötti úti beszámolókból derül ki. Mellettük még Miskolc neve fordul elő többször, amely a korszakban amellet, hogy fontos kereskedelmi utak csomópontjában feküdt, szintén bortermő területnek számított. Az Avas vulkanikus dombja több száz pincét rejtett, boráról pedig Bél Mátyás is megemlékezett 1723-ban. Erre az időszakra esik a zsidóság betelepülése is. 1727-ben említik először a zsidó, görög, balkáni ortodox borkereskedőket, akik nagy kárára vannak a város lakosságának, mert miattuk nem tudják a miskolciak saját boraikat értékesíteni. Ugyanebben az évben már három, pálinkafőzéssel foglalkozó zsidó is élt itt, akik állandó lakosok voltak.³⁴

Dov Ber Birkenthal ifjú korában apja, Judah és egyik bátyja, Arje Löb voltak állandó útitársai. A visszaemlékezésekben kevesebbet szerepel másik bátyja, Axelrod Bendet és öccse, Zeeb Wolf, de ők is részt vettek a családi vállalkozásban. Arje Löb a későbbiekben is üzlettársa maradt, gyakran indultak együtt Magyarországra, de előfordult az is, hogy más kereskedőkkel együtt tett meg bizonyos útszakaszokat.

Terjedelmi okokból nem ismertetem Dov Ber Birkenthal *Memoárjának* összes útleírását. Elsősorban néhány, a borvásárlással és utazással kapcsolatos, az egész visszaemlékezés tartalmára és cselekményére jellemző részletet mutatok be kronológiai sorrendben.

Az egyik első útján 1744-ben pálinkát, heringet, fűszereket vitt Máramaroson keresztül Hegyaljára. Minden áruját el tudta adni készpénzért, kivéve a pálinkát, amelyet hitelbe adott egy általa szavahihetőnek tartott személynek. Pészahra hazatért Bolehovba. Később nagybátyja fiát, Hirsch Nekist küldte vissza Magyarországra az alkoholért járó tartozásért. Még ugyanennek az évnek a nyarán egy Bolehov melletti település birtokosától kecskebőröket és ötven kötegni lent vásárolt.³⁵ Ezeket mind Magyarországon értékesítette, a bőröket Huszt, a kendert pedig Debrecenben. Ezt is csak részben készpénzért, egy részét erdélyi birkabőrért, amit tovább értékesített Lengyelországban. Az üzletet kellemetlen incidens zavarta meg: Bert saját hitsorsosai feljelentették, és azzal vádolták, hogy nem fizette meg a kötelező vámot. Ezért a vámszedő Sztrijból Volócra érkezett, és lefoglalta Ber javait. A borkereskedő megvesztegette két szőnyeggel és egyéb tárgyakkal, mert – mint írja – apja is így szokta csinálni.

³² *The Memoirs*, 81. A város Lengyelország felosztása után a cári Oroszországhoz került.

³³ Vishnitzer térképe nem minden esetben pontos, sokszor olyan városokat, falvakat is bejelöl, amelyeket csak megemlít a szerző, de ő maga nem járt ott, vagy művének valamelyik szereplője érkezett a nevezett településről.

³⁴ Gyulai Éva: *Periferikus centrumok – A miskolci zsidóság 18–19. század intézményei és központi helyszínei*. In: Horváth Zita – Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában*. Miskolc, 2015. 74–76.

³⁵ *The Memoirs*, 89.

Ber Birkenthal üzleti sikereit apjától „örökölt” rendkívül szerteágazó kapcsolati hálójának és nyelvismeretének köszönhetette. Ezt támasztja alá egy másik közös útjuk, amikor Dov Ber az összes készpénzét, 80 dukátot vitt magával Magyarországra. Drohobicson keresztül utazott, ahol a lengyel pénzt a magyar máriásra³⁶ váltotta. A pénzváltásban ismét nagy segítségére voltak apja kapcsolatai: a szintén útba eső Turka városában maga a terület birtokosa, Jan Antonis Kalinowski rendezte el, hogy ezt a legkisebb veszteség nélkül tudja megtenni. Ber azt is hozzáfűzte, hogy ezekben a napokban a Magyarországra utazók csak nagyon rossz szul tudtak pénzt váltani.³⁷

A memoár egy következő részében leírt vásárlás valószínűleg 1753 körül történhetett, amikor is üzlettársával, Jakobbal visszaindult Miskolcra Sztrijbe (lengyelül: Stryj, ma: Sztrij, Ukrajna), illetve Lembergbe. Sztrij a középkor óta fontos kereskedelmi utak csomópontja volt, a sziléziai határtól a Kárpátok mentén Nowy Saczon, Samboron és Sztrijen át Kolomea érintésével vezettek utak Bukovinába. A bolehoi kereskedő igen csalódott volt ekkor, mert nem sikerült Miskolcon óbort vennie. Miskolcot elhagyva már egyedül indult Lemberg felé, üzlettársát hátrahagyva, hogy a Miskolcon vásárolt hordók elszállításáról intézkedjen. Ismét útba ejtette Sztrijt, hogy egy Hirsch nevű kereskedőtől óbort vegyen. A várost ekkor Stanislaw Poniatowski³⁸ birtokolta, aki krakkói kasztellán volt, majd 1728-tól a lengyel hadsereg parancsnoka. Már Ber apja is üzleti kapcsolatban állt vele, személye gyakran felbukkan Dov Ber visszaemlékezéseiben. Mostani lembergi útjának célja az volt, hogy megnézze, az üzlettársának testvérére és Axelrod Bendetre bízott bort sikerült-e már értékesíteni.

Szintén Miskolchoz köthető egy másik út is még 1744-ből. Testvére, Arjeh Loeb már a városban tartózkodott, az egyik ott élő zsidó kereskedő, Abraham Schpilke adott neki szállást. Schpilke a kazin³⁹ tisztséget töltötte be a helyi zsidó közösségben. Arjeh Loeb a Miskolcon letelepedett Gvadányi⁴⁰ gróf egykori császári tiszttől vett borokat, köztük 1742-es évszámú mászlást, hordóját 8 dukátért, és ugyancsak 8 dukátot fizetett a száraz szőlőszemekből készült bor antaljáért. Dov Ber és apja egy magyar ezüstműves özvegyénél vettek ki szobát. A szállásuk szomszédságában lakott Isaak Kretser, akinek feleségét Judah még Sztrijből ismerte, és az asszony látta el őket hússal meg hallal.⁴¹ A kereskedők a miskolci borok közül a mászlást választották, illetve szamorodnit, ráadásul az 1742-es évszámúból, amely azokban az évtizedekben az egyik legjobb volt. A mászlás hordójáért 4 dukátot fizettek, és ugyanennyit a szamorodni antaljáért. A Miskolcon szerzett borokat szekerekkel Munkácsra szállították. Amíg a szekerekre vártak, egy miskolci nemes ellátta a zsidó kereskedőket két antal⁴² mászlással, lovaikat pedig szénával. A Munkácsról előre küldött kocsisnak minden nap egy búzacípőt és egy szelet szalonnát adtak.⁴³

³⁶ Ezüst pénz, melyet Mária Terézia 1750-es pénzreformjával vezettek be. Huszasnak is hívták, mely a régi pengő forintnak harmadrészét, 20 krajcárt ért. A Krisztust tartó Mária képeről nevezték máriásnak.

³⁷ *The Memoirs*, 96.

³⁸ Az utolsó lengyel uralkodó, Stanislaw August Poniatowski (1732–1798) apja, aki II. Szaniszló Ágost néven lett király.

³⁹ A közösség világi vezetője, a legtekintélyesebb személy a helyi zsidók között.

⁴⁰ Gvadányi Ádám grófról van szó, aki a költő Gvadányi József nagybátyja, Miskolcon is volt egy háza.

⁴¹ *The Memoirs*, 92. Vö. Gyulai: *Periférius centrumok*, 76.

⁴² Antal vagy átalag fél tokaji vagy gönci hordónak felel meg. Egy gönci hordó 151 liter.

⁴³ *The Memoirs*, 93.

1751 augusztusában indult el ismét Lembergől Tokajba és Tarcakra, ekkor több mint 100 hordó bort vett, jó minőségűt, jó áron, amit a következő évi vásáron értékesített. Megmaradt viszont 5 hordónyi nagyon édes aszú, amely – mint írja – annyira édes, hogy alkalmatlan arra, hogy nemeseknek adja el. Ezeket a hordókat egy Bielski nevű birtokos pincéjében hagyták, aki a Korona fővadászmestere volt, és a bolehoi kereskedőtől azt is megtudjuk, hogy birtokait Moses Snapik bérelte. Maradék borát a Halicsi kapuval szemben lévő karmelita kolostor pincéjében őrizték. Azt is megtudhatjuk, hogy a vásárok alkalmával abban a lembergi épületben volt az állandó szállásuk, amelyben az osztrák hatalomátvétel után a Császári Postahivatal működött.⁴⁴ Ez az épület is a Bielski család tulajdonában volt, majd a század folyamán a Potockiaké lett.

A bolehoi borkereskedő legfőbb vásárlói a lengyel arisztokráciából kerültek ki. Ezt bizonyítja egy 1753-ban kötött üzlete is, amikor beszámol arról, hogy a miskolci borvásárlás után Piotr Branicki kasztellán és Sapieha herceg, szmolenszki vajda gyermekeik esküvőjére tőlük vették a bort.⁴⁵ Megtudjuk azt is, hogy Branicki az esküvő idején egy bizonyos Doktor Goranie házában tartózkodott, amely a Halicsi kapuval szemben, Dov Ber családja fogadójának közelében állt. A kasztellán személyzetének tagjai is a kereskedő szomszédságából kerültek ki, így jól ismerte őket. Ez az ismeretség is hozzásegítette ahhoz, hogy tőlük vásárolják az asztali bort az esküvőre. Közben megérkezett üzleti partnere Szrijből, akivel 3 antal óbort adtak el Sapieha hercegnek.⁴⁶

Dov Ber Birkenthal beszámol arról az 1751-ben történt esetről, amikor Moses Snapik lembergi házába egy oroszországi megbízott érkezett azzal a szándékkal, hogy kifejezetten „királyok asztalára” való bort vásároljon. Ber lement az oroszra a már említett karmelita kolostor pincéjébe borokat kóstolni. Az orosz 11 dukátot akart adni hordónként, de a borkereskedő húszat kért, és 18-nál kevesebért semmiképpen sem akarta adni. Közben felbukkant egy görög borkereskedő, bizonyos Ignatius, aki azt javasolta a megbízottnak, hogy más lembergi zsidótól vegyen bort, ő tud ennél sokkal olcsóbbat. Czartoryski herceg udvarában számos pince van, ahol egy szkolei zsidó raktározza a borait, és az „egyik olcsóbb, mint a másik”.⁴⁷ Ber és az orosz megbízott együtt mentek el a szkolei Judah Löbhez. A zsidó kereskedő azonban nem akarta beengedni Bert a pincéjébe. Az orosz egy idő múlva mégis jelezte Bernek, hogy folytatná a tárgyalásokat vele, azonban a görög Ignatius ismét közbeavatkozott, mondván, a magyar borokat Lembergben 8 dukátért árulják. Ekkor Ber családjának 30 antal jó minőségű bora állt Bielski pincéjében. Úgy döntött, hordónként 30 dukát és antalonként 15 dukát alatt nem adja a bort, ezért az ajánlatát 18 dukárról indította. Végül Ber jól járt, 36 dukátot kapott hordónként.

1762-ből származik az a leírás, amelyben egyik testvérével Tarcakra érkeztek, ahol három kereskedelmi partnerük 90 hordó bort kínált eladásra, melynek minősége jobb volt, mint amit az előző évben egy Israel nevű kereskedőtől vettek. A következő évben⁴⁸ ismét Magyarországra indult, miközben testvére, Arje Löb Lembergben maradt azzal a céllal, hogy be-

⁴⁴ *The Memoirs*, 173–174.

⁴⁵ Elzbieta Branicka és Jan Józef Kalasanty Sapieha esküvőjét 1753. február 18-án tartották.

⁴⁶ *The Memoirs*, 53–54.

⁴⁷ *The Memoirs*, 173.

⁴⁸ Ez a részlet megjelent magyarul is Bányaai Viktória fordításában, in: Komoróczy Géza: *Források és dokumentumok a zsidók történetéhez Magyarországon. Szöveggyűjtemény* Budapest, 2005. 4–6.; Komoróczy Géza: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (965–2012)*. Budapest, 2012. 453–457. A szöveget összefoglalóan ismerteti: Ungváry Krisztián: *A zsidóság szerepe Tokaj-Hegyalja borászatában*. Zempléni Múza, 16. évf. (2016) 2. sz. 40–43.

gyűjtse a tartozásokat, és eladja az ott és Sztrijben raktározott borokat. Egy Joseph nevű alkalmazottjuk előrement Nagybányára, ahol a pénzváltótól átvett 446 dukátot. Ber közben a saját lova mellé vett egy nemestől egy másikat is. Egy Szkole környéki paraszt vezette a másik lovat, így érkeztek meg Tarcakra. Ajándékot is hozott vendéglátóinak, két halat, amelyet útközben vett. A szöveg következő részéből az is kiderül, hogy Tarcalon ekkor már három éve működött egy zsidókból álló kereskedelmi társulás. Feltételezhetjük, hogy a kereskedők egy része nem helyi lakos volt, csak bizonyos ideig tartózkodott a városban, de Dov Ber erre nem tér ki. Megkérték a bolehoi kereskedőt, hogy nézze át a borkereskedéssel kapcsolatos számlakönyveiket. Öt napon keresztül tanulmányozta az iratokat, amelyekből kiderült, hogy több mint ezer hordó bort vásároltak, amit húsz pincében raktároztak, és különböző összegekért adtak el. Összesítést készített az eladásokról és a bevételekről, megállapította, hogy húsz hordónyi bor hiányzik, de senki sem tudta, hová lettek. Tiszta haszonként 2100 arany dukát maradt meg nekik, ami a fentebb említett társulás három tagja között oszlott meg. Dov Ber fáradozásaiért fizetségként két hordó kóser másolás bort kapott. Ettől a társulástól vett még ezenfelül ötven hordó másolás bort, és egy görög kereskedőtől 45 hordó jó minőségű másikat is. Buttler Gábor gróf pincéjében óborokat is talált, 80 hordó édes másolást, amelyért a gróf gazdatisztje 25 aranyat kért hordónként, kivéve azt a tíz hordó óbort, melyek elvesztették már zamatukat, ezeket hordónként 16 aranyért kínálta. Végül a bolehoi kereskedő hét hordót vett hetven aranyért. Bernek azonban ekkor már nem volt elegendő készpénze, ezért a grófnak odaadta két lovát és 40 dukát értékben különféle díszműárut, ezüst és arany órát, tubákos szelencéket és értékes brabanti csipkéket. Említést tesz egy bizonyos Ronsanet úrról, egy Európa-szerte ismert francia nagykereskedőről, akivel már szerződésben állt. A francia vállalta, hogy a lengyel királyt ellátja borokkal.⁴⁹ Tokajban vett tíz antal aszút, amit Ber elvitt Lembergbe, onnan pedig tovább küldték Drezdába. A Buttler pincéjéből származó óbor maradékát palackozva árulta, kvartonként⁵⁰ egy arany dukátért, 180 palack bort pedig a lemergi katonai parancsnoknak, egy Senal nevű franciának adott el. Dov Ber ekkor bevallja, hogy a hegyaljai bort gyakran ő is édes, de jó minőségű spanyol borokkal keveri. Ezeknek a palackoknak az ára 1 arany dukát volt. Meg kell jegyeznünk, hogy a borhamisítás, illetve a borcsempészet a korszakban általánosnak számított.⁵¹

1764-ben ismét Tarcalon találjuk Birkenthalt, ahol Károlyi gróf pincéiből 80 hordónyi ordinári, vagyis közönséges asztali bort vett, 5 dukátért hordójával. Másolást is szeretett volna vásárolni, de azt már eladták, a többi bort pedig drágának találta. Visszatért Lembergbe, ahol megpróbálta eladni áruját, de elég sok megmaradt. Ezért rábízta a tárolását Arje Löbre, míg ő öccsével, Zeeb Wolffal októberben ismét Magyarországra indult. Megálltak Tarcalon, ahol azonban nem tudtak válogatni a borok közül, mivel a kincstár kezében lévő pincékből már mindent eladtak. Végül Károlyi gróf és a Patay-család pincéjéből vettek asztali bort 80 hordóval. Testvérét ezután elküldte Miskolcra, hogy próbáljon másolást venni, ami sikerült is: 30 hordóval vett, de Ber szerint nem volt jobb a minősége, mint a tarcalinak.⁵²

1765 Ádár havában (február 22. – március 23.) Bolehoból indult el Tarcakra, és még pészah⁵³ előtt megérkezett. Egy ott élő zsidónál, Enzil Kaznál szállt meg, aki többször is szerepel visszaemlékezéseiben. Borokat nem tudott venni, az ordinári borok már mind elfogy-

⁴⁹ Itt hibásan II. Ágostot írt a szerző, valójában II. Ágost lengyel uralkodóról van szó, aki II. Frigyes Ágost néven 1733-tól százsz választófejedelem volt.

⁵⁰ Lengyel űrmérték, 1 kvart 0,96 liter.

⁵¹ *The Memoirs*, 125–126.

⁵² *The Memoirs*, 127–130.

⁵³ Abban az évben pészah április 6-án kezdődött.

tak. Az ünnepekre megérkezett Enzil Kaz sógora is, Ezékiel szerencsi árendás, és vele jött fiának Izsák nevű tanítója is Przeworsk városából. Ezékiel ragaszkodott hozzá, hogy Ber az ő otthonában töltsen az ünnepeket, és vegyen részt fia körülmetélési ceremóniáján pészah második napján. Enzil Kaz és felesége, Serl családottak voltak, hogy Ber elmegy. Végül együtt mentek Tarcalra Ber kocsián, amelyet négy ló húzott, magukkal vitték a bolehoi kereskedő Joseph nevű írnokat, keresztény szolgáját is. Ezékiel négy napon át látta őket vendégül, és az ünnep második napján Ezékiel barátai is megérkeztek a Szerencs környéki településekről, több mint ötvenen. A történetleírás végén Ber elmondja, hogy tulajdonképpen ki is Ezékiel: ő az apja Taub Izsáknak,⁵⁴ a később híressé vált nagykállói rebbének. A borkereskedő is felfigyelt az akkor tizennégyéves fiú zenei tehetségére. Ber megjegyzi még, hogy visszaemlékezései írásakor Taub Izsák a nagykállói Beth Din⁵⁵ elnöki tisztségét töltötte be.⁵⁶ A borkereskedőt nem véletlenül foglalkoztatta a rebbe személye, memoárja lejegyzésekor Galíciában a haszidizmus már népszerű és elterjedt mozgalom volt, amit Ber szimpátiával, de távolságtartással szemlél.

Ugyanebben az évben Lembergben az ottani ezüst- és aranyművesektől Dov Ber rendelt néhány olajtartó méceszt ezüstműből, amit a már korábban is szereplő Enzil Kaznak vitt el Tarcalra. Kaz tóratekercséhez rendelt még egy ezüst tóravértet, amelynek díszzeit részletesen leírja, hozzáteszi azt is, hogy 80 forintot ér. Vett még egyéb kegytárgyakat is: két aranyozott ezüst rimon-párt 50 dukátért és tóramutatót is, finoman kidolgozott ezüstműből, 12 dukát értékben. 1765 Marhesván havában (október 16. – november 14.) érkezett a bolehoi kereskedő Tarcalra, és átadta Enzil Kaznak az ezüst olajtartókat. Tarcali tartózkodása alatt 100 hordó bort vett – ahogy írja – „Mária Terézia pincéjéből”. Ez a császári és királyi udvart ellátó pincét jelentette, amely 1715 óta az udvari kamara birtokában volt.⁵⁷ Ezen az úton Dov Ber egy tarcali görög kereskedővel is üzletelt, akinek a boltja a város főutcájában állt, ő pedig a fölötté lévő lakásban élt. A bolehoi kereskedő elégedetten távozott volna, mert jó minőségű borokra tett szert, de az elszállítással nehézségei adódtak. Lembergbe akarta vinni árúját a vásárra, de kocsisokat kellett felfogadnia, két svábot a Tisza másik oldalán lévő Rakamazról. Elvitték a bort (Vásáros)Naményba, de lehetetlen volt átkelni a Tiszán a jég és havazás miatt. A kereskedő nagyon dühös lett a két svábra, mert lepakolták a szekérről a hordókat a Tisza partján, ráadásul mivel nem volt mit inniük, kinyitották a hordókat. A helyi parasztok is megdézsmálták a szállítmányt, a kereskedőnek 72 rajnai forintnyi kára keletkezett, amit a két sváb béréből levont. Ebben a nehéz helyzetben Birkenthal a naményi zsidó közösség véneihez fordult. Végül parasztok jöttek szánkókkal Naményból, s miután újratöltötték a hordókat, a házaikban elraktározták az árut, ameddig a Tisza teljesen befagyott. Dov Ber kilenc napon át egy helybéli, nyolcvanéves nem zsidó (az ő szóhasználatával: körülmetélet-

⁵⁴ Taub Eizik Izsák (1751–1821) Nagyállón vagy Szerencsen született, személyéről az egyik legkorábbi írásos feljegyzés Dov Ber Birkenthal tollából származik, amit szinte valamennyi szakirodalmi munka idéz. Taub Eizik Izsák 1766-ban a morvaországi Nikolsburgban tanult Horovitz Smelke jesivájában, majd a lengyelországi Leżajsk városába költözött, ahol Elimelech rabbinál megismerkedett a haszidizmussal. 1781-es megválasztását követően negyven éven át töltötte be ezt a pozíciót Nagyállón. Nevéhez fűződik a *Szól a kakas már* című népdal, mely a magyar-zsidó hagyomány egyik legnagyobb kultúrtörténeti értéke. A népdal a haszid identitás fontos elemévé vált, és olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy később a neológ zsidóság körében és a nem zsidó társadalomban is közismertté vált.

⁵⁵ Héberül szó szerint: törvény háza, tulajdonképpen bíróság, amelyet a kahal tart fenn, a közösség tagjai közötti vitás ügyek rendezésére.

⁵⁶ *The Memoirs*, 129–130.

⁵⁷ *The Memoirs*, 138.

len) házában lakott, ahol az volt a szokás, hogy a szoba közepén a tűznek egész nap égnie kellett akkor is, ha nem főztek. A család minden tagja szalonnát süített rajta, az idős férfi pedig a tűz mellett ült vagy aludt, időnként fát rakott rá.⁵⁸

Közvetlenül a Lengyelország felosztása előtti időből származik az egyik legkésőbbi, 1768 után íródott bejegyzése. A lengyel nemesi köztársaság már végnapjait élte, ez a belső hatalmi harcok, a nemesi klánok küzdelme és az orosz beavatkozás korszaka. Dov Ber beszámol a Franciaország által támogatott bari konföderáció megalakulásáról és a két tábor közötti öt éven át tartó harcokról, ami az ország 1772-es első felosztásával zárult.

Dov Bert ekkoriban leginkább a pénzromlás aggasztotta: a forint ezüsttartalma csökkent, egyre rosszabb lett a lengyelországi kereskedők helyzete, a pénzváltás ráfizetéses, az arany dukátért akár 27 ezüst forintot is kértek. Arje Löb Brodyba ment pénzt váltani, a vele utazó zbarazi rabbi, Leibus 3000 forintot kölcsönzött neki. Amikor testvére visszatért Brodyból, Ber elutazott Magyarországra, ahol ismét Tarcalon állt meg. Itt a Patay-család pincéjéből 50 hordó bort vásárolt, hordónként 5 dukátért, Mádon pedig a Szepsy-birtokról⁵⁹ 60 hordó mászlást, hordónként 6 dukátért. Tarcalon még Judah Löbtől is vásárolt, összesen 160 dukát értékben. Ezeket a borokat Dov Ber saját cégének vásárolta, míg 16 hordót a stegwili sztarosztának, Adam Mrozowickinek, aki 150 dukátot adott neki, mielőtt hazatért Magyarországról. Ezeket a hordókat Sokoliwkába szállította, a lengyel nemes azonban 58 dukát tartozását évekig nem tudta megadni, mivel a bari konföderáció oldalán harcolt Potockival együtt a lengyel uralkodó⁶⁰ által behívott orosz csapatok ellen.⁶¹

Dov Ber Birkenthal 1805-ben hunyt el szülővárosában, ahol leszármazottai még az 1850-es években is éltek. Szinte a csodával határos, hogy Galícia és Ukrajna viharos történelme ellenére sírja ma is megtalálható a bolehoi zsidó temetőben.

⁵⁸ *The Memoirs*, 139–140.

⁵⁹ A Vishnitzer-féle fordításban hibásan Szepeszi néven említik.

⁶⁰ II. Szaniszló Ágostról (Stanisław August Poniatowski) van szó.

⁶¹ *The Memoirs*, 151.

KRISZTINA KURDI

The memoir as travel diary. The journey of Tokaj wine based on the memoir of Dov Ber Birkenthal, a Jewish merchant from Bolechow

A Hebrew manuscript was found in the Library of Jews' College, London in 1912, written by Jewish wine merchant Dov Ber Birkenthal (1723-1805) from the region of Galicia, which was at first part of the Polish-Lithuanian Commonwealth, then belonged to the Habsburg Empire. The manuscript was translated by Mark Vishnitzer in 1922, and it was published in English under the title *The Memoirs of Ber of Bolechow*. Due to his secular education and language skills Birkenthal was an important figure in the events that shaped the lives of the Jewish people in the era, and he participated in the theological debates between the talmudists and the frankists as an interpreter. This was the source of his other work, *Divrei Binah*.

As a wine merchant he travelled the 18th century North-eastern Hungary, especially the Tokaj-Hegyalja region, and during the last decade of his life he wrote a memoir recording his experiences. This work provides valuable information about the Jewish community in 18th century Poland, as well as the Jewish-Christian relationship. The author also retells the political crisis and first partition of Poland. Through his memories we learn about the 18th century Tokaj-Hegyalja wine trade, and we can follow the routes of wine transportation. The social network of the Bolechow merchant is also clearly identifiable, even though it was probably even more extensive than what we see in the memoir. We can also read about the business relations of merchants from different ethnic backgrounds, the financial circumstances of the time, as well as a method of wine fraud.

KULCSÁR KRISZTINA

Ha főurak útra keltek...

18. századi főúri utazástípusok Albert szász-tescheni herceg és Mária Krisztina főhercegnő közös utazásai alapján

A 18. század kétségkívül az utazások virágkorát jelentette a kora újkorban. A nagy háborúskodásokat követően tömegek indultak útnak a különféle társadalmi rétegekből. Az utazók sokszínűségéről tanúskodnak a nyomtatásban megjelent apodémikák, vagyis az utazás módszerét és technikáját tárgyaló, valamint az útnak indulók számára praktikus tanácsokat közlő művek.¹ Egy 1795-ben kiadott kézikönyv például a következő potenciális utazóközönséget sorolta fel: nemes ifjak, kertművészek, énekesek, építészek, szobrászok, rézmetszők, festők, filológusok, filozófusok, történészek, gazdasági szakemberek, matematikusok, természettudósok, orvosok, jogtudósok, teológusok, katonák, jövődöbéli követek, valamint leendő uralkodók és államférfiak – látható, hogy ők a társadalom bizonyos, leginkább tanulni vágyó rétegeit képviselik.² Sokan öncélúan, saját ismereteiket kívánták bővíteni (nemes ifjak, egyetemjárók, művészek, tudósok), mások hivatalból vagy gyakorlati céllal utaztak (így kereskedők, mesteremberek, katonák, hivatalnokok), és a 18. században többeket a kíváncsiság hajtott. Ám mellettük még mindig jelentős szerepet játszottak az uralkodók, fejedelmek, hercegek. Ők már az ókortól kezdve fényűző utazásokat tettek udvaruk fényének emelésére és hatalmuk bizonyítására: birodalmukon belül az egyik városból a másikba utaztak, látványos bevonulásokkal, természetesen a ceremonális előírásokat betartva, népes udvari kísérettel. Esetükben így leginkább politikai célú utazásokról beszélhetünk. Nagy pompa és magas költség jellemezte az udvari utazás típusát. Ekkor az uralkodó és vele együtt az udvartartása „hivatalos”, legtöbbször politikai céllal tartózkodott a székhelyétől távol, nagyszámú kísérettel. Ilyen utazások voltak például a király- és császárkoronázásra, az országgyűlésekre vagy a

¹ Vö. Stagl, Justin: *Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung*. In: Rassem, Mohammed – Stagl, Justin (Hrsg.): *Statistik und Stadtbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16–18. Jahrhundert* (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 1). Paderborn–München–Wien–Zürich, 1980. 131–202.; Stagl, Justin: *Apodemiken. Eine rationierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts* (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 2). Paderborn–München–Wien–Zürich, 1983; uő: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens, 1550–1800*. Wien–Köln–Weimar, 2002.

² Posselt, Franz: *Apodemik oder die Kunst zu reisen. Ein systematischer Versuch zum Gebrauch junger Reisenden aus dem gebildeten Ständen überhaupt und angehender Gelehrten und Künstler insbesondere*. I. Leipzig, 1795. Vö. Elkar, Rainer S.: *Reisen bildet. Überlegungen zur Sozial- und Bildungsgeschichte des Reisens während des 18. und 19. Jahrhunderts*. In: Krasnobaev, Boris I. – Robel, Gert – Zemann, H. (Hrsg.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung* (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa 6). Berlin, 1980. 51–82., itt: 55.

családtagok házasságkötéseire vezető utak.³ A rövidebb kirándulások alkalmával vidéki kastélyaikba látogattak, vagy birodalmuk nemeseit tüntették ki személyes látogatásukkal.⁴ Kedveltek voltak a népes vendégsereg részvételével megrendezett vadászatok is. A ceremonális utak mellett már a 16. századból vannak adataink az uralkodók és a főurak köréből az ún. inkognitóutazásra (*Reise al incognito*).⁵ Ilyenkor az utazó álnéven utazott, kötött ceremónia nélkül. Az utazások e fajtája az uralkodók esetében az udvartartás távolléte miatt igen alacsony költséggel járt. A 18. század második felében az etikett előírásaival és ceremonális szabályokkal terhelt udvari utazások fokozatosan háttérbe szorultak, és az újfajta uralkodói, főúri utazásokat a szokványos rendi és reprezentációs jelleg helyett inkább reformpolitikai és később diplomáciai vonások jellemezték.⁶ Az uralkodók mellett a gazdag főnemesek és főurak is szívesen tettek nem politikai célú utazásokat, akár rokonlátogatás, akár ismeretszerzés céljából. A leendő uralkodókat európai tanulmányútra (*Kavalierstour*, *Grand tour*) küldték,⁷ de kedvelt volt ez az utazástípus a főnemesek fiai között még a 18. század végén is, ahogy ezt a legújabb kutatások bizonyítják.⁸

Jelen tanulmány három főúri utazáson keresztül ezektől eltérő főúri utazástípusokat vizsgál, de nem az a célja, hogy egyenként leírja, a választott utazások szereplői mikor hol jártak, mit láttak, kivel találkozott, hanem utazásaik jellegzetességeit veszi számba. Azt, milyen egyedi tulajdonságok jellemzik a kiválasztott utazásokat, és ezek mennyiben egyeznek vagy térnek el a 18. században megfigyelhető főúri utazástípusoktól. A közös ismertetőjegyeken túl egy jellemzőben azonban atipikusnak számítanak, és ez az alapvető eltérés feltétlenül kiemelendő: mindhárom itt tárgyalandó utazásban közös, hogy nem egyetlen uralkodó vagy magas rangú személy látogatása áll a középpontban. A 18. század derekára egyáltalán nem jellemző módon Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő együtt, egy párként utazott, megelőzve ezzel az orosz nagyhercegpár 1781. évi európai utazását.⁹ Esetükben egy férfi és egy nő közös utazásáról van szó, ahol a nő szereplő nem alárendelt vagy csak kísérő szerepet

³ Vö. Zellmann ver. Kollreider, Monika: *Hofreisen Maria Theresias*. Phil. Diss. Wien, 1965. 3.

⁴ Zellmann ver. Kollreider: *Hofreisen Maria Theresias*, 9–10.

⁵ Conrads, Norbert: *Das Incognito. Standesreisen ohne Konventionen*. In: Babel, Rainer – Paravicini, Werner (Hrsg.): *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen Historischen Institut Paris. 2000. Beihefte der Francia Bd. 60. Ostfildern, 2005. 591–607., itt: 598–599.

⁶ Conrads: *Das Incognito*, 603–604.; Tilgner, Hilmar: *Die Adelsreise im Kontext aufgeklärter Reformpolitik (1765–1800): Funktionswandel und Erweiterung der kommunikativen Dimension*. In: Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar (Hrsg.): *Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer (Aufklärung und Europa 6)*. Berlin, 2002. 41–66.; Siebers, Winfried: *Von der repräsentativen zu aufgeklärten Kavalierstour? Reflexion und Kritik adelig-fürstlichen Reisens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. In: Rees – Siebers – Tilgner (Hrsg.): *Europareisen*, 25–39., itt: 33.

⁷ Vö. legújabb, gazdag bibliográfiával: Bender, Eva: *Die Prinzenreise. Bildungsaufenthalt und Kavalierstour im höfischen Kontext gegen Ende des 17. Jahrhunderts* (Schriften zur Residenzkultur 6). Marburg, 2011.

⁸ Siebers: *Von der repräsentativen zu aufgeklärten Kavalierstour?* 38.

⁹ Vö. Khavanova, Olga: *Prebivaniye Pavla Petrovicsa v Vene v 1781–1782 gg.: „umnoje” putyesesztvije prozvescsennogo ceszarevicsa*. In: Khavanova, Olga – Leszkinen, M. V. (red.): *Romanovi v doroge. Putyesesztvija i poezdki cslenov carszkoj szemji po Rosszii i za granicu*. Moszkva–Szentpétervár, 2015. 94–109.

játszott, hanem egyenrangúként, sőt gyakorta rangosabbként, így mozgatórugóként szerepelt.¹⁰

Az utazók

Albert szász(-tescheni) herceg (1738–1822) 1766. április 8-án kötött házasságot a nála rangban magasabban álló Mária Krisztina Habsburg-Lotharingiai főhercegnővel (1741–1798).¹¹ A herceg II. Frigyes Ágost szász választófejedelem hatodik (életben maradt negyedik) fiúgyermekévé sem birtokkal, sem valódi címmel nem rendelkezett, és reménye sem volt az öröklésre. A szerelmi házasság előtt ezért Mária Terézia jóvoltából különféle címeket és tisztességeket ruháztak rá, hogy méltó lehessen a főhercegnő kezére. Miután elhunyt Batthyány Lajos nádor, 1765. december 24-én Mária Terézia „ideiglenesen” (*provisorio modo*), tehát egy következő nádorválasztó országgyűlésig kinevezte a Magyar Királyság helytartójává.¹² Személye által egy udvarhű, a királynőhöz mindenkoron lojális rokon főúr került a királyságba helytartóként, akinek az volt a feladata, hogy ügyeljen az uralkodó döntéseinek végrehajtására, és közvetítsen a rendek és az uralkodó között.¹³ A herceg (a nádorhoz hasonlóan) elnökkölt a Magyar Királyi Helytartótanács (az 1724-ben felállított legfőbb magyarországi kormánysszék) tanácskozásain és az évente kétszer megtartott bíraskodási ülésszakon a fellegbbiteli bírósági fórum, a Hétszemélyes Tábla ülésein is.¹⁴ A pár rezidenciája a királyságon belül a pozsonyi vár lett, amelyet átalakítottak és fényűzően berendeztek számukra.¹⁵ Az ifjú

¹⁰ Erről lásd: Kulcsár Krisztina: *A páros életrajz írásának kérdései és lehetőségei. Albert szász-tescheni herceg és hitvese, Mária Krisztina főhercegnő összefonódó élete alapján*. In: Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Pécs–Budapest, 2017. 169–185.

¹¹ A hercegi párról legújabban: Kulcsár, Krisztina: *Der Statthalter des Königreichs Ungarn*. In: Benedik, Christian – Schröder, Klaus Albrecht (Hrsg.): *Die Gründung der Albertina. Herzog Albert und seine Zeit*. Wien–Ostfildern, 2014. 99–105. és Hertel, Sandra: *Marie Christine. Die „Maitresse en titre” der Kaiserin*. uo. 35–53. A herceg életének áttekintése: Koschatzky, Walter – Krasa, Selma: *Herzog Albert von Sachsen-Teschen, 1738–1822. Reichsfeldmarschall und Kunstmäzen* (Veröffentlichungen der Albertina 18). Wien, 1982. Egy-egy fejezete: Kulcsár Krisztina: *A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és magyarországi évtizedei*. Aetas, 17. évf. (2002) 1. sz. 51–66.; uő: *Ein fremder Adeliger zwischen der Königin und den ungarischen Ständen. Der Lebenslauf von Prinz Albert von Sachsen bis 1765 und seine Ernennung zum Statthalter des Königreichs Ungarn*. In: Haug-Moritz, Gabriele – Hye, Hans Peter – Raffler, Marlies (Hrsg.): *Adel im „langen” 18. Jahrhundert* (Zentraleuropa-Studien 14). Wien, 2009. 275–288.; uő: *Albert lengyel királyi és szász herceg életútja a magyar helytartói kinevezéséig*. In: Chrościcki, Juliusz A. (szerk.): *Barokk. Történelem – Irodalom – Művészet. Különszám*. Warszawa, 2010. 305–317.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratrúrája, Libri regii (A 57, a továbbiakban: A 57 (Libri regii), 47. k. 363–364. old.; MNL OL, Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Benigna mandata (C 13), 1765. dec. 24. A herceg számára kiállított okirat: MNL OL, Regnicolaris levéltár, Archivum palatiale, Archivum locumtenentiale Alberti Ducis Saxoniae (N 13), Lad. 67. Fasc. 1. No. 3.

¹³ A 18. századi Habsburg–magyar viszonyról: Balázs, Éva H.: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest, 1997.

¹⁴ MNL OL, A 57 (Libri regii), 47. k. 402. old. Lásd a herceg saját visszaemlékezéseiben: MNL OL, A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai (P 298, a továbbiakban: P 298 (Albert hg. iratai), 2. tétel, A. II. 12/2. Mémoires de ma vie. fol. 2v.

¹⁵ Fatsar Kristóf: *Albert herceg rezidenciája. A pozsonyi királyi vár és kertjei a 18. század második felében*. Művészettörténeti Értesítő, 50. évf. (2001) 1–2. sz. 125–132.; Garms, Jörg: *Die Residenz*

házasok megélhetését a nekik adományozott Teschen hercegség biztosította, valamint a magyaróvári uradalom a Magyar Királyságban. Mária Krisztina, Albert és valamennyi örökösük jogot formálhattak a hercegi címre és címerre – Albertet ettől fogva nevezik szász-tescheni hercegnek.¹⁶ Kivételes módon hitvese, Mária Krisztina megtarthatta főhercegnői rangját,¹⁷ nem kellett megválnia attól esküvője után, így ő mindig rangosabbnak számított, mint herceg férje.

Az első közös utazás: hivatalból a Magyar Királyságban

A hercegi pár első hosszabb közös utazása a klasszikus „udvari utazás” típusába sorolható, mégis helyenként eltért a bevett mintától. Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő 1766 nyarán indult el hajón Pozsonyból, az országrész akkori fővárosából Budára, a korábbi fővárosba, hogy a herceg részt vehessen Pesten a Hétszemélyes Tábla nyári (szent-istváni) törvénykezési ülésszakán. Ugyan egyikük sem volt a Magyar Királyság uralkodója, de Albertet helytartói rangja révén – az uralkodónő helyetteseként – megillette a fényűző, nagy ceremóniával járó utazás. Célját tekintve az utazást egyértelműen a politikai célú udvari utazások közé sorolhatjuk, melynek során a királyság új helytartója először találkozott a rá bízott terület lakosságával, fogadhatta hódolatukat és „bemutakozhatott” az országban a rendek előtt. A látogatás különlegességét azonban az adja, hogy a herceg nem egyedül indult útnak, hanem elkísérte hitvese is, akinek személye módfelett emelte a látogatás rangját, ugyanakkor meg is változtatta a jellegét. Az utazás során ugyanis megfigyelhető egy jelentős ceremóniabeli különbség azokhoz az uralkodói (vagy helytartói) utazásokhoz képest, amelyekre a hitves is elkísérte férjét. Mivel a főrangúak utazásakor általában a pár férfi tagja a magasabb rangú, őt köszöntötték elsőként, előtte rótták le először tiszteletüket a rendek. Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő esetében azonban éppen ennek a fordítottja igaz. A főhercegnő rangosabbnak számított a hercegnél (mutatja ezt örökletes főhercegnői címe is), és ezt az alapelvet a bécsi udvar kifejezetten követendőként előírta. Ezt figyelhetjük meg a hercegi pár címerképén is, ahol a lengyel királyi korona alatt és a tescheni hercegi címer fölött a heraldikai jobb oldalon áll a főhercegnő, míg bal oldalán a herceg címere, noha ennek a fordítottja lett volna a megszokott.¹⁸ Ugyanezt hangsúlyozta a Magyar Királyi Udvari Kancellária előkészítő irataiban, amelyek értelmében felszólították Buda város magisztrátusát, hogy a főhercegnőt (és nem a helytartó herceget!) különleges módon köszöntsék, fogadására a nemesség és a polgárság nagy létszámban és fegyverzetben vonuljon ki, és javítsák meg az utakat és hidakat.¹⁹ A fogadás módját részletesen előírták, ami nagyban egyezik az uralkodói utazások alatt követett sémával, vagyis jól mutatja a látogatás formális, reprezentáló jellegét,

von Pressburg. *Bau- und Ausstattungsprojekte in maria-theresianischer Zeit*. Barockberichte, Bd. 55/56. (2010) 589–602.

¹⁶ MNL OL, A Habsburg család magyaróvári levéltára, A család egyeteme (P 1490), I. 4. tétel. Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő házassági szerződésének (1766. ápr. 6.) hitelesített másolata, 1825. nov. 24.

¹⁷ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 57. tétel, A. I. 66/11. Mária Krisztina főhercegnő levele Colloredo grófnak, Scherzingen, 1794. nov. 16.

¹⁸ Vö. a pozsonyi udvartartás nyomtatott sematizmusának belső lapján: *Erzherzoglicher und Herzoglich-Sächsischer Hofkalender auf das Schalt-Jahr nach der Gnadenreichen Geburt unsers Seligmachers Jesu Christi 1768*. Pressburg, 1768.

¹⁹ MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Conceptus referadae (A 34), 1766/281.; uo., Conceptus expeditionum (A 35), 1766. VII. No. 115–116, No. 121, No. 165.

sőt a királynő döntései egyértelműen a pozsonyi országgyűléseken követett ceremóniát írták elő.²⁰ A megszokás azonban időnként felülírta a rangsorrendet: a budai tartózkodás idejére a királyi palotához tartozó újonnan épített kápolnában kívántak misézni. Ehhez szükség volt az esztergomi érsekség helynökének engedélyére, hogy a hercegi udvartartás számára ott tarthassák a miséket. Az érseki kancelláriából érkezett irat az előírások ellenére először azonban a herceget említette és csak utána a főhercegnőt. Ez olyan súlyos vétségnak minősült, amelyet az udvari jegyzőkönyvekben is kiemeltek, mivel a főhercegnőnek járt mindenkoron az első hely.²¹

Az 1766. évi budai látogatás során az utazás megszervezése eltért az uralkodók szokványos udvari utazásainak megszervezésétől: kétségkívül nem járt akkora előkészületekkel és oly sok tárgyalással. Hiányoztak a bevett udvari konferenciák, amelyeket Bécsben a főudvarmester vezetésével tartottak, aki az utazások előkészítésével kapcsolatos mindennemű feladat irányítója volt.²² Ilyenkor vitatták meg a választandó útvonalat, a ceremónia módját, a szükséges „útravalókat”, az ellátás és a szállás kérdéseit, a szükséges kocsik és lovak számát a főistállómester és a főudvarnagy bevonásával. Az útvonal részletes beosztásáról szóló tervezetet a főistállómester a főpostamesterrel közösen készítette el. Ezek után értesítették a beutazandó terület hatóságait, közölve az uralkodói határozatot, és felszólították a rendeket, hogy gondoskodjanak a szükséges élelmiszerekről és a lovakról.²³ Ehhez hasonló előkészületekkel nem találkozunk az 1766. évi látogatás alkalmával, ez azonban nem azt jelenti, hogy nem szervezték volna meg alaposan az utazást. A Magyar Királyság esetében azonban nem a bécsi központi hivatalok, hanem a magyarországiak intézkedtek, a Pozsonyból Budára tartó hajóút alatt elsősorban a települések voltak illetékesek. A kevésbé pompázatos utazás elmaradása összefügg a gyászévvvel is, mivel az ifjú feleség apja, Lotaringiai Ferenc császár 1765. augusztus 18-án hunyt el. Emiatt a ceremóniát a gyászévhez igazították, így a pozsonyi elinduláskor például eltekintettek a szokásos ágyúlövésektől, sőt az iratok azt is kiemelik, hogy Mária Krisztina hamuszínű ruhát öltött magára.²⁴

A Magyar Királyságon belül azonban már a megszokott, az udvari utazáskor kötelező elemeket figyelhetjük meg, amelyek reprezentációs jellege összekötő kapocs az utazó(k) és a terület lakossága között. Ezek közé tartoznak a tradicionális, ünnepélyes köszöntések és fogadások az út mentén érintett településeken. Az utazók ilyenkor kiszálltak a hajókból. A rendek és a lakosság nagy létszámban kivonult, az ország főméltóságai köszöntő beszédeket tartottak, és hasonlóképpen beszédek hangzottak el a városi tanácsok részéről Komáromban, Esztergomban, Vácott és Budán.²⁵ Régtől fogva előírt ceremóniális elemnek számítottak a kötelező ágyúlövések a megérkezéskor és elinduláskor, a beszállásolt katonaság kivonulása, a városi polgárőrök fegyveres díszőrsége – ezek mind a tiszteletadás jelei voltak, és a pompa

²⁰ Uo., Originale referadae (A 1), 1766/340.

²¹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv, Obersthofmeisteramt (a továbbiakban: ÖStA, HHStA OMEa), Hofzeremonielldepartement, Zeremonialprotokolle 31. fol. 287r–288v. 1766. aug. 19.; uo., Ältere Zeremonialakten (a továbbiakban: ÄZA) 72-4. Vermählung der Erzherzogin Maria Christine mit dem Prinzen Albrecht von Sachsen, 1766. fol. 183r–184v. Bányai László esztergomi kanonok levele a budai Hofkapelle-ről, Nagyszombat, 1766. aug. 3.

²² Žolger, Ivan Ritter von: *Der Hofstaat des Hauses Österreich* (Wiener Staatswissenschaftliche Studien 14). Wien–Leipzig, 1917. 68.; Menčík, Ferdinand: *Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter* (Archiv für österreichische Geschichte 87.) 2. k. Wien, 1899. 447–563., itt: 485.

²³ Az udvari konferenciákra vö. Zellmann: *Hofreisen Maria Theresias*, 29–39., 104–105.

²⁴ ÖStA, HHStA OMEa Hofzeremonielldepartement, ÄZA 72-4. Vermählung der Erzherzogin Marie Christine mit dem Prinzen Albrecht von Sachsen. fol. 202r.

²⁵ Uo. fol. 202r–208v. Beschreibung der Fahrt.

bemutatására szolgáltak.²⁶ A reprezentáció egyik kötelező eleme volt diadalívek emelése. Az előírás szerint az uralkodónak három diadalkapu alatt kellett átlavagolnia.²⁷ Ezt a Szentháromságra utaló szimbolikát ugyan nem alkalmazták Albertéknél, tiszteletükre azonban egy-egy fából épített diadalívet emeltek Budán, Gödöllőn és Vácott is. A diadalíven elhelyezett pajzsos helyesen ábrázolták a rangsorrendet: először a főhercegnőt köszöntötték, és csak utána jelent meg a helytartó herceg neve, sőt a köszöntőversek is ezt a sorrendet követték.²⁸ A pompához hozzátartozott a díszkivilágítás és az esti tűzijáték. Teljesen elmaradt viszont a város kulcsának átadása, amely csak uralkodói látogatás alkalmával figyelhető meg. Ez a szimbólum a hűséget, alázatosságot jelezte, azt, hogy a város aláveti magát uralkodójának.²⁹ Albert esetében erre nem kerülhetett sor, mivel ő csak helytartói rangot viselt. A rendeket és a városi magisztrátus tagjait azonban egy további ceremóniális kegyben is részesítették: az utazás és a budai (pesti) tartózkodás alatt is kézcscókra járulhattak Mária Krisztina elé – ehhez a herceg saját maga esetében szerénységből nem járult hozzá.³⁰

Az augusztus 18. és szeptember 30. közötti budai tartózkodás alatt Albert herceg délelőtti-tónként legtöbbször a bíraskodással volt elfoglalva.³¹ A délutáni programok mindegyike a megszokott, rendi jellegű főúri szórakozás volt, ami jól mutatja az utazás hivatalos és ceremóniális jellegét: látogatásokat tettek az ország magas rangú főnemeseinél, katonai hadgyakorlatokat tekintettek meg, vadászatokon, halászatokon vettek részt.³² A középkori szokásokat idézték a lovagi tornákra jellemző versenyek és a céllövészet, amelyeken nemcsak főurak, hanem főrangú hölgyek is részt vehettek, feltehetően a főhercegnő jelenléte miatt.³³ Az ún. Carousselen a lovasok ügyességüket bizonyíthatták párokba osztva: a kihelyezett négy bábfőj egyikét lándzsával, a másodikat pisztollyal, a harmadikat kopjával, míg az utolsót karddal kellett eltalálniuk.³⁴ A céllövészetben³⁵ is párok küzdöttek egymás ellen, és itt is megfigyelhető, hogy férfi-női párokat sorsoltak össze. A ceremónia szerinti beosztás ugyanis közel állandó párokat eredményezhetett. Ilyenkor a szerencséhez folyamodtak, hogy változatossá tegyék a versenyeket. Az „egyenlőség” azonban nem vonatkozott a legmagasabb rangúakra, vagyis a helytartói párra. Egykorú könyvekben is szerepel, hogy a legmagasabb rangú

²⁶ Uo. fol. 194v–199r, fol. 202r–206v.

²⁷ A Habsburg uralkodók látogatásainak emlékére emelt ausztriai diadalkapuk művészettörténeti elemzésére lásd: Blaha-Haselberger, Hertha: *Österreichische Triumph- und Ehrenpforten der Renaissance und des Barock*. Phil. Diss. Wien, 1950. Magyarországi példák: Tóth Áron: *A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalívek és európai összefüggéseik*. Művészettörténeti Értesítő, 52. évf. (2003) 3–4. sz. 275–297.

²⁸ *Odae, quum serenissimi principes regii Christina archi-dux Austriae, et Albertus dux Saxoniae, locumtenens regius, Budam primum ingrederuntur editae a Collegio Budensi Societas Jesu*. Budae, Typis Leopoldi Francisci Landerer. M.DCC.LXVI.

²⁹ Az uralkodók bevonulására lásd: Dotzauer, Winfried: *Die Ankunft des Herrschers. Der fürstliche „Einzug” in die Stadt (bis zum Ende des Alten Reichs)*. Archiv für Kulturgeschichte, Jg. 55. (1973) 245–288.

³⁰ ÖStA, HHStA OMeA Hofzeremonielldepartement, ÄZA 72-4. fol. 204r, fol. 205r, fol. 206v, fol. 216v–217r.

³¹ Erre lásd: Kulcsár Krisztina: *Idegenként a Hétszemélyes Tábla élén. Albert szász-tescheni herceg elnöksége (1766–1781)*. In: Bódiné dr. Beliznay Kinga (szerk.): *A Kúria és elnökei I.* Budapest, 2014. 17–32.

³² ÖStA, HHStA OMeA Hofzeremonielldepartement, ÄZA 72-4. fol. 202r–208v, fol. 185r–200v, fol. 210r–221v. passim.

³³ Uo. fol. 199v, fol. 211r–212r, fol. 213r–215v.

³⁴ Uo. fol. 200r, fol. 211v.

³⁵ Uo. fol. 213r–214v.

általában megtartotta a párját, a többiek viszont húzás alapján találták meg a partnerüket.³⁶ A győzteseket értékes ajándékokkal díjazták a rendezők (általában az ország főurai); például aranyból készült zseborát, ezüsből készült úti evőeszköz-készletet, tubákosszelencét kaptak. A herceg a második helyezéseért például hátaslovat nyert el, nyereggel és lószerszámmal együtt, a főhercegnő aranyozott ezüst reggeliző készletet.³⁷

Az utazás alatt kötelező elemnek számított a részvétel a vasárnapi miséken, de ezt nem tekinthetjük utazásspecifikusnak, csupán annak a módját: a díszes, nyilvános kivonulásnak előírt szabályai voltak, amelyek a reprezentációt és az önreprezentációt szolgálták. Részt vettek rajta az udvartartás fő tisztségviselői: elsőként a főudvarmester hintója a kamarásokkal, majd a hercegé következett. A díszkíséretet az apródok és a magyar nemesi testőrség gárdistái biztosították valamennyi nyilvános megjelenésen.³⁸ A középkori jellegű udvari szórakozások mellett új vonásként jelentek a felvilágosodás eszméinek megfelelő látogatások szociális és oktatási intézményekben. Ezek akár kötelezőnek is nevezhetők: Pesten az invalidusházban jártak, és az újabb váci látogatás alkalmával a piarista gimnáziumban hitvitán vettek részt.³⁹ Az esti programok is az udvari életet idézték: bálók, sőt álarcosbálók,⁴⁰ díszes vacsorák, társasági esték vártak rájuk. Ugyanakkor sem színházi előadással, sem koncerttel nem találkozunk az utazásról szóló beszámolóknak: ebben az időben ugyanis még sem Budán, sem Pesten nem létezett önálló színház. Vácott a tanulók színielőadás keretében Ludvig Holberg 1722-ben megjelent vígjátékával (*Der politische Kannegießer*) lepték meg a látogatókat.⁴¹ Kamarazenekara csak kevés főúrnak volt; például Grassalkovich Antal grófnak, akinek a zenészei a rövid gödöllői látogatás során szórakoztatták a látogatókat.⁴²

Az uralkodók udvari utazásaira egyáltalán nem vagy csak igen ritkán jellemző, hogy az utazó útinaplót vezetett volna, ez inkább a hivatalból részt vevő titkár feladata volt. Egy-egy különleges esetben viszont mégis fennmaradhattak úti beszámolók a kísérő (akár főrangú) utazóktól.⁴³ Az 1766. évi látogatásról sem Albert, sem Mária Krisztina nem vezetett naplót, viszont a ceremóniális előírásokat követve egy udvari jegyzőkönyvbe feljegyezték az udvartartás szempontjából fontos eseményeket. Az ezekről szóló híradás esetenként újságokban is megjelent, így a *Pressburger Zeitungon* kívül a *Wienerisches Diarium* is hírt adott róla, ezzel is az udvari reprezentációt szolgálva.⁴⁴

Itália földjén

A második utazástípus úti célját tekintve nem különleges. Itália régtől fogva vonzotta a látogatókat: nemes ifjak tanulmányútjának volt kötelező eleme, művészek választották fejlődé-

³⁶ Moser, Fridrich Carl von: *Teutsches Hof-Recht, in zwölf Bücher*. I–II. Franckfurt–Leipzig, 1754–1755. Itt: II. kötet. IX. könyv. IV. fej. § 23. Von Schlitten-Fahrten, 585–586.

³⁷ ÖStA, HHStA OMeA ÄZA 72–4. fol. 200v, fol. 212r, fol. 215r.

³⁸ Uo. fol. 185r–187r, fol. 219v.

³⁹ Uo. fol. 187r, fol. 198r.

⁴⁰ Uo. fol. 189v, fol. 192r–v, 193r–194v, fol. 210v.

⁴¹ Uo. fol. 198v.

⁴² Uo. fol. 191v, fol. 198v, fol. 200v.

⁴³ Vö. Vozár, Jozef (ed.): *Denník princa Leopolda. Z cesty do stredoslovenských banských miest roku 1764. Das Tagebuch des Erzherzogs Leopold von der Reise in die mittelslowakischen Bergstädte*. Osveta, 1990.

⁴⁴ Az indulásról: *Pressburger Zeitung* (a továbbiakban: PZ) 1766, No. 67. 1766. aug. 20.; *Wienerisches Diarium* (a továbbiakban: WD), 1766, No. 68. 1766. aug. 23. A pesti megérkezésről: uo. No. 70. 1766. szept. 3. és PZ 1766. No. 71. 1766. szept. 3.

sük színteréül, és a műalkotások kedvelői és műértői körében a felvilágosodás korában is első számú célpontnak számított.⁴⁵ Feltehetően hasonlóan érezhetett Mária Krisztina, aki fiatal korától kezdve kedvelte a művészetet, és tehetséges festő volt. Saját bevallása szerint Albertnek is már a bölcsőtől kezdve az volt a vágya, hogy egyszer eljuthasson Itáliába.⁴⁶ Az úti cél miatt rendkívül fontos szerep jutott ennél az utazásnál az ismeretszerzésnek is, akár a házaspár kései „*grand tour*”-jának is nevezhetnének.⁴⁷

Alberték esetében az önképzésen túl azonban egészen más mozgatórugó is közrejátszott. Mária Terézia ugyanis – a 18. században rendhagyó módon, de rá igencsak jellemzően – mintegy „elküldte” lányát és vejét, hogy látogassák meg Lipót fivérüket (1747–1792) Toszkánában, Mária Karolina főhercegnő nápolyi királynét (1752–1814), továbbá Ferdinánd főherceget (1754–1806) Lombardiában, és „tegyenek jelentést” neki arról, hogyan élnek, mi módon, és legfőképpen arról, milyenek az unokái. (A személyes látogatás arra is alkalmas volt, hogy Toszkánában megismerjék és megkedveljék az unokaöccsöket, különösen Lipót harmadszülött fiát, az akkor öt éves Károly főherceget, akit a szülők elhunytá után a helytartói pár adoptált.) A kora újkorban az efféle „ellenőrző-utak” leginkább a főúri hölgyekre, női (elsősorban özvegy) utazókra volt jellemző. Ők esküvő előtt, gyermekek születését követően vagy akár csak rokonlátogatás céljából keltek útra (ún. *Fürstinnenreisen*).⁴⁸ Kivételnek számít azonban a legidősebb főherceg, II. József német-római császár 1769. évi itáliai látogatása, mivel ez alkalommal neki is fel kellett mérnie az Itáliába költözött testvérek udvarát és Mária Terézia unokáit.⁴⁹ A királynő hat esztendővel később erre a feladatra a helytartói párt jelölte ki, akiknek a látogatása abban is egyedinek számít, hogy mindketten részt vettek az utazáson, hiszen közösen, egymástól elválaszthatatlanul utaztak.

Az utazás időpontja meglehetősen szokatlannak tűnhet, mivel az indulást télvíz idejére tűzték ki, így a legnagyobb hidegben, 1775. december 28-án indultak el Triesztbe, és 1776. január 11-én érkeztek meg Firenzébe.⁵⁰ A meglepő időpontválasztásnak gyakorlati oka lehetett: feltehetően úgy időzítettek, hogy jelen lehessenek Lipót újabb, kilencedik gyermekének születésekor. Ő lett a későbbi József főherceg nádor, aki 1776. március 9-én látta meg a napvilágot. Amikor pedig Mária Ludovika infánsnő felépült a szülésből, férjével együtt nyár közepén maga is nekivághatott a Bécsig tartó hosszú útnak.⁵¹

⁴⁵ Maurer, Michael: *Italienreisen – Kunst und Konfession*. In: Bausinger, Hermann – Beyrer, Klaus – Korff, Gottfried (Hrsg.): *Reisekultur von der Pilgerfahrt zum Tourismus*. München, 1991. 221–229.

⁴⁶ Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (a továbbiakban: SHStA Dresden), 12528 Fürstennachlass Maria Antonia, Kurfürstin von Sachsen. Albert herceg Mária Antóniának, Bécs, 1775. dec. 18.

⁴⁷ Mead, William Edward: *The Grand Tour in the Eighteenth Century*. New York, 1914.; Black, Jeremy: *The British abroad. The Grand Tour in the Eighteenth Century*. Phoenix Mill–Thrupp–Stroud, 1997.; Babel–Paravicini: *Grand Tour*, id. mű.

⁴⁸ Vö. Raschke, Bärbel: *Fürstinnenreisen im 18. Jahrhundert. Ein Problemaufriss am Beispiel der Rußlandreise Karolines von Hessen-Darmstadt 1773*. In: Rees–Siebers–Tilgner: *Europareisen, 183–207.*, különösen: 194. Legújabbban: Cremer, Annette C. – Baumann, Anette – Bender, Eva (Hrsg.): *Prinzessinnen unterwegs. Reisen fürstlicher Frauen in der Frühen Neuzeit* (Bibliothek Altes Reich 22). Berlin, 2018.

⁴⁹ Garms-Cornides, Elisabeth: *Bruder, Kaiser, Mitregent. Die Italienreise Josephs II., 1769*. In: Forgó András – Kulcsár Krisztina (Hrsg.): „Die habsburgische Variante des Aufgeklärten Absolutismus”. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II., 1765–1780 (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien XVI). Wien, 2018. 27–43., itt: 31.

⁵⁰ WD 1775, No. 104. 1775. dec. 30.; uo. 1776, No. 7. 1776. jan. 24.

⁵¹ ÖStA, HHStA OMeA Zeremonialprotokolle 35. fol. 157r. 1776. júl. 13.

Ez esetben tehát egy vegyes típusú utazásról beszélhetünk, amely ötvözi a „családlátogatás”-t az ismerkedő, önképző úttal, és ez azonosságokat mutat 18. századi új típusú tanulmányutakkal, amelyet a kutatás *Reformstudienreisen*nek nevezett el.⁵² A látogatás azonban atipikusnak mondható, mivel nélkülözte a ceremóniális előírásokat mind az utazást, mind pedig az Itáliába költözött testvérek udvarában töltött időszakokat tekintve. Elsősorban a könnyített ceremónia miatt nem sorolható ez az utazás a klasszikus, etikettel terhelt formális „családlátogató” udvari utazások körébe.⁵³ Az utazók nem fényűző módon, népes kísérettel indultak el Bécsből: csupán négy hintóval és egy társzekérrel vágtak neki a hosszú útnak. A rangjukhoz méltó, mégis kis létszámú kíséretben helyet foglalt Max von Cavriani gróf, a főudvarmester, Starhemberg grófné, a főudvarmesternő, Miltitz vezérőrnagy (a herceg szárnysegédje), Kempelen János ezredes, a kabinettitkáruk, a gyóntatópap és három udvarhölgy.⁵⁴ A hercegi pár útja Velencén, majd Bolognán át először Firenzébe vezetett. Innen továbbutaztak Rómába, majd Mária Karolinához Nápolyba. Ott Pompeiben meglátogatták az ókori helyszíneket, és megtekintették Casertában az épülőfélben levő királyi palotát és híres parkját. Visszafelé ismét útba ejtették Rómát, majd közel négy héten át tartózkodtak Toszkánában. Bologna után Modena és Párma következett, egyben látogatást tettek Ferdinánd főherceg udvarában. Lipóttal és feleségével a hazaúton Velencében találkoztak, és utaztak tovább Bécsbe. Mivel rokon családokhoz indultak, nem rangrejtve utaztak, hanem mindenkor nevükön szólították őket, de közvetlen, családi módon viszonyultak hozzájuk. Nápolyban például ugyan ünnepélyesen fogadták őket, de IV. Ferdinánd király felrúgta az etikettet, és az összegyűlt társaság köréből személyesen átvezette őket a királynő szobájába, és külön bemutatta nekik legidősebb, akkor négyéves leányát.⁵⁵

A ceremóniamentességet azonban megtartották a nagyobb városokban, mint például Rómában is, ahol így kötöttségek és formalitások nélkül tölthették az idejüket. Az utazás fennmaradt gazdag dokumentációja arról tanúskodik, hogy a hercegi pár a látogatását szinte „turistaút”-nak tartotta. Programpontjaik egyeznek a korszakban újdonságnak számító reformpolitikai jellegű nemesi és uralkodói tanulmányutak céljaival: gazdasági, szociális intézményeket ismertek meg.⁵⁶ A fennmaradt forrásokból egyértelműen látszik érdeklődési körük: épületeket, múzeumokat, képgalériákat, gyűjteményeket látogattak, de élvezték a színházi, opera- és balettelőadásokat, megtekintették a jelentős tudományos intézményeket (egyetemek, akadémiák stb.) is.⁵⁷ A herceg hadügyi érdeklődése is érvényesült, Lombardiában például megszemlélte a határvidék Franciaország felé fekvő erődjait, Velencében a hadiszertárt és a tengeri flottát, Casertában a Luigi Vanvitelli által épített vízvezetékét.

Bár egyszerűen utaztak, rangjuk és rokoni kapcsolataik lehetővé tették, hogy magas rangú személyeket és családokat látogassanak meg. Természetesen vendégül látták őket a Habsburg Monarchia követei, kétszer is audiencián vettek részt VI. Pius pápánál,⁵⁸ és meg-

⁵² Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar: *Reisen im Erfahrungsraum Europa. Forschungsperspektiven zur Reisetätigkeit politisch-sozialer Eliten des Alten Reichs (1750–1800)*. Das achtzehnte Jahrhundert, Bd. 26. (2002) Nr. 1. 35–62., itt: 55–57.

⁵³ Hasonló jellegű volt II. József 1769. évi itáliai utazása is; vö. Garms-Cornides: *Bruder, Kaiser, Mitregent*, 12–32.

⁵⁴ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 17. tétel, A. I. 62/9. fol. 11r.

⁵⁵ Uo. 2. tétel, A II. 12/2. fol. 222r.

⁵⁶ Tilgner: *Die Adelsreise*, 55–57.

⁵⁷ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 2. tétel, A II. 12/2. fol. 55v–85v. Az utazás leírását lásd Wolf, Adam: *Marie Christine, Erzherzogin von Oesterreich*. Wien, 1863. Bd. 1. 83–146.

⁵⁸ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 2. tétel, A II. 12/2. fol. 203r, fol. 256r–v.

ismerkedtek a befolyásos itáliai főurakkal és hölgyekkel. Az ő nevüket Mária Krisztina városról városra feljegyezte. Rómában 21, Milánóban 31, Nápolyban 23 személy neve került fel egy listára.⁵⁹ Ezek a személyes ismeretségek, látogatások fontos programpontnak számítottak, és hozzájárultak a korabeli információcseréhez, továbbá politikai, diplomáciai, művészeti kapcsolatok kiépítéséhez. Közismert tény, hogy a hercegi pár a híres Albertina-gyűjtemény alapjait éppen az itáliai utazással vetette meg, ekkor bízták meg Giacomo Durazzo grófot, a Habsburg Monarchia velencei követét azzal, hogy számukra metszeteket és rajzokat vásároljon. A kiadások jegyzékét vizsgálva az is feltűnik, hogy a helyszínen maga a hercegi pár is jelentős összegben vásárolt rézmetszeteket és könyveket összesen 11 191 forint és 40 krajcár értékben. Különösen 1776 áprilisára, májusára és júliusára jellemző ez, vagyis nápolyi, ismételt toszkánai és velencei tartózkodásuk idejére.⁶⁰

Különlegességnak számít, hogy az itáliai utazásról Albert naplót vezetett, amelyet nem csak magának szánt, hanem Bécsben átadott Mária Teréziának.⁶¹ A francia nyelvű útinapló alapján városról városra végigkövethetjük az utazókat. A herceg mindegyik állomáshelyükhöz megjegyzéseket fűzött: külön a megtekintett városról és épületeiről, az udvari életéről, a politikai berendezkedésről, a katonaságról, a kertekről és parkokról. Mária Krisztina más jellegű feljegyzéseket vetett papírra, jobban eleget téve anyja kérésének és az utazó hercegnők feladatainak.⁶² Beszámolt a testvérekről, az unokákról, továbbá az Itáliában megismert személyekről – észlelhető a szándékos eltérés. Nem arra törekedett, hogy megörökítse, mikor merre jártak és mit láttak, sokkal inkább részletesen jellemezte (külsőleg és belsőleg egyaránt) azokat, akikkel Itáliában kapcsolatba kerültek, kezdve Lipót fivérével és családjával, a római főurakon át egészen a nápolyi és lombardiai uralkodókig és tisztviselőkig. Francia nyelvű jellemzéseiben személyes véleményt és ítéletet is mond, és értékes adalékokat rögzít az itáliai udvari élet mindennapjairól.⁶³ A fő feljegyzések mellett számos hosszabb-rövidebb összeállítás is ránk maradt nevezetességekről, meglátogatandó személyekről. Egy füzetke arról tanúskodik, hogy az útvonal kijelölésénél fivéreik mintáját követték: II. József 1769. évi és Miksa főherceg 1774. évi utazásának állomásait.⁶⁴ Ugyanebben összegyűjtve praktikus eligazítások is helyet kaptak: Itália mely tartományában mennyit kell fizetni a lóváltásokért, milyen árfolyamon váltják a különböző itáliai pénznemeket. Mindezek hasznos információk voltak az utazás megtervezésekor, ami azt is mutatja, hogy ez alkalommal nem a bécsi udvari hivatalokra bízták az utazás előkészítését, hanem az utazók maguk is improvizálhattak az út alatt, de a szükséges adatokat összegyűjtötték annak megkezdése előtt.

Béllye ura és úrnője Franciaországban

A hercegi pár harmadik, általam vizsgálatra kijelölt utazásának célja ismét egy külföldi ország: Franciaország, elsősorban Párizs. Ez alkalommal, 1786-ban különleges utazási formát választottak, amely a 18. század magas rangú utazói között egyre inkább elterjedtnek számított. Friedrich Carl von Mosernek az udvari jogszokásokról és előírásokról kiadott kézi-

⁵⁹ Uo. 16. tétel, A. I. 62/3. Noms de différentes Personnes vues dans le Voyage d'Italie.

⁶⁰ Uo. 17. tétel, A. I. 62/9. fol. 14r.

⁶¹ Uo. 15. tétel, Mémoire sur un Voyage fait en Italie en 1776. Ezt később bemásolta emlékirataiba is.

⁶² Vö. Raschke: *Fürstinnenreisen*, 194.

⁶³ MNL OL, Habsburg család magyaróvári levéltára, Mária Krisztina főhercegnő iratai (P 299), I. 6/a. tétel, A. I. 14. és vö. uo., Udvartartási és udvari hivatalok (P 1538), II. Franz Malcher hagyatéka, 1. tétel, A. II. 10/1.

⁶⁴ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 16. tétel, A. I. 62/8.

könyve több szakaszt is szentelt az inkognitóutazásnak (*Reise al incognito*),⁶⁵ amely divatjelenség volt a 18. századi uralkodók között. Az inkognitó teljesen tudatos indentitáscsere volt, más társadalmi szerep felvételét, természetesen időlegesen – mindazonáltal csupán a rangos, ismertebb és befolyásosabb személyek élhettek vele, hiszen egy ismeretlennek nem volt lehetősége inkognitóban lennie.⁶⁶ Moser szerint számos „gyakorlati” oka is volt, ha egy fejedelem vagy magas rangú utazó úgy döntött, alacsonyabb rangúként utazik. Ezáltal elkerülhette a kellemetlen ceremóniális elvárásokat és követelményeket, ráadásul a fényűzés mellőzése folytán csökkenthette az utazás költségeit. Nem utolsósorban megszabadult a színpadias eseményektől, amelyek igazi rangjának velejárói voltak.⁶⁷

Moser könyvéből tudjuk, hogy az inkognitónak, így a névválasztásnak kötött szabályai voltak. Alapvető feltétel volt, hogy az utazó ne legmagasabb saját rangját és nevét használja, hanem egy másikat. Mindenkor alacsonyabb rangúként kellett utaznia, mint amely címet egyébként viselt, de ezt a nevet egyik birtokáról vagy városáról kellett választania. Választófejedelmek és fejedelmek általában grófi rangban utaztak, néha csupán nemesemberként.⁶⁸ A 18. században több uralkodó és uralkodóházból származó személy is választotta az inkognitóutazást. Közülük a legismertebb I. (Nagy) Péter cár, aki Peter Michajlov néven indult Nyugat-Európába.⁶⁹ Albert herceg apja, a későbbi II. Frigyes Ágost szász választófejedelem trónörökösként a Lausnitz grófja címet választotta ki titulátúrájából. Albert fivére Károly, Kurland hercege 1762-ben Barby grófjaként utazott karlsbadi fürdőkúrájára. Az elsőszülött fiúnak, Frigyes Krisztiánnak az özvegye, a bajor Mária Antónia pedig Brehna grófnőjeként tette meg berlini utazását.⁷⁰ A bajor választófejedelem, Károly Albert Trausnitz grófjaként szerepelt.⁷¹ Az uralkodók esetében az inkognitó nem arra szolgált, hogy valódi személyük titokban maradjon – általában az egész udvar tudta, sőt még a korabeli újságok is megírták⁷² –, hanem arra, hogy a nehezen megoldható ceremóniális és rangvitákat (például az ülésrendről vagy a belépési sorrendről) így kiküszöbölhessék.

Ezekről eltérő okokkal magyarázhatjuk, miért választotta Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő az inkognitót 1786-ban. Egyrészt döntő szerepet játszott ebben az utazás fő célja, másrészt közrejátszott Alberték rangja is. A cél hasonló az itáliai látogatás céljához:

⁶⁵ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 6–8. 265–269. Vö. Conrads: *Das Incognito*, id. mű. és legújabban: Barth, Volker: *Inkognito. Geschichte eines Zeremoniells*. München, 2013.

⁶⁶ Bart: *Inkognito*, 10.

⁶⁷ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 6. Von dem Besuchen al incognito. 265.

⁶⁸ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 7. Merckmahle des incognito. 266., vö. Holenstein, André: *Huldigung und Herrschaftszeremoniell im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung*. In: Gerteis, Klaus (Hrsg.): *Zum Wandel von Zeremoniell und Gesellschaftsritualen in der Zeit der Aufklärung* (Aufklärung 6.) Hamburg, 1992. (1991) No. 2. 21–46.

⁶⁹ Kljucsevskij, Vaszilij Oszipovics: *Peter der Große und andere Porträts aus der russischen Geschichte*. Stuttgart, 1953³. 63–71.; Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 9. Von der Beobachtung des Incognito. 272–273.

⁷⁰ SHStA Dresden, Hofbehörden, 10006 Oberhofmarschallamt, I (Reisen) Akte 165. fol. 28; uo. Akte 164. fol. 167.

⁷¹ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 9. Von der Beobachtung des Incognito. 270. és II. kötet. V. könyv. Von der Familie des Regenten. II. fej. § 18. Von den Anstalten und Vorbereitungen zur Reise. 30.

⁷² Mint például a II. Józsefnek Falkenstein grófjaként megtett 1777. évi franciaországi utazásáról megjelent újsághírek. WD 1777, No. 35. 1777. ápr. 30. A további tudósítások már csak álnéven említik a császárt.

a hercegi pár rokonlátogatásra indult, a francia királyi udvarban Mária Antóniánál és családjánál tettek látogatást Párizsban, azonban ezt összekötötték a francia főváros és néhány franciaországi nevezetesség megtekintésével. Itt is ötvöződik tehát a családlátogatás és a tanulmányút (turistaút). Látogatásuk módját azonban nagymértékben befolyásolta saját és rokonaik rangja. Az Itáliában meglátogatott rokonok közül főként a fiútestvérek (sógorok) voltak a magasabb rangúak. Franciaországban azonban egy náluk rangban jóval magasabban álló, nem is vérrokon uralkodó udvarába készültek. Ahhoz, hogy családi látogatást tehesse nek Franciaország királyának udvarában, sőt közvetlen, etikettmentes módon tudjanak találkozni Mária Antóniával, a főhercegnő húgával, Franciaország királynéjával, a korban csakis a rangrejtett megjelenés adhatott alkalmat. A hercegi pár esetében az inkognitó választása azonban nem sorolható be Moser egyik csoportjába sem. Nem számítottak uralkodónak, bár 1780-tól (ténylegesen csak 1781-től) betöltött németalföldi kormányzói és helytartói rangjuk miatt igen előkelő posztot töltöttek be.⁷³ Ennek ellenére nem számítottak elég „udvarképesnek”, még úgy sem, hogy közeli rokoni kapcsolat fűzte őket Franciaország királynéjához. Az alacsonyabb rangú, nem uralkodó hercegi párt nem fogadhatták a kötelező, fényűző ceremóniák keretében, nagy ünnepélyességgel. Az inkognitóban utazó vendégek esetében és így hiányzott a kötelező ceremónia, elmaradtak a katonai tiszteletadások is, tehát nem kellett kínos rangvitáktól tartani az udvarban. Az utazó szintén mentes volt a kötelező ceremóniális vizitektől és viszont-látogatásoktól is. Ugyanakkor nem részesülhetett a szokásos ünnepélyes udvari ellátásban, és szállását sem a kastélyban biztosították.⁷⁴

Már 1784-ben, az első alkalommal, amikor egy párizsi látogatás ötlete felmerült, komoly fejtörést okozott a követeknek, mi módon lehetne lebonyolítani a fesztelen családlátogatást, hogy ne kelljen követni a terhes francia etikettet, és mégis fogad hassák a francia királyi udvarban a rangon „aluli” rokonokat. Mária Antóniával konzultálva Claude-Florimund Mercy-Argenteau franciaországi követ és Joseph Heinrich von Schlick dániai követ már akkor is mindenképpen az inkognitóutazást javasolták.⁷⁵ Így Mária Krisztina főhercegnő és Albert szász-tescheni herceg 1786 nyarán megfogadva a javaslatot a legalacsonyabb rangjukról választották álnevüket: „*Monsieur et Madame Bely*”-ként magyarországi birtokukról, Bélyéről nevezték el magukat.⁷⁶ A rangviták ennek ellenére várhatók voltak, mivel Mária Krisztina főhercegnő rangosabbnak számított, mint néhány előkelő francia herceg és hercegnő. Egy nem rangrejtett utazásnál az etikett szerint nekik kellett volna először vizitálniuk a szász-tescheni hercegi párnál, míg egy inkognitóutazásnál Bélye úrnőjének és urának kellett volna (valódi rangjukhoz nem méltó módon) tiszteletüket tenni a francia főuraknál.⁷⁷ Áthidaló megoldásként az osztrák diplomaták azt javasolták Albertéknek, ne „vizitálni” induljanak, hanem mintegy az egyes palotákat, gyűjteményeiket, festményeiket meglátogatni – eközben, véletlen találkozás formájában megoldódhatna a rangkérdés.⁷⁸

⁷³ Ahogy ezt az egykorú újság is hangsúlyozta: WD 1786, No. 69, 2068. 1786. aug. 30.

⁷⁴ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. fejj. § 7. Merckmahle des incognito. 266.

⁷⁵ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/13. Joseph Heinrich Schlick gróf feljegyzése Mercy követtel folytatott megbeszélésről, fol. 152r–153r.

⁷⁶ WD 1786, No. 66, 1978. 1786. aug. 19.

⁷⁷ Hasonló okból kitört rangviták tarkították fivérük, Miksa főherceg 1774. évi párizsi tartózkodását, ami szintén inkognitójából fakadt: az Orleans-i, Condé és Conti hercegek ugyanis azt követelték az inkognitóban utazó Miksától, hogy (Moser szabályai szerint is) ő tegyen náluk elsőként látogatást. Vö. Braubach, Max: *Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster*. Wien–München, 1961. 31.

⁷⁸ A meglátogatandó személyek listájára végül 177 személy került fel. MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel. A. II. 50/10.

Az utazás időpontjának kiválasztása az itáliaihoz hasonlatos volt: feltehetően az unokahűg, Sophie-Béatrice hercegnő születése alkalmából érkeztek Párizsba 1786. július 9-én. Mária Krisztina így még a gyermekágyi időszak alatt látogatott el Mária Antóniához, olyan időben, amelyben egyáltalán nem volt szokványos a ceremóniális látogatók fogadása. Szállásuk az utazás inkognitómódja és alacsonyabb rangjuk miatt nem a francia királyi udvarban volt, hanem Párizsban szálltak meg egy szállodában, a *Hotel du Grand Conseil*ben a rue des filles de St. Thomason. Amikor a francia udvar Versailles-ban tartózkodott, akkor sem a palotában kaptak elhelyezést. Mivel onnan a távolság miatt nem tudtak volna visszaérni párizsi lakhelyükre, Versailles-ban külön szállást kellett foglalniuk Touchet fogadósnál.⁷⁹ Különleges jellemzőként újra kiemelhetjük, hogy ismét ketten utaztak, párként, habár a programok alapján jól körülfatárolhatók az eltérő érdeklődési körök: míg a herceget a katonaság érdekelte, a főhercegnő – érthető módon – sok időt töltött hűgával, gyermekeivel és az újszülöttelel.⁸⁰

Az inkognitóutazás ismérvei folytán, a könnyített ceremónia következtében lehetővé vált, hogy kötetlen módon érintkezzenek a királyi családdal, ahogy ez a naplókából és Albert emlékirataiból kiderül. Ahelyett ugyanis, hogy hivatalosan bejelentkeztek volna az udvarnál, hogy időpontot kérjenek a tiszteletadáshoz (ahogy ezt a rangkülönbség előírta), Mária Antónia már megérkezésük másnapján értük küldetett, és szinte „akarattuk ellenére” az udvarba hívta őket. Ott sem a szokványos forgatókönyv szerint zajlott az első látogatás, hanem úgy, mint az közeli rokonoknál szokás: este 10-ig maradtak a királynénál, sőt még maga a francia király, XVI. Lajos is benézett hozzájuk egy rövid időre.⁸¹ Nem egyszer találunk arra is példát, hogy a reggelijüket vagy az ebédjüket a királyi párral, szűkebb környezetben költötték el,⁸² ami egyértelműen a szoros rokoni szálra utal. A szakirodalomban elterjedt az a vélemény, hogy a két lánytestvér találkozását számos konfliktus övezte. Állítólag a párizsi látogatás alatt az ifjú, heves, kicsapongó Mária Antóniának lehetősége nyílt arra, hogy hivalkodhasson, rangjából kifolyólag fényűzően megvendégelhesse, de egyben elkápráztathassa nővérét, akire valamennyien féltékenyek voltak, mivel Mária Terézia kedvencének számított.⁸³ Az utat előkészítő levelezésből, az útinaplóból és a herceg emlékirataiból azonban nem ez derül ki: a két nővér szeretettel, megértéssel viszonyult egymáshoz, és hamar elutasították a másiktól hallott elítélő véleményeket.⁸⁴

A sok közös, személyes hangvételű párizsi családi program mellett a hercegi pár igazi „turistaként” viselkedett, bejárták a várost és környékét. A párizsi eseményekről két forrásból is értesülhetünk: egyrészt fennmaradt a német nyelven vezetett útinaplójuk, másrészt ennek francia nyelvű változata Albert emlékirataiban.⁸⁵ Míg naplójuk (és Albert emlékiratai) időrendben mutatják be a programjaikat, addig a herceg egy további összeállítása kategó-

⁷⁹ Uo. fol. 107v.

⁸⁰ Uo. fol. 111r.

⁸¹ Uo. fol. 108r–v.

⁸² Például augusztus 6-án (uo. fol. 114r), aug. 10-én (uo. fol. 116v), és különösen kiemelve aug. 25-én (uo. fol. 124v).

⁸³ Oers, Wim: *Das Residenzschloss Schoonenberg-Laeken*. In: Benedik – Schröder: *Die Gründung der Albertina*, 119–131., ahol tévesen áll, hogy Mária Antónia nem engedte meg nővérének, hogy különböző királyi parkokat látogassanak meg. Uo. 130.

⁸⁴ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/13. Joseph Heinrich Schlick gróf feljegyzése Mercy követnek a királynéval folytatott megbeszéléséről. fol. 151v. és Albert emlékirataiban: uo. 2. tétel, A. II. 12/3. fol. 58r–v.

⁸⁵ Uo. 26/a. tétel, A. II. 50/1. A bemásolt rész (tisztázatként) az Emlékiratokban: uo. 2. tétel, A. II. 12/3. fol. 55v–85v. 90–154. oldal.

riákba sorolta a megnézendő nevezetességeket.⁸⁶ Igazi turista módjára pipákkal jelölték, amit teljesítettek. Albert jegyzéke külön gyűjtötte a templomokat (a St. Denis-i apátságban csaknem fél napot eltöltöttek), a figyelemre méltó palotákat és a meglátogatókandó középületeket, mint például a hadiszertárt, a katonai iskolát, a pénzverdét.⁸⁷ A tanulmányútra induló nemes ifjakhoz és tudósokhoz hasonlóan látogatásuk fontos részét képezte a különféle gyűjtemények megtekintése: ellátogattak a természettudományos gyűjteménybe, a királyi könyvtárba és éremgyűjteménybe, XVI. Lajos metszet- és kéziratgyűjteményébe, illetőleg Charles Alexandre de Calonne, a francia pénzügyminiszter természettudományos gyűjteményébe.⁸⁸ A hercegi pár megtekintette a jelentős festmény- és képgyűjteményeket a Louvre-ban, Louis V. Joseph de Bourbon Condé hercegének, valamint Renaud César Louis Choiseul-Praslin hercegnek a magángyűjteményében. Albert művészettörténeti tájékozottsága is kiderül a feljegyzésekből, hiszen benyomásai mellett kiemelt egy-egy festményt, megnevez egy-egy jelentősebb művészt.⁸⁹

A kulturális élményeken túl jelentős számban látogattak meg gazdasági üzemeket és gyárat – ez egyértelműen az újabb, felvilágosodás kori utazások jellemzője. A francia gazdaság jellegzetességei közé tartoztak a mások által is kedvelt úticélok, a luxusárukat készítő manufaktúrák, például egy szappankészítő és gobelingyártó manufaktúra, valamint a sèvres-i porcelánmanufaktúra. Szándékuk ellenére üvegmanufaktúrába és vászonkészítő műhelybe már nem jutottak el.⁹⁰ Kérdés, hogy ez mennyiben képviselte pusztán az egzotikumot, és mennyiben volt a házaspár kimondott célja, hogy hasznosítható ismereteket szerezzen ezekről. Míg a házaspár esetében céljuk kérdéses, addig az bizonyos, hogy II. József 1777. évi franciaországi utazása alatt legtöbbször ismeretszerző céllal látogatta meg a fent említett vagy ezekhez hasonlatos manufaktúrákat – célja egyértelműen a tapasztalatszerzés és a tanulás volt.⁹¹ A magyarországi látogatás kapcsán már említett szociális érzékenység itt is kimutatható. A társuralkodó 1777-ben élénken érdeklődött a szociális és egészségügyi intézmények iránt, és hozzá hasonlóan Albert és Mária Krisztina is ellátogatott a St. Cyr leánynevelőintézetbe és természetesen a híres párizsi kórházba, a Hôtel-Dieu-be – mindez ismét csak a felvilágosodás kori, új típusú nemesi (uralkodói) utazás hatása.⁹² Különleges, egyedi programpontként szerepeltek a házaspár listáján a híres párizsi parkok és palotakeretek. Feltételezhető, hogy a helytartói pár ötleteket, improvizációt merített a francia példákból, amelyeket híres brüsszeli kastélykertjük kialakításához és csinosításához kívántak felhasználni.⁹³

⁸⁶ Uo. 26/a. tétel, A. II. 50/4. Verzeichnis der Sehenswürdigkeiten in Paris und in der Umgebung.

⁸⁷ Uo. A. II. 50/1. fol. 112v, fol. 119r.

⁸⁸ Uo, fol. 117v–118v, fol. 119v. Ez utóbbiról később nyomtatott katalógus is megjelent: Calonne, Charles Alexandre de: *Museum Calonnianum. Specification of the various articles which compose the magnificent museum of natural history*. London, 1797.

⁸⁹ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/1. fol. 113v, fol. 122v.

⁹⁰ Uo. fol. 122r.

⁹¹ Wagner, Hans: *Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich*. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz–Wien–Köln, 1965. 221–246. Vö. H. Balázs Éva: *Négy nap Párizsban. II. József 1777. évi útinaplójából*. In: Kende Péter – Litván György – Papp Gábor – Széchenyi Ágnes (szerk.): *Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezésekkel és tanulmányokkal*. Budapest, 1999. 105–111.

⁹² MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/1. fol. 117r, fol. 115r.

⁹³ Vö. Oers: *Das Residenzschloss*. In: Benedik – Schröder: *Die Gründung der Albertina. A kert egykorú leírása, még a végleges kialakítást megelőzően*: Ligne, Charles-Joseph Prince de: *Coup d'œil sur Belœil*. Belœil, 1781.

Az inkognitólátogatás ellenére a napirendben jelentős szerepet foglaltak el a francia királyi udvar ceremoniális eseményei, mint például a király reggeli felkelése és öltözése (*Le-ver*), amelyen Albert is részt vehetett. Része lehetett több nagyszabású, egész napos vadászatnak is.⁹⁴ Az esti programok a nagyvárosi forgatag sokszínűségét tükrözik, de ezeken sem kellett a kényszerű ceremoniális előírások miatt feszengeniük: számos alkalommal voltak színházban, opera- és balettelőadásokon, akár egyedül is, nem csak kettesben. Az augusztus 28-i elutazásukat követően közel egy hónapig még bejárták Franciaországot, eljutottak egészen Normandiába, s mintegy 234 postaállomást megtéve szeptember 26-án érkeztek vissza Németalföldre.⁹⁵

Záró gondolatok

A költségeket vizsgálva jelentős különbséget fedezhetünk fel a kiválasztott három utazás között. Természetesen az utazások időtartama és távolsága befolyással volt a költségekre, de alapvetően azok célja és módja határozta meg a kiadásokat. A Magyar Királyságban tett 1766. évi utazás alatt minden kiadás az ország rendjeit terhelte (jól látszik ez a vendéglátások során). 1776-ban és 1786-ban azonban számos költséget: az utazását, a lóváltását, a köztes szállásokét stb. a hercegi párnak kellett állnia: 1776-ban csupán a postalovakért 20 577 forintot és 42 krajcárt adtak ki.⁹⁶ A legnagyobb összeget ajándékokra fordították, azokra az értéktárgyakra, amelyeket (akár rangrejtve, akár hercegi párként) „kötelezően” átnyújtottak egy-egy vizit alkalmával, egy-egy látogatást követően vagy akár köszönetképpen egy-egy gyűjtemény bemutatásakor.⁹⁷ Ez is olyan jellegzetesség, amellyel a korábbi udvari utazás esetében nem találkozhatunk, hiszen akkor éppen az utazókat lepték meg különféle ajándékokkal. Itáliába például 31 darab tubákosszelencét, 38 darab órát, 25 nagy és 15 kicsi medált vittek magukkal gyűrűkön kívül, csaknem 100 000 forint értékben. Ezeken felül a nem létszükségletű kiadások közé sorolták például az alamizsnára adott összeget (3000 forintot), a selyemárukért fizetett 12 097, valamint a gyerekek számára ajándékokra elköltött 17 484 forintot. Érdekes tétel a bekeretezett portréért kifizetett 54 400 forint, valószínűleg köztük van Johann Zoffany híres Mária Krisztina-portréja.

A bemutatott három utazás esetében a legszembetűnőbb azonosság a többször említett „páros utazás”, amely meghatározta az utazások jellegét, mivel minden alkalommal (az utazás közben, a városlátogatások és az udvari tartózkodások alatt is) figyelembe kellett azt venni, hogy nem csak egy magas rangú főúr utazik, hanem kísérőjeként a hitvese is. Nem állítjuk, hogy a 18. században más uralkodó vagy főúri házaspár nem utazott volna közösen, de az ritkán fordult elő, hogy a házaspár női tagja volt a rangosabb, vagyonosabb. A nő szereplő tehát nem csupán alárendelt, „kellékkísérő” szerepet játszott, ennek megfelelően kellett a kora újkori bevett ceremoniális előírásokat átalakítani. Igaz ez a megállapítás még abban az esetben is, amikor a herceg a gondjára bízott Magyar Királyságot látogatta meg Mária Krisztina főhercegnővel együtt, hiszen, ahogy korábban bemutattuk, a főhercegnő személyét minden alkalommal első helyre tették és különleges módon köszöntötték.

⁹⁴ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/1. fol. 115r, fol. 122v, fol. 123v.

⁹⁵ WD 1786, No. 73, 2181. 1786. szept. 13. Vö. MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/9. Itinéraire pour le Voyage des Mr. Les Comtes de Bélye.

⁹⁶ II. József 1768-ban a Temesi Bánságban tett ötvenkét napos látogatásának összköltsége is közel 20 000 forintra rúgott. Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest, 2004. 174–191.

⁹⁷ Vö. például az ajándékok összehasonlításánál: MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 16. tétel, A. I. 62/7. fol. 3r–4v.

A hercegi pár itt kiválasztott és megvizsgált utazásai nem adnak teljes képet utazásaikról, sőt az egyes utazások jelentőségét sem volt elég helyünk bemutatni. Hasonló módon ide kíváncskozna az 1781. évi németalföldi utazásuk, amely remek összehasonlítási alapot nyújthat az 1766. évihez. Ekkor ugyanis az utazás célja hasonló volt, a ceremónia hasonlóan kötelező, de nem csupán párként, hanem helytartópárként is utaztak, mivel Mária Krisztina – több Habsburg főhercegnőhöz hasonlóan – helytartói kinevezést nyert. A ceremóniális előírások, a reprezentációs kötelezettségek és a programpontok összevetés révén jobban megérthető lehet a helytartó(i pár) és az adott tartomány rendjeinek viszonya, a helytartó(k) jelentősége a két tartományban, valamint a politikai reprezentáció eltérő elemei.

Utazásaik elemzése továbbá lehetőséget adhat más főurak, (fő)hercegnők utazásaival történő összevetésre is. A tanulmányban sok helyen említésre került az utazó II. József, akinek külhoni utazásai egyértelműen mintául szolgáltak, de mellette a legifjabb Habsburg-Lotharingai főhercegnek, Miksának az európai tanulmányútját és a Magyar Királyságban tett látogatását sem szabad kifelejtenuünk a sorból – ez utóbbiak a magyar kutatók részéről még nem kaptak kellő figyelmet.⁹⁸ Mária Krisztina főhercegnő szerepét és jelentőségét látva mindenképpen érdemes lenne a női utazókat, női (hercegnői) utazásokat is külön vizsgálni. Ezek azonban más utazástípusokat jelentenek,⁹⁹ mivel a 18. századi hercegnők uralkodóként önállóan nem utaztak, erre inkább csak özvegyként volt lehetőségük – azonban a kortársak utazási passzivitása is értékes adatokat nyújthat a jövőbeni vizsgálatok számára.

⁹⁸ Kulcsár: *II. József utazásai*, id. mű.; uő: *Die Quellen zu den Hofreisen im Habsburg-Lothringischen Familienarchiv aus den Jahren 1766 bis 1788*. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch (MIOG Ergänzungsband 44), Wien–München, 2004. 108–119.; Braubach: *Maria Theresias jüngster Sohn*, 28–38.; Feneşan, Coştin: *Maximilian Franz von Habsburg. Jurnal de călătorie prin Banat (1777)*. Studii şi materiale de istorie medie, vol. XV. (1997) 215–233.

⁹⁹ Lásd: Raschke: *Fürstinnenreise*, különösen: 193–197.

KRISZTINA KULCSÁR

When aristocrats travel. Types of aristocratic travel in the 18th century: the travels of Prince Albert of Saxony-Teschen and Archduchess Marie Christine

The 18th century was a golden age of travel. The number of people undertaking journeys increased significantly. This gave rise to new types of travel. This study presents old and new types of aristocratic travel with the help of three examples. These three were the journeys of Prince Albert of Saxony-Teschen and his wife, Archduchess Marie Christine. The destinations and dates in question are: Kingdom of Hungary (1766), Italy (1775–1776) and Paris/France (1786). These are compared to other types of travel. All three journeys are atypical in the sense that an aristocratic couple traveled rather than a single person, or a male aristocrat with his female companion. During these journeys the high status of Marie Christine as daughter of Empress Maria Theresa, was significant. The couple's first shared trip was a representative court visit. It was Prince Albert's first journey to the Kingdom of Hungary as royal governor. His official role notwithstanding the Hungarian nobility accorded higher status in the proceedings to the Archduchess. Their journeys to Italy and France, however, were not official visits. Besides calling on family members, their goals were learning and self-improvement. These travels were informal. The couple consciously avoided lavish receptions and formal social events. In accordance with the new fashion of 'improvement' tours (Reformstudienreise), they familiarized themselves with economic and social institutions, visited churches, galleries and art collections. They avoided any official ceremonial responsibilities during their stay in Paris, traveling 'in incognito' as the lord and lady of Bélye. They did this probably in order to avoid possible conflicts of interest. Their incognito enabled them to have a private, unofficial meeting with the Archduchess's sister, Marie Antoinette. The novelty of these journeys lies in the fact that they are unique examples of the travels of a married couple in the 18th century.

DINNYÉS PATRIK

Mogiljovtól Szmolenszkig

*II. József német-római császár és II. Katalin orosz császárnő első találkozása és közös utazása (1780)**

Mária Terézia (1740–1780) még 1780-ban is a Kaunitz kancellár által tető alá hozott francia szövetségben látta a biztonság zálogát. Ez fakadhatott egyrészt személyes okokból: leánya volt a francia királyné, unokája pedig a francia trón várományosa. Hogyan is kerülhetett volna konfliktusba saját családjával? Másrészt egyfajta kényszerpálya is volt ez, hiszen az osztrák örökösödési (1740–1748) és a hétéves háború (1756–1763) keserű bizonyítéka volt annak, mennyire számíthat a környező államokra lehetséges szövetségesként. Előbb – a német-római császárnak elméletben hűbéres – II. Frigyes porosz király (1740–1786) rabolta el Sziléziát, majd az Erzsébet császárnő¹ (1741–1762) halála után hatalomra kerülő III. Péter (1762) árulta el szövetségüket. III. Péter rövid uralkodása után sem állt helyre a korábbi bizalom az orosz kormányzattal, hiszen a hatalomra lépő II. Katalin (1762–1796), ha nem is folytatta férje külpolitikáját, de nem is tért vissza az osztrákbarát erzsébeti doktrínához. Mária Terézia uralkodásának két legfőbb ellenlábasa az említett II. Frigyes porosz király és II. Katalin orosz császárnő volt. Az utóbbiról, jelen tanulmányunk egyik fő alakjáról egy alkalommal így írt: „...hiányzik belőle annak [Erzsébet császárnőnek – D. P.] a szíve és a nézetei. Az ember nem lehet hamisabb, mint ő, hiszen éppen olyan jó porosz, mint (III.) Péter cár, csak veszedelmesebb.”² Mária Terézia fia, II. József (1765/1780–1790) pedig éppen ezzel a két uralkodóval akart személyesen is találkozni.

E tanulmányban II. József 1780-as oroszországi utazásának egy szakaszát próbáljuk rekonstruálni. Sem ezzel, sem az 1787-es úttal a magyar történetírás³ eddig jóformán nem

¹ I. Péter orosz cár vette fel elsőként az „imperator”, azaz „császár” címet. Éppen ezért jelen szövegben is előfordul, hogy az orosz uralkodókat a cár/cárnő cím mellett császár/császárnő címen nevezzük. (A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.)

² Niederhauser Emil: *Mária Terézia*. In: Niederhauser Emil – Alekszandr Kamenszkij: *Mária Terézia – Nagy Katalin*. Fekete fehér. Szerk. Szvák Gyula. Budapest, 2000. 136. Mária Terézia több okból is tartott az oroszokhoz való közeledéstől: felborul a politikai egyensúly, mit szól ehhez Párizs és Berlin? Ugyanakkor személyes ellenérzései is voltak II. Katalinnal szemben, akiről köztudott volt, hogy saját férjét állította félre a hatalomért, és még azt is beszélték Európában, hogy meggyilkolásához is köze volt. Петрова, М. А.: *Екатерина II. и Иосиф II. Формирование российско-австрийского союза 1780–1790*. Москва, 2011. 128.

³ Kulcsár Krisztina mind az utazástörténetről általában, mind pedig II. József utazásainak kutatásában komoly eredményeket mutatott már fel. Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. (Doktori Mestermunkák). Budapest, 2004.; Kulcsár Krisztina: *A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások*. Korall, 7. évf. (2006) 26. sz. 99–127. Kifejezetten az orosz utakról eddig magyar nyelven még csak tanulmány sem jelent meg. A legrészletesebben a témát Fejtő

foglalkozott, de általánosságban is elmondható, hogy a 18. századi orosz–osztrák(–magyar) kapcsolatok sem számítanak közkedvelt témának.⁴ Egy korábbi tanulmányban azt vizsgáltuk, hogy az 1873 óta magyar nyelven íródott 23 teljes Magyarország-történetben milyen arányban említették a szerzők Oroszország szerepét a Habsburg Monarchiát érintő jelentősebb külpolitikai eseményekben a 18. század második felében. Tizenegy ilyen eseményt választottunk ki, például az osztrák örökösödési háborút, a hétéves háborút, Lengyelország első felosztását (1772) vagy II. József oroszországi útjait. Az események vagy az azokban való orosz szerepvállalás említése rendkívül csekély. Csak két esemény (a hétéves háború és az 1787-ban kezdődő orosz–török háború) kapcsán kerülnek említésre az oroszok a vizsgált munkák legalább felében.⁵ A jelen tanulmányban elsősorban, de nem kizárólag az oroszországi forráskiadásokat és szakirodalmakat használtuk fel.⁶

Ferenc és Molitor Ferenc érintette, de csak felületesen, innen-onnan szemezgetve az eseményekből, illetve a pontos hivatkozások hiánya – noha írásaikból egyértelmű, hogy korabeli forrásokat is felhasználtak – súlyosan rontja a tudományos hasznosíthatóságot, ezáltal munkáik inkább tudományos népszerűsítőként említhetők. Fejtő Ferenc: *II. József*. Budapest, 1997. 221–225., 333–338.; Molitor Ferenc: *II. József, a császári Don Quijote*. Budapest, 1987. 169–176., 306–317.

⁴ A 18. századi orosz–magyar kapcsolatok napjaink legkiemelkedőbb kutatója V. Molnár László, aki életrajzoktól kezdődően, orvos-, oktatás- és kultúrtörténeti munkákat is írt. V. Molnár László: *Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 1750–1815*. Piliscsaba, 2000.; V. Molnár László: *Ruszsztikái és magyar–orosz kapcsolattörténeti írások (1711–1848)*. Válogatás tíz év cikkeiből (2008–2018). MOSZT Könyvek 12. Pécs, 2019.

⁵ Dinnyés Patrik: *II. József császár oroszországi útjai (1780, 1787) a magyar szakirodalomban I*. In: *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae Nova Series* Tom. XLV. (2018) Eger, 59–81. Természetesen a 18. századi orosz–magyar kapcsolatok nem tartoznak a kimeríthetetlen mennyiségű forrással rendelkező témák közé, de V. Molnár László problémafelvetéséből tudhatjuk, hogy potenciális forrásbázisa jóval gazdagabb, mint amennyire a magyar történetírás foglalkozik ezzel a témával. V. Molnár László: *Szomszédok – egymás között, egymásról. A 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések problémátörténeti vázlata*. Világtörténet, 26. évf. (2004) Tavasz-nyár, 44–52.

⁶ A legjelentősebb orosz nyelvű szakirodalom az oroszországi utazások szempontjából: Брикнер, А.Г.: *Путешествие Императрицы Екатерины II в Могилев в 1780 году*. In: *Русский Вестник*. Т. 154. (1881) № 8. 459–509.; Брикнер, А.Г.: *Путешествие Императрицы Екатерины II в Могилев в 1780 году*. In: *Русский Вестник*. Т. 155. (1881) № 9. 311–367.; Петрова, М. А.: *Переписка Екатерины II и Иосифа II как исторический источник*. In: *Источниковедческие исследования*. Вып. 2. Москва, 2004. 167–194.; Петрова: *Екатерина II и Иосиф II* i.m.; Ивонин, Ю. Е.: *От Вены до Санкт-Петербурга, через Могилев и Смоленск (путешествие императора Священной Римской империи Иосифа II в Россию в 1780 г. по его письмам Марии Терезии)*. In: *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*, Т. 10. (2013) № 126. 98–102.; Бессарабова, Н. В.: *Путешествия Екатерины Великой по России: от Ярославля до Крыма*. Москва, 2014.

Mogiljov

Mogiljov⁷ a frissen felállított Mogiljovi Helytartóságban feküdt, 1777 óta annak központja volt.⁸ A város Szentpétervártól (a Narván és Pszkovon keresztül vezető úton) 871 versztára,⁹ azaz mintegy 930 kilométerre feküdt, a Dnyeper folyó nyugati partján. Maga a helytartóság azon a területen található, amelyet 1772-ben a Lengyel-Litván Nemesei Köztársaságból való kiszakítás után az oroszok fennhatóságukhoz csatoltak.¹⁰ A város két fő része egy földszáncsal körülvett kastély, amely a Dnyeper folyó és a Dubrovenka patak összefolyásánál emelkedett ki, és a tulajdonképpeni város, amely szintén magaslaton helyezkedett el, ahogy a kastély, földszáncsal volt körülvéve. 1778 keresztény, 225 zsidó ház és 2 iskola volt a városban.¹¹ Mogiljovval kapcsolatban Kalatay Ferenc,¹² a császárt kísérő gyóntatópap meglehetősen szűkszavú, annyit ír csak, hogy „szép fekvésű, de jobbára fából épült”.¹³

A császárok fogadására tett előkészületek

Az Orosz Birodalom minden részén, amit a császárok útjuk során érinteni terveztek, komoly előkészületi munkák indultak.¹⁴ Arról, hogy a helyi központok nem kisebb figyelemmel

⁷ Mogiljov II. József császár 1780-as utazása idején az Orosz Birodalomhoz tartozott, neve oroszul: Могилёв. A Lengyel–Litván Nemesei Köztársaság első felosztásáig: Mohylew. Ma Fehéroroszország területén található: Марилёв. Jelentését a *могила* szóból származtatják, ami azt jelenti, hogy „sír, sírdomb, sírhely”. *Топографическія примъчанія на знатныйиш мѣста путешествія Ея Императорскаго Величества въ бѣлорусскія намѣстничества*. СПб., 1780. 68.

⁸ A Mogiljovi Helytartóság 1780-ban 12 kerületre oszlott: Могилевский, Чаусовский, Старобыховский, Оршанский, Бабиновецкий, Колыский, Сеннинский, Мстиславский, Чериковский, Климовицкий, Рогачёвский, Белицкий. *Топографическія примъчанія*, 68., 73.

⁹ 1 verszta = 1066,8 méter

¹⁰ Az orosz szerzeményt a Dvinától és a Dnyepertől keletre eső területek alkották, Livónia és Belorusszia egy részével, amely következtében 92 ezer km² és 1,3 millió lakos került orosz fennhatóság alá. Ring Éva: *„Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”* Budapest, 2001. 168.; Davies, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006. 412–414.

¹¹ *Топографическія примъчанія*, 73–74.

¹² Kalatay Ferenc, 1722–1795. Apja, Kalatay Tamás császári-királyi sóhivatal igazgató volt. Belépett a jezsuita rendbe, tanulmányait Bécsben, Grazban, Kassán és Egerben végezte, majd tábori lelkész lett, de tanított a budai egyetemen is. 1780-ban II. József magával vitte oroszországi útjára lelki-atyaként. Itt szerzett tapasztalatait hazaérkezése után többször papírra vetette. 1781-ben kanonoki, 1787-ben nagyvárad püspöki kinevezést kapott, amit élete végéig betöltött. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 5. köt. Budapest, 1897. 814–816.

¹³ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*. Ford. Kaposvári Gyula. Jászkunság, 5. évf. (1959) 1. sz. 37. Kalatay Ferenc az oroszországi útról többször leírt benyomásait levelekben küldte el ismerőseinek. Sajnálatos módon eredeti levelet tőle eddig még nem sikerült találnunk, igaz, egy latin nyelvű nyomtatványt igen, az nyilvánvalóan egy eredetinek a másolata. Ezzel az eggyel azonban még mindig nehéz feladat visszafejteni, hogy vajon melyik fordításnak közös az eredetije. Jelenleg egy latin, három német és három magyar verzióval rendelkezünk. Jelen tanulmányban leginkább a magyar változatokat használtuk, közben ellenőrizve a latin és német verziókat is. Ahol lényeges eltérést találtunk, azt jelezzük. Ezúton is köszönjük Emődi Andrásnak, Nagy Andornak, Szulovszky Jánosnak és az egri Főegyházmezei Könyvtár munkatársainak a különböző változatok beszerzésében nyújtott segítségüket.

¹⁴ Bár valóban jelentős bel- és külpolitikai esemény a császár oroszországi utazása, Robert Massie tévesen írja, hogy II. József előtt „még egyetlen király vagy császár sem lépett Oroszország területére vendégként”, ugyanis például III. Gusztáv svéd király 1777-ben meglátogatta II. Katalint Szentpéterváron. Massie, Robert K.: *Nagy Katalin – Egy asszony portréja*. Budapest, 2018. 535–536.; Широкопад, А.Б.: *Северные войны России*. Москва, 2001. 394.

készültek a német-római császár érkezésére, mint minden oroszok császárnőjének fogadására, a levéltári dokumentumok adnak tanúbizonyságot.¹⁵ A moguljovi előkészületeket vezető Pjotr Bogdanovics Passzek¹⁶ – a Mogiljovi Helytartóság vezetője – május 14-én/25-én¹⁷ Pjotr Alekszandrovics Rumjancev-Zadunajszkij¹⁸ tábornagnak írt levelet az előkészületek állásáról.¹⁹ Ebben Passzek arról számolt be, hogy az előkészületi munkák bár haladnak, Falkenstein gróf [II. József császár álneven – D. P.] gyorsabb haladása miatt félő, hogy nem lesznek készen időben. További nehézséget okozhat, hogy élelemből „nem áll annyi rendelkezésre, mint ami kellene”.²⁰ Mégis amitől nagyon tartott, az az, hogy Falkenstein gróf a császárnő előtt érkezik a városba, ugyanis ez „kellemetlenségeket és zavart okozhatna”.²¹ Éppen ezért P. B. Passzek így fogalmazott: „...kérem kegyelmét, hogy Falkenstein gróf utazása a megszokottnál hosszabban tartson [tehát P. A. Rumjancev tartóztassa fel II. Józsefet – D. P.], és nemcsak azért, hogy mi mindennel elkészüljünk, hanem azért is, hogy a gróf ne legyen télen Mogiljovban néhány napon át.”²² II. József pedig valóban a tervezettnél gyorsabban haladt, ugyanis eltökélt szándéka volt előbb a találkozó helyszínére érni, mint ahogy II. Katalin odaér. Napi tizenkét órát (reggel 5-től este 5-ig) utazott, és napjában csak egyszer étkezett.²³ Ennek köszönhetően két nap alatt tette meg a hátralévő 280 km-es utat.²⁴

¹⁵ Бессарабова: *Путешествия Екатерины Великой по России*, 212.

¹⁶ Пётр Богданович Пассек (1736–1804) a III. Péter elleni palotaforradalomban jelentős szerepet játszott, le is tartóztatták. Rabsága nem tartott sokáig, ugyanis már másnap megbuktatták a cárt. 1778-ban nevezték ki moguljovi kormányzónak, így a két uralkodó 1780-as találkozásának előkészületeiben és lebonyolításában jelentős szerepe és felelőssége volt. A következő évben megkapta kinevezését mint helytartó Csernyisov gróf helyére. Ebből feltételezhetjük, hogy a császártalálkozó megszervezésében elégedettek voltak vele. *Русский биографический словарь*. (a továbbiakban: *РБС*) Павел преподобный – Петр (Илейка) / Изд.: А. А. Половцова. Т. 13. Санкт-Петербург, 1902. 359–361.

¹⁷ Oroszországban egészen 1917-ig még a Julianus-naptár volt érvényben, így a jelen tanulmányban a Gergely-naptár mellett azt is feltüntetjük. Ez azért is indokolt, mivel – nagyon kevés kivételtől eltekintve – az orosz adminisztráció által készített dokumentumokon csak a régi, míg a császár és kísérete által kiállított iratokon csak az új naptár szerinti dátumozás szerepelt. Az első dátum a Julianus-naptár, a második a Gergely-naptár szerinti keltezés.

¹⁸ Пётр Александрович Румянцов-Задунайский (1725–1796) az egyik legnagyobb 18. századi orosz hadvezér volt. A Zadunajszkij („Dunántúli”) melléknevet a török elleni sikerei után kapta, de a közigazgatás területén is maradandót alkotott. Ő ment II. József elé Kijevbe katonai kísérettel. 1780-ban kisoroszországi helytartó volt. *РБС*. Т. 17. 521–573.; Фельдмаршал Румянцев. Сборник документов и материалов. ОГИЗ, 1947. 5–16.

¹⁹ A teljes levelet eredetiben és saját fordításban közöltük: Dinnyés Patrik: *Szemelvény II. József császár első oroszországi utazásából (1780): P. B. Passzek levele R. A. Rumjancevnek (1780. május 14.)*. In: Érték-rend. Válogatás a Kepes György Szakkollégium tagjainak tudományos és művészeti alkotásaiból. Szerk. Kicsák Lóránt. Eger, 2018. 79–89. Az eredeti levél: *Император Иосиф II в России. Письмо П.Б. Пассека к П.А. Румянцеву*. Сообщ.: И.М. Судненко In: *Русская старина*, Т. 33. (1882) № 1. 189–190.

²⁰ Dinnyés: *Szemelvény II. József császár első oroszországi utazásából*, 82.

²¹ Dinnyés: *Szemelvény II. József császár első oroszországi utazásából*, 82.

²² Dinnyés: *Szemelvény II. József császár első oroszországi utazásából*, 82.

²³ A feszített tempó nem tűnik rendkívülinek, ha tudjuk, hogy II. József egyébként is az egész napját, sőt esetenként még az éjszakáját is aktívan, munkával töltötte, nem egyszer tizennyolc órát dolgozva a huszonnégy órából. Митрофанов, П. П.: *Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги. (1780–1790)*. СПб., 1907. 94.

²⁴ Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 142.; *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780*. Hrsg. von E. Donnert – H. Reinalter. Innsbruck, 1996. 40.

Az előkészületekbe segít bepillantani a levélhez csatolt jegyzék is, amely a Falkenstein gróf fogadására rendelt éjjeli szállások meghatározott készleteit sorolta fel tételesen. Az ételek egyszerűek voltak: friss tojás, tejszín, tej, friss olaj, bárány vagy borjú, fehér kenyér, liszt, kávé, cukor, vörös- és fehérbor stb. De például érdekes módon faágyból csak 5, derékaljból pedig 6 darabot biztosítottak.²⁵ Kalatay Ferenctől úgy tudjuk, hogy a császárral együtt Lembergől 7 kocsival 27 fő indult május 7-én/18-án.²⁶ Marija Alekszandrovna Petrova, vélhetően a II. Katalin által a kíséretnek adott ajándékok listája alapján azt írja, hogy három tiszt, két kancellista, egy pap, egy titkár, egy udvari orvos, egy inas, két szakács és tizenöt szolga tartozott a császár kíséretébe, azaz összesen 26 fő.²⁷ Az Erich Donnert és Helmut Reinalter által közreadott napló mellékletei között található egy jegyzék, amelyet a szmolenszki nemesség vezetője, Platon Jurjevics Hrapovickij²⁸ írt. Ebben négy tisztről, egy papról, egy titkárról, egy udvari orvosról, egy futárról, egy inasról, egy szakácsról és szám szerint nem pontosított szolgákról olvashatunk.²⁹ Mivel az utóbbi forrásban a szolgák száma nem szerepel, csak a „belső kört” tudjuk összevetni, a teljes létszámot nem. M. A. Petrovánál 12-en, míg P. J. Hrapovickijnél 11-en alkották ezt a „belső kört”.

Látványos különbség a három, illetve a négy tiszt, továbbá a két, illetve egy szakács említése. Könnyen lehet, hogy P. J. Hrapovickij a második szakácsot egyszerűen szolgának számolta. A tisztek eltérő számára vonatkozóan is van egy lehetséges válaszunk. A négy tiszt név szerint: gróf Johann Georg Browne³⁰ tábornok, báró Friedrich Joseph Zehentner³¹

²⁵ Dinnyés: *Szemelvény II. József császár első oroszországi utazásából*, 83–84.

²⁶ *Franciscus Xaverius Kalataynak, Praepost' Báró Rewiczky Urhoz, Löwenbergből datalt és küldött Levele; melyben, néhai b.e. II. József Császár' és Király' 1780 Eszendőbéli, Muszka Országba tett utazását írja.* Szerk. Ponori Thewrewk Miklós. Tudományos Gyűjtemény, 10. kötet. Pest, 1823. 27.

²⁷ Az említett ajándéklistát még nem volt lehetőségünk tanulmányozni. Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 146–147.

²⁸ Платон Юрьевич Храповицкий (1738–1794) orosz állami hivatalnok, II. József utazásának idején a Szmolenszki Kormányzóság nemességének vezetője, egy évvel később Szmolenszki helytartó. 1793-tól szenátor, halála évében pedig kinevezték titkos tanácsosnak is. Felesége és gyermekei nem voltak. *Подословный сборник русских дворянских фамилий*. Руммель. Отв. ред.: В. В. – Голубцов, В. В. Т. 2. СПб., 1887. 602.

²⁹ Az utolsó asztal kapcsán ez olvasható: „...4 Diener, der Koch und die übrigen Leute seines Gefolges”. *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780*, 55.

³⁰ Johann Georg Browne (1742–1794) apja, George Browne katolikus hite miatt kényszerült elhagyni Írországot, ezután orosz katonai szolgálatba lépett. Később főparancsnoki rangig vitte, és Riga kormányzója lett. Első házassága alkalmával a híres, szintén ír származású és orosz katonai szolgálatban álló Peter von Lacy tábornagy (*Генерал-фельдмаршал*) leányát vette el, tőle született J. G. Browne, aki a bécsi udvarban tábornagyrangig jutott (*Feldzeugmeister*) rangig jutott. Peter von Lacy másik gyermeke, az osztrák szolgálatban álló híres tábornagy, Franz Moritz von Lacy gróf volt. Az 1780-as út szempontjából érdekes, hogy J. G. Browne Moszkvában született, és haza Rigán keresztül utaztak, ahol apja még kormányzó volt. Magyar vonatkozása is van a személyének: 1791-ben ő volt a Pozsonyban állomásozó, második magyar gyalogezred tulajdonosa. *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1791*. Wien, 1791. 3.; Бантыш-Каменский, Д. Н.: *Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48 портретами*. Часть первая. СПб., 1840. 203–215.; *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Bninski–Cordova. Band 2. Wien, 1857. 164–165.; *Dictionary of National Biography*. Ed.: Sidney Lee. Kennett–Lambart, Vol. 31. New York, 1892. 385–388.

³¹ Friedrich Joseph Zehentner (1728–1812) apja császári ágyúöntő volt, de korábbi éveiről jelenleg nem tudunk mást. 1783-ban ismét II. József kíséretében található, akkor Magyarországra, Erdélybe, Bukovinába és Galiciába utaztak. Ugyanebben az évben vezérőrnagy (*Generalmajor*) lett, majd 1790-ben elérte karrierje csúcsát, akkor altábornagyi (*Feldmarschallleutnant*) kinevezést kapott.

ezredes, báró Johann Baptist Langen³² alezredes és báró Joseph Cavallar³³ százados. Közülük az első három személyt már hónapokkal korábban kiválasztották, Dmitrij Mihajlovics Golicein³⁴ ezt meg is írta Rumjancevnek.³⁵ Az első három tiszt többször is szerepel név szerint, jelenlétük és elismertségük a császár mellett kétségtelen, de elképzelhető, hogy Cavallar századost kancellistának számították.³⁶ Így a különbség már csak egy kancellista és egy futár, akiknek a személye újfent lehet azonos. Bár a pontos kíséretet még nem tudjuk rekonstruálni, visszatérve az éjszakai szállásokon biztosítandó fekhelyekre azt láthatjuk, hogy a tizenegy belső emberre (egy szakáccsal számolva) jutott az öt ágy és a hat derékalj.³⁷ A szolgálk éjjeli szállása természetesen nem kívánt előzetes egyeztetést, ők ott aludtak, ahol tudtak.

Miután megvizsgáltuk a fekhelyek kérdését, fel kell tennünk a kérdést: vajon ezeket az éjjeli szállásokat mennyire fogadta el a császár. Arról több helyen is olvashatunk, hogy II. József visszautasította az orosz kormányzat által neki biztosított szállásokat, a városokban legálábbis biztosan. Erről írt II. Katalinnak a császárt az orosz határon fogadó P. A. Rumjancev is május 11-én/22-én.³⁸ Hogy ez mennyire érintette az út során útba ejtett éjjeli szállásokat, vagy inkább csak az olyan városi szállásokra vonatkozott, ahol több napot is eltöltött a

Gatti, Friedrich: *Geschichte der K. und K. Technischen Militär-Akademie. Geschichte der K.K. Ingenieur- und K.K. Genie-Akademie. 1717–1869*. Vol. 1. Vienna, 1901. 105.; Schmidt-Brentano, Anton: *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*. Wien, 2006. 114. <http://www.historie.hrnet.cz/heraldika/pdf/schmidt-brentano2006.pdf> (letöltés: 2019. máj. 27.)

³² Johann Baptist Langent (?–1807) 1789-ben nevezték ki vezérőrnaggyá (*Generalmajor*). Schmidt-Brentano: *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*, 54.

³³ Joseph Cavallar (1739–1812) 1758-ban, az akkor még csak főherceg József dragonyos ezredében kezdett szolgálni, részt vett a hétéves háborúban. Szolgált Galíciában és Bukovinában is, ahonnan lóvásárlás ürügyén többször járt orosz és egyéb keleti területeken (például Moldáviában, Besszarábiában, a doni kozákoknál, Asztrahánban, Kaukázuson stb.). 1808-ban I. Ferenc császártól megkapta a Szent István-rend lovagkeresztjét. Legmagasabb szolgálatban szerzett rangja a vezérőrnagy (*Generalmajor*) volt, végül 1811-ben altábornagyi (*Feldmarschallleutnant*) ranggal nyugdíjazták. Siegenfeld, Alfred Anthony von: *Genealogisches Taschenbuch der Adeligen Häuser Österreichs*. Band 1. Wien, 1905. 136–137.; Schmidt-Brentano: *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*, 19.

³⁴ Дмитрий Михайлович Голицын (1721–1793) katonai szolgálattal kezdte pályafutását még I. Katalin alatt. Vezérőrnagyi rangig jutott, 1755-ben megkapta a Szent András-rend szalagját. 1759-ben Párizsba, majd 1761-ben Bécsbe küldték követnek, ahol 1792-ig töltötte be ezt a tiszteletet. A hosszú idő alatt nemcsak az orosz–osztrák kapcsolatokra volt hatással, hanem Bécs életében is jelentős szerepet töltött be. Az utcát, amelyben lakott, később róla nevezték el. Végrendeletében meghagyta, hogy vagyonának egy részéből állítsanak kórházat Moszkvában a szegények számára (*Голицынская больница*). *РБС. Электронная репринтная версия*. Гой–Гол. 2017. 168–169. <http://www.ru-lex.ru/xPol/index.htm> (letöltés: 2017. febr. 15.) 168–169.

³⁵ D. M. Golicein – P. A. Rumjancevnek, 1780. márc. 30./ápr. 10. Архив внешней политики Российской империи (a továbbiakban: АВПРИ) Ф. 32. Оп. 32/6. Д. 620. Л. 540б.

³⁶ Magyarázat lehet rá, hogy akadt arra példa, hogy Cavallar százados a kísérettől elszakadva a császár útját készítette elő. *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780*, 40.

³⁷ Biztosabb információ hiányában az étkezésnél meghatározott rendszert tudjuk alapul venni a fekhelyek elosztásánál is. Egy asztalnál étkezett Falkenstein gróf, Browne tábornok, Zehenter ezredes, Langen alezredes és Cavallar százados, azaz a császár és a katonák. Ez öt fő. A következő asztalhoz volt beosztva a pap, a titkár, az udvari orvos, a futár és Falkenstein gróf inasa. Ez további öt fő. A maradék egy derékaljra a harmadik asztalhoz beosztott szakácsot tudjuk elképzelni, rajta kívül ugyanis már csak szolgálk voltak a kíséretben. *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780*, 55.

³⁸ *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780*, 40.

császár, azt jelenleg nem tudjuk pontosan rekonstruálni,³⁹ de azt tudjuk, hogy Mogiljovban „a császárnő által számára előkészített lakást vagy a kísérete számára bőven felajánlott élelmiszert el nem fogadott, senkinek terhére nem volt, senkinek költséget nem okozott, hanem mindent maga fizetett”.⁴⁰

II. József megérkezése Mogiljovba

Május 22-én/június 2-án ért II. József Mogiljovba, tervének megfelelően két nappal II. Katalin előtt.⁴¹ Kalatay a sietségről így írt: „Kievi (Kijev) tartózkodásunk második napján értesültünk a császárnő közeledéséről, hogy tehát előtte érkezzünk Mochilevre (Mogiljov), éjjelnappal siettünk, és június 2-án érkezünk oda. A császárnő pedig 4-én délelőtt 10 óra tájt...”⁴² P. B. Passzek aggodalma tehát beigazolódott, a császár a tervezettnél öt nappal korábban ért a városba, sőt végül az orosz cárnő sem a tervek szerinti május 27-én/június 7-én jelent meg.

A császár érkezéséről csak annyit tudtak, hogy várhatóan melyik napon fogja elérni a várost, a pontos órát és a kaput, ahol belépne, senki nem ismerte, hiába próbálták előre megtudni. Így lehetséges, hogy a császár zöld katonai egyenruhában, minden felhajtás nélkül megérkezett a városba, és senki sem figyelt fel rá városnézés közben, hiszen kíséret nélkül, egyedül járt-kelt. Minderről egy helyi hivatalnoktól, Gavril Ivanovics Dobrinyintól⁴³ tudunk, aki leírta a császár véletlen lelepleződésének a történetét. Eszerint P. B. Passzek, aki – Dobrinyin elmondása szerint – személyesen is ismerte a császárt, meglátta őt az úton, és meghajolt előtte, a vele lévő tiszt pedig levette a sapkáját. Ez éppen elég volt, hogy a hivatali ablakból mindent látó G. I. Dobrinyin és társai megértsék, a császárnak járt a tiszteletadás. Később P. B. Passzek egyébként szabadkozott is, hogy akaratlanul vétett ekkora hibát, hiszen a császár szerette volna továbbra is fenntartani inkognitóját, és egyébként sem volt kedvére, hogy hajolgassanak előtte.⁴⁴

Ahogy említettük, II. József a számára előkészített szállást nem fogadta el, hanem egy általa a levelében név szerint nem említett lengyel kereskedőnél szállt meg, amivel teljesen meg volt elégedve.⁴⁵ G. I. Dobrinyin annyit ír még a császár szállásával kapcsolatban, hogy

³⁹ II. József maga nem sokat írt (saját feljegyzéseiben vagy másoknak írt leveleiben) az éjszakai szállásairól. Egy-egy levélből vagy különböző orosz forrásokból azonban tudhatunk néhány szálláshelyszínről, így például Kijevben a Podol kerületben, Mogiljovban – ahogy említettük – egy lengyel kereskedőnél, Moszkvában Ugrjumov törvényszéki ülnöknél, Szentpéterváron Cobenzl nagykövetnél stb. lakott. Московские ведомости, № 52. 27. июня, 1780. 409.; Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 144–145.

⁴⁰ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.

⁴¹ Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 147. O. I. Jeliszejeva tévesen egy nap különbséget ír a két érkezés között. Елисеева, О. И.: *Екатерина Великая*. Москва, 2018. 431.

⁴² *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.

⁴³ Гавриил Иванович Добрынин (1752–1824) apja ortodox pap volt, de korán meghalt. A gyermek fiatakorát monostorokban töltötte, ott kezdte tanulmányait is. Kezdetben egyházi pályán működött, majd 1777-től a Mogiljovi Helytartóság kancelláriáján helyezkedett el. Lassan lépett előre a ranglétrán, csak halála évében, 1824-ben nevezték ki kormányzósági titkárnak. Ami miatt az utókor mégis foglalkozott vele, az hátrahagyott naplója, amely kiváló kordokumentum a korabeli fehérórosz tartományról (nem a mai értelemben vett Fehéroroszország). *PBC*, T. 6. 485.

⁴⁴ Добрынин, Г. И.: *Истинное повествование, или жизнь Гавриила Добрынина, им самим писанная*, 1752–1823. Русская старина, T. 4. (1871) № 8. СПб. 110–111.

⁴⁵ „Je loge chez un marchand polonais, est suis fort bien.” *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Josephs an seinen Bruder Leopold*. Hrsg. von A. Ritter von Arneth, Bd. 3. Wien, 1868. 246.

az egy kétemeletes kőház volt, a tulajdonosa pedig egy bizonyos Onoszko polgár, akinek a császár saját és anyja portréját adta ajándékba.⁴⁶ Hogy a császár korábbi érkezése végül okozott-e „kellemetlenségeket és zavart”, nem tudjuk, de azt igen, hogy a két várakozással teli napban a császár nem akart sem táborokat bejárni, sem operába elmenni, semmi egyebet sem csinálni. Ahogy anyjának írta, csak a „fő fogásra” várt, minden egyéb másodlagos volt ehhez képest.⁴⁷ Egyébként szintén az anyjának írt levélből tudjuk, hogy a várostól sem volt elragadtatva: „A város csúnya, fából épült, és az utcák sárosak.”⁴⁸ Ugyanebben a levélben, kicsit később már nemcsak a városról, hanem általában az egész vidékről írt kedvetlenül: „Litvánia, amit a császárnő Lengyelországtól szerzett meg, nagyon vad, alig lakott, csupa erdő és mocsár.”⁴⁹ J. J. Ivonyin megállapítása szerint a császár kiváló földrajzi és politikatörténeti ismereteiről tanúskodik, hogy régi nevén Litvániának és nem Fehéroroszországnak hívja a térséget.⁵⁰

Röviddel a császár után Polockból, a császárnő mellől megérkezett Cobenzl gróf⁵¹ és Patyomkin herceg.⁵² Anyjának így írt az előbbiről: „Nagyon örülök, hogy Cobenzl itt van. Szükségem van egy emberre, akit el tudok küldeni, ahova kell, és aki szót tud érteni ezekkel az urakkal. Egyelőre nem kínoznak a ceremóniális formásokkal, meglátjuk, mi lesz a továbbiakban.”⁵³ A Patyomkin herceggel való találkozás is vélhetően a II. József által különösen

⁴⁶ „Квартира отведена была въ каменномъ дву-этажномъ домъ, гражданина Онёско. Императоръ хозяину (дома), у котораго квартировалъ, подарилъ портреты: свой и своей родительницы, императрицы Маріи Терезіи.” Добрынин: *Истинное повествование*, 111.

⁴⁷ Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 147.; *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 248.

⁴⁸ *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 246. Érdekes módon Kalatay ezzel szemben a saját beszámolójában szintén megjegyzi, hogy a város többnyire fából épült, de azért szép vagy legalábbis szép fekvésű. *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.; *Franciscus Xaverius Kalataynak*, 30.

⁴⁹ *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 248–249.

⁵⁰ Ивонин: *От Вены до Санкт-Петербурга*, 100.

⁵¹ Johann Ludwig von Cobenzl (1753–1808) apja 1753-tól 1770-es haláláig Osztrák Németalföld teljhatalmú minisztere volt. Ő maga Koppenhágában (1774), Berlinben (1777) és Szentpéterváron (1779–1797) volt nagykövet. 1801–1805 között a Habsburg Monarchia külügyét ő irányította. Aktív szerepet játszott a forradalmi, majd napóleoni Franciaországgal szemben. Az 1805-ös austerlitz-i vereség és az azt követő pozsonyi béke után lemondott, és nyugdíjba vonult. Karrierjének pozitív alakulásához jelentősen hozzájárult oroszországi szolgálata, az orosz–osztrák szövetség kidolgozásában való tevékeny szerepe. *Allgemeine deutsche Biographie*. Bd. 4, Carmer – Deck. Leipzig, 1876. 355–363.; Брокгауз, Ф. А. – Ефрон, И. А.: *Энциклопедический словарь*. (a továbbiakban: ЭСБЕ) Коала–Конкордия. Т. XVa. СПб., 1895. 494.; Хаванова, О. В.: *Австрийские послы и посланники при русском дворе в период охлаждения двусторонних отношений в 60-е – начале 80-х годов XVIII в.* In: История, язык, культура центральной и юго-восточной Европы в национальном и региональном контексте. К 60-летию Константина Владимировича Никифорова. Москва, 2016. 60.

⁵² Григорий Александрович Потемкин (1739–1791) egyszerű katonatiszti családba született, karrierjének első jelentős állomásaként részt vett a katalini palotaforradalomban. II. Katalin az orosz–török háború kapcsán figyelt fel rá, és már 1771-ben közelebbi kapcsolatba kerültek, egyes feltételezések szerint később titokban össze is házasodtak. 1776-ban II. Katalin közvetett kérésére II. József Patyomkinnek a „Szent Római Birodalom hercege” címet adományozta. Életét rengeteg könyv, színházi mű és film feldolgozta, mivel személyisége meglehetősen ellentmondásos. ЭСБЕ, Т. XXIVa, 728–730.; V. Molnár László: *Kegyencek közt az első. Grigorij Patyomkin, 1739–1791*. In: II. Katalin cárnő és az „északi kolosszus”. Tanulmánykötet. Szerk. V. Molnár László. Örökség. Kaposvári Könyvtár 45. Kaposvár, 2014. 26–41.; Massie: *Nagy Katalin*, 463–489.

⁵³ *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 249.

várt események közé tartozott, hiszen a herceg számított az orosz–osztrák közeledés egyik legfőbb támogatójának az orosz udvarban.⁵⁴ Patyomkin herceg ráadásul egy levelet is hozott II. Katalintól, amiről a császár anyjának is beszámolt, sőt annak másolatát saját válasza másolatával együtt elküldte neki.⁵⁵

A levélváltás alapvetően hízeltő formulából állt, amelyek annak adtak hangot, hogy mennyire várják a találkozást, és milyen megtisztelőnek tartják, hogy találkozhatnak egymással.⁵⁶ Ez volt egyébként a II. Katalin és II. József közötti második levélváltás, az elsőre hat évvel korábban, 1774-ben került sor.⁵⁷ Innentől azonban intenzív levelezésbe kezdett a két uralkodó. 1868-ban Alfred Ritter von Arneth összesen 181 levelet publikált, ebből 96 a császárnőé és 85 a császáré. 1880-ban Arneth gyűjteménye alapján Ivan Mihajlovics Zsivago fordításában készült egy orosz nyelvű kiadás is, ez azonban csak 97 levelet tartalmaz: a cárnőnek 48, míg a császárnak 49 levele kapott benne helyet.⁵⁸ A két kiadás közötti különbségek érintik a császár oroszországi utazásait is: az orosz fordításból hiányzik 4 levél, amelyek 1780. május 19. és 1780. július 19. között, tehát II. József első oroszországi útja során születtek.⁵⁹ Továbbá hiányoznak belőle a császár 1787-es útja során írt levelei is.⁶⁰

A császár a fennmaradó időben, amíg a császárnőt várta, többször is beszélgetett Patyomkin herceggel, de a politikáról való beszédet a herceg kényesen kerülte.⁶¹ Sor került azonban – a herceg személyes vezetésével – egy pravoszláv templom meglátogatására, ahol a császárnő udvari kórusának zenéje nagyon tetszett II. Józsefnek, sőt, még párhuzamot is vett felfedezni a pápai kórusral, leszámítva a „kasztráltak hiányát”.⁶²

⁵⁴ Ивонин: *От Вены до Санкт-Петербурга*, 99. A másik jelentős támogató A. A. Bezborodko volt. Елисеева: *Екатерина Великая*, 430. II. József követe révén bizonyára azzal is tisztában volt, hogy az 1780-ban már a külpolitika terén is befolyást gyakorolt Patyomkin II. Katalinra. Az orosz udvarban dolgozó külföldi követek jelentései alapján arra lehet következtetni, hogy mindannyian tisztában voltak ezzel. Брикнер, А. Г.: *Светлейший князь Потёмкин-Таврический*. Москва, 2014. 46. James Harris angol követ 1779 nyarán felismerte, hogy nem a külügyet addig irányító Nyikita Ivanovics Panyin a legbefolyásosabb személy az udvarban, így inkább Patyomkinhoz fordult országa érdekeinek érvényesítéséért. Massie: *Nagy Katalin*, 534.

⁵⁵ Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 147; *Joseph II. und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel*. Hrsg. von A. Ritter von Arneth. Wien, 1869. 6–8.; *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 247–248.

⁵⁶ Mária Terézia és II. József levelezésének Arneth-féle kiadásában ugyanúgy benne van a levél, mint a II. Katalin és II. József leveleit tartalmazó 1869-es kötetben, de az előbbiből – vélhetően figyelmetlenségből – kimaradt, hogy a levelet Polockban, május 19-én (régii naptár szerint), tehát a kézbesítéshez képest három nappal korábban írta a császárnő. II. József keltezése mindkét kötetben szerepel: „Mohilew, ce 22 mai/2 juin 1780.” *Joseph II. und Katharina II. von Russland*, 6–8.

⁵⁷ Katalin és II. József levelezéséről bővebben: Петрова: *Переписка Екатерины II и Иосифа II как исторический источник*, i. m. Az első levélváltásról és a két levél tartalmáról: Dinnyés Patrik: *Az első levélváltás II. Katalin orosz cárnő és II. József német-római császár között*. In: A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves. Szerk. Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila. Pécs, 2018. 157–166.

⁵⁸ Живаго, И. М.: *Переписка Екатерины Великой с Германским императором Иосифом II-м. 1774–1790*. In: *Русский архив. Историко-литературный сборник*, 1880. 210–355.

⁵⁹ A szóban forgó levelek: Katalin Józsefnek Polockból május 19-én, József Katalinnak Mogiljovból május 22-én/június 2-án, Katalin Józsefnek Péterhofból július 11-én és Katalin Józsefnek Péterhofból július 19-én. *Joseph II. und Katharina von Russland*, 6–10.

⁶⁰ *Joseph II. und Katharina von Russland*, 286–293.

⁶¹ Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 149.

⁶² *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3. 247.

II. Katalin bevonulása Mogiljovba

A két császár Mogiljovba való érkezése között óriási különbség volt. II. József huszonhat fős, vélhetően az erőltetett utazás nyomait magán viselő úti társaságához képest II. Katalin kísérete több mint száz főből állt, s maga a bevonulás is külön ünnepély volt. A személyesen is jelenlévő Kalatay erről így írt az 1823-as fordítás szerint: „A’ Császárné pedig 4-a Juny 10. órakor délelőtt, az ágyúknak dörgése és minden harangoknak harangozása’ között’ megérkezett: Szekeriben 10 Pósta-lovak valának fogva; ültek együtt Ó Felségével: Engelhed Kissasszony, Potemkin Herczeg asszony és még három Dámák, előtte ’s utána jöttek némely Uraságok, 100 Lovas ’s némely Lengyel Nemesek.”⁶³ A „Potemkin Herczeg” után szereplő „asszony” csak ebben és egy 1831-es német⁶⁴ fordításban található, nincs benne sem az eredetinek vélt latin szöveg másolatában, sem az 1841-es német, sem pedig a Kaposvári-féle fordításban.⁶⁵ Itt Patyomkinről lehet szó, aki vélhetően a császárnő elé ment a városból, hogy vele együtt vonulhasson be. Magáról a bevonulásról több részletet tudhatunk meg az orosz naplóból, igaz, abban a császárnő kivételével alig említenek bárkit is.

Május 24-én/június 4-én reggel 8 órakor indult el Sklovból⁶⁶ a császárnő kísérete. Innen az út a 17 versztára lévő Kutol⁶⁷ állomásra vezetett, ahol az uralkodónő a kormányzóság különböző tisztú és rangú embereivel találkozott.⁶⁸ Ezt követően, a Szentpétervárból való elindulása óta megtett 871 verszta után megkezdődött a császárnő bevonulása Mogiljovba.⁶⁹

A menetet a kormányzósági postamester vezette kürttel felszerelt tizenkét postás élén. Őket a kormányzósági lovas csapat követte, azután a kormányzó jött a főnemesek egy csoportjával. A Kutolban csatlakozott harkovi huszár század következett, amely mögött már a császárnő hintója jött. A főkormányzó is a tábor közelében érkezett meg, és léptetett oda lován a császárnőhöz. Az út mentén az alábbi ezredek álltak sorfalat zászlóval és zenével

⁶³ Franciscus Xaverius Kalataynak, 29–30.

⁶⁴ „Ihr zur Seite saß das Fräulein die Fürstinn Potemkin.” *Auszug aus dem Schreiben des Franz Kalatay, K. K. Feldsuperiors un Generalvikars an seinen Bruder: über die Reise Kaiser Joseph II. nach Cherson.* Oesterreichisches Archiv für Geschichte, Erdbeschreibung, Staatenkunde, Kunst und Literatur. (1831) № 73. Jun. 18. 286. A címben tévesen szerepel a „Cherson”, ugyanis az a második, 1787-es út során érintett város volt.

⁶⁵ A latin másolatban csak ez a rész: „...sonantibus decem equis postariis vecta assidente Domicella Engelhard, Principe Potemkin, et aliis tribus nobilissimis faeminis praecedentibus”. *Copia Literarum RR. Francisci Kalatay Fratri suo itinere Russico confecto datarum.* In: *Compendiaria Descriptio Foundationis, ac Vicissitudinum Episcopatus, et Capituli M. Varadiensis. Magnó-Varadini, 1806.* 332. Az 1841-es német fordítás: „Ihre Kutsche zogen 10 Postpferde, mit ihr fassen, das Fräulein von Engelhard, Fürst Potemkin und noch 3 Personen des Gefolges.” *Kaiser Joseph II. Reise nach Rußland. Die Zusammenkunft mit Katharina der II. im Jahre 1780. Von einem Augenzeugen.* Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde, (1841) №20. 17. Mai, Kronstadt, 150. A Kaposvári-féle fordításban: „...10 postalóval vontatva, együtt ülve Engelhard kisasszonnyal és Potemkin herceggel. A kíséretében még három nő.” *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról, 37.*

⁶⁶ Шклов

⁶⁷ Кутол

⁶⁸ „...встретили Ея Императорское Величество поруччикъ правителя, губернской предводитель съ дворянствомъ и уездными присутствующими, губернская конная команда и губернской почтмейстеръ съ почталіонами.” *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев.* In: *Сборник Русского Исторического Общества, Т. 1. СПб., 1867.* 404–405.

⁶⁹ II. Katalin Szentpétervár–Mogiljov közötti útja 871 verszta, míg a más útvonalon való visszatérése 958 verszta volt. *Топографическія примѣчанія, 131.*

tisztelegve, illetve díszsortúzt adva: a Novotroickij vértess ezred, a szmolenszki dragonyosok, a harkovi huszárok, a második gránátos ezred, a kijevi és a polocki tüzezezred növendékei. Amint meglátták a városból az uralkodónő hintóját, minden templomban megszólaltak a hangok, a várfalak ágyúiból díszlövéseket adtak le, és a diadalkapukon zene szólt, mindezzel jelezve: a városhoz érkezett minden oroszok cárnője.⁷⁰

A kapuhoz érkezve a császárnőt a helytartó, a város főtisztje és a városi magisztrátus fogadta, akik ezüst tálcán nyújtották át neki a város aranykulcsát. A diadalkapunál állt még a város zsidósága, a kormányzósági magisztrátus, a városi céhek zászlókkal és dobokkal, illetve a kancellária dolgozói. II. József szerint – aki maga is a városfalnál összegyűlt tömegben állt⁷¹ – erős kontraszt volt érzékelhető a helyi, jobbára lengyel méltóságok és a császárnő kísérete között. Az utóbbi sokkal inkább elnyerte tetszését.⁷² A császárnő a városon keresztül egyenesen a templomhoz vonult, amely előtt a téren a mogiljovi, msztyiszlávi és orsai Georgij püspök⁷³ fogadta. Itt a püspök vezetésével Szentliturgia kezdődött, amely egy órán át tartott. A liturgia után a cárnő a számára ideiglenesen épített fapalotába⁷⁴ indult, ahol sor került az első találkozásra a két nappal korábban odaérkező német-római császárral.⁷⁵

A császár és a császárnő találkozása

A 18. század végére Európa nagy – leginkább nyugati – részén már általánosan alábbhagyott a korábbi korokra jellemző ünnepélyesség. Még a katolikus területeken is lecsengőben volt a barokk. Ebben különösen élen járt maga II. József, aki mindent igyekezett egyszerűsíteni és célszerűsíteni, mondhatni, már-már puritán módon. Bár I. Péter is belekezdett Oroszországban a régi fényűző hagyományok egyszerűsítésébe, az őt követő uralkodók fokozatosan viszsztatértek a szertartásosabb udvari élethez. II. Katalin pedig hiába született lutheránus hercegkisasszonynak, kifejezetten kedvelte a fényűző életet és a pompát. 1780. május 24-én/június 6-án II. József és II. Katalin személyében azonban nemcsak egy puritán és egy pompakedvelő uralkodó találkozott egymással, hanem a katolikus nyugat és az ortodox kelet legfőbb világi méltósága, egy hanyatló és egy felemelkedő birodalom császára, az elpusztult Római Birodalom két legközvetlenebb örököse, a minden tekintetben felvilágosult és a gyakran felvilágosultnak tűnni akaró uralkodó. A két uralkodó egymáshoz való viszonyulását és viszonyát ezen (és még további) szempontok alapján mindenképpen érdemes vizsgálni, a jelen tanulmányban egy kérdést mutatnánk be. II. József – aki otthon is gyakran kíséret és

⁷⁰ *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев*, 405.

⁷¹ *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780*, 8.

⁷² Ивонин: *От Вены до Санкт-Петербурга*, 100.

⁷³ Григорий Осипович Конисский (1717–1795) kozák családból származott, a Kijevi Teológiai Akadémiára 1728-ban jelentkezett. Itt megtanult latinul, lengyelül, görögül, héberül és németül. 1751-ben egy kijevi kolostor előjárója (*архимандрит*), 1755-től pedig az akkor még a Lengyel–Litván Nemesi Köztársasághoz tartozó mogiljovi püspök lett Georgij néven. Részt vett II. Katalin 1762-es koronázásán. Lengyelország első felosztása után lett mogiljovi, msztyiszlávi és orsai püspök, 1783-ban pedig érseki rangra emelték az egyházmegyéjét, így ő érsek (*архиепископ*) lett. *РБС*, T. 4. 432–438.

⁷⁴ May, Wolfgang: *Die Reisen Joseph II. nach Russland 1780 und 1787*. In: Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst. Hrsg. von Gutkas, Karl. Wien, 1980. 103.

⁷⁵ *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев*, 405.

testőrség nélkül, egyszerű katonai egyenruhában sétált a városban⁷⁶ – puritánsága egy ponton erősebbnek bizonyult, vagy legalábbis korlátozta a császárnő pompaszeretétét.

Kalatay beszámolójának 1959-es magyar fordításában az alábbi olvasható közvetlenül a bevonulás részletezése után: „A szokás ellenére középszerű pompával, mintegy azt kimutatandó: mily elhanyagolást enged az orosz uralkodó a mi császárukkal szemben.”⁷⁷ Ebből úgy tűnik, a bevonulásra utal a szöveg, azaz az volt a megszokotthoz képest középszerű. Nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy Kalatay még beszélt is orosz alattvalókkal, akik beszámoltak arról, hogy a látottnál jóval pompásabb és fényesebb szokott lenni az uralkodónő bevonulása, hiszen máshonnan honnan tudhatta volna ezt a gyóntatópap. Ha azonban az 1823-as fordítást tekintjük, ott az egyszerűség kifejezetten II. Katalin öltözkékre vonatkozik: „A' Császárné, szokása' ellen' közép rendű öltözetben jelent meg; hogy a' mennyibe lehet, a' mi' Császárukat követné...”⁷⁸ Egy sohasem látott uralkodó ruhájának szerénységét talán könnyebb megítélni, mint a kíséretét, így alapvetően az utóbbi értelmezést fogadhatnánk el helyesnek, ám a latin⁷⁹ és német⁸⁰ szövegváltozatokból egyértelművé válik, hogy a kíséretre vonatkozott az egyszerűség.⁸¹

De miért is említettük ezt a kérdést, azonkívül, hogy felhívjuk a figyelmet egy számunkra fontos forrás „hibájára”? Ugyanitt pár sorral később olvashatunk a II. József által viselt öltözekről is: „egyszerű sziürke polgári ruhában felségének minden jelvénye nélkül”.⁸² Kalatay Ferencnek ezek említésével lehetett az a célja, hogy beszámoljon valamiről, amiben az orosz császárnő alkalmazkodik a császárhoz. Már az öltözkékválasztás tekintetében való alkalmazkodás is figyelmesség lett volna II. Katalin részéről, de ha az egész kíséret alakításában figyelembe vesszük II. József érzékenységét az egyszerűsége, az már egészen komoly gesztusként értékelhető, amit érdemes megtudniuk az otthoni alattvalóknak is. De mivel magyarázható a császárnő gesztusa? Lehet politikai fogás vagy a két uralkodó levelezésében is tapasztalható túlzó hízelkedés, de ha a sorok között próbálunk olvasni, akkor ez elvezethet minket az aláfölerendeltség érdekes kérdéséhez. A jelen tanulmány keretei között ezt a kérdést aligha fejthetjük ki részletesen, csak megjegyeznénk, hogy ez a probléma más esetekben is előkerül még a két uralkodó között. Például amikor II. Katalin a hagyományokkal dacolva szerette volna megkapni az aranygyapjas rendet,⁸³ vagy amikor az 1781-es szövetségi szerződés

⁷⁶ Митрофанов: *Политическая деятельность Иосифа II*, 96.

⁷⁷ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.

⁷⁸ Franciscus Xaverius Kalataynak, 30.

⁷⁹ „Mediocri praeter consuetudinem apparatus imitatura videlicet pro posse, quantum Majestas Russica admittit Augustissimi nostri neglectum.” *Copia Literarum RR. Francisci Kalatay Fratri*, 332.

⁸⁰ „Eine sehr mäßige Begleitung gegen sonst, vielleicht als Nachahmung der Bescheidenheit unsers Gebieters.” *Kaiser Joseph II. Reise nach Rußland*, 150.

⁸¹ Ez azért is érdekes, mert amíg az 1959-es fordítás eredetijéről nem tudunk semmit, addig az 1823-as eredetije – eddigi feltételezésünk szerint – megegyezik az 1806-os latin szöveggel. Persze könnyen lehet, hogy egyszerű fordítási hibáról van szó, mindez a szövegek alaposabb összevetésével derülhet ki. Lehoczky Tivadar 1874-es fordítása nem érinti ezt a kérdést, ez a szakasz ki is marad, illetve a pompa említése másra vonatkozik: „az ünnepélyesen földíszített, de többnyire faházakból álló város”. *II. József császár utazása Oroszországban 1780-ban*. Ford.: Lehoczky Tivadar. Vasárnapi Ujság. 21. évf. (1874) 8. sz. Február 22. 122.

⁸² Ezen a ponton a fordítások tartalmilag nem különböznek egymástól. *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.

⁸³ A hagyomány szerint csak katolikus férfi kaphatta meg az aranygyapjas rendet, aminek II. Katalin semmilyen szempontból sem felelt meg. Бессарабова: *Путешествия Екатерины Великой по России*, 220.

aláírási sorrendjét illetően alakult ki kisebb bonyodalom.⁸⁴ Tapasztalataink szerint, ha mérsekeltlen is, de napjaink történészeit is foglalkoztatja ez a kérdés. Nyina Vjacseszlavovna Besszarabova szerint például abból a tényből, hogy nem az orosz uralkodónő utazott Ausztriába, hanem Falkenstein gróf Oroszországba, illetve hogy az út szorgalmazója kezdettől fogva II. József volt, az következik, hogy a tárgyalásokban a vezető szerep II. Kataliné volt.⁸⁵ Ezt elfogadja M. A. Petrova is, kiegészítve azzal, hogy a beszélgetések témája Mogiljovban csak egy alkalommal terelődött politikai síkra – akkor is II. Katalin akaratából –, pedig nyilvánvaló, hogy ha II. Józsefen múltott volna, akkor ez nem így alakul.⁸⁶

Visszatérve az eseményekhez, II. Katalin a templomból már egyenesen a „számára a mézön készített, bár fa, de kényelmes szállásra kocsizott, ahol a császárnő által vágyva-várt és nagy szeretettel fogadott császáruk egyszerű szürke polgári ruhában felségének minden jelvénye nélkül Brand [Browne – D. P.] generális és két törzstiszt kíséretében látogatta meg.”⁸⁷ Érdekes, hogy míg Kalataynál úgy tűnik, hogy a császárnő előbb ért a szállásra, és a császár csak ezután kereste fel,⁸⁸ II. József anyjának írt levelében⁸⁹ és az orosz naplóban egyértelműen olvasható, hogy amikor II. Katalin a palotába ért, már ott várta a két nappal korábban megérkezett Falkenstein gróf.⁹⁰ De aligha történhetett volna ez másként, hiszen II. Katalin előre jelezte, hogy nem kívánja a tömegben látni, hogy hosszú procedúra lesz a bevonulás, aminek mindig kötelező része a templom felkeresése, úgyhogy inkább meghívta a már említett fapalotába, akkorra, amikor ő is odaér.⁹¹

Falkenstein gróf szerette volna megcsókolni a belépő császárnő kezét, az azonban ezt elhárítva megölelte őt. Ezután váltottak néhány szót, majd az uralkodónő visszavonult szobáiba, hogy átöltözzön.⁹² Az első hosszabb beszélgetésre, amit Kalatay sokat sejtetően „titkos beszélgetés”-ként írt le, ezután került csak sor.⁹³ M. A. Petrovánál ezt olvashatjuk: „...május 24-én/június 4-én került sor az első találkozásra a császárnővel, de az csak néhány perces volt. Ezen csak Patyomkin volt jelen.”⁹⁴ Mivel ezt követően már csak az általunk is rövidesen tárgyalt ebédről ír, úgy tűnik, hogy a történész vegyítette a pár perces és a hosszabb – Kalatay szerint egy órás – találkozót. Ez azért is érdekes, mert Kalatay és Petrova is titkos beszélgetésként hivatkozik arra, míg II. József anyjának írt levelében ezt egyértelműen nem lehet

⁸⁴ Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 190–191.

⁸⁵ „Тот факт, что не русская государыня отправилась в Австрию, а »граф Фалькенштейн« посетил в Россию, с самого начала определило её лидерство в переговорах, как и то, что инициатива свидания принадлежала Иосифу.” Бессарабова: *Путешествия Екатерины Великой по России*, 206.

⁸⁶ Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 151.

⁸⁷ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.

⁸⁸ „...azután szállására ment, mely fából ugyan, de szépen volt készítve; ottan meglátogató a' mi' Császáruk.” *Franciscus Xaverius Kalataynak*, 30.

⁸⁹ „...où j'ai attendu dans les cabinets de S. M. son retour de l'église. Elle est tout de suite entrée, et en voulant lui baiser la main, elle m'a embrassé.” *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 248–249.

⁹⁰ „...потомъ изволила шествовать во дворецъ, гдѣ во внутреннихъ Ея Величества покояхъ представлень былъ ей прибывшій за два дни до того графъ Фалькенштейн.” *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев*, 405.

⁹¹ *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 248.

⁹² *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 249.

⁹³ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.

⁹⁴ „...24 мая (4 июня) произошла первая встреча с императрицей, длившаяся несколько минут. На ней присутствовал только Потемкин.” Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 149.

annak nevezni, sőt a császár megemlíti azt is, hogy az ő kíséretét (véltetően csak Browne tábornokot és a két tisztet) ekkor mutatták be a császárnőnek.⁹⁵

A megbeszélést tehát Kalatay utólag titkosnak nevezte, és elképzelhető, hogy mivel beszámolóját csak hazaérkezése után írta meg, az út pozitív benyomásának köszönhetően utólag nagyobb jelentőséget tulajdonított az első találkozásnak. II. József elbeszéléséből azonban tudjuk, hogy csak lényegtelen dolgokról esett szó, igaz, a császárnő kedélyes és szívélyes volt végig.⁹⁶ Ezt követte a már említett, ötven főre terített ebéd, amin a császár a császárnő mellett ült, s közben is folytatták a beszélgetést.⁹⁷ Az ebédrel kapcsolatban is találhatunk ellentmondást a Kalatay által írt beszámolóknak. Amíg az 1823-as fordításban azt olvashatjuk, hogy „együtt titkon beszéllettek egy óráig; ebéden a' Császár ott ett, melly minden nap' úgy volt”,⁹⁸ addig az 1959-es Kaposvári-féle fordításban: „Egy órai titkos beszélgetés után ott ebédelt, amit azután a császárnővel együtt időzésünk egész ideje alatt – többé meg nem tett.”⁹⁹ Feltételezhető, hogy fordítási hiba rejlik itt, de minthogy az utóbbi szöveg eredetijét még nem sikerült fellelnünk, ezt nem tudjuk ellenőrizni. A latin és a német szöveg az 1823-as szöveggel egyezik meg.¹⁰⁰ Persze II. Józseftől nem állhatott távol minden további ünnepélyes ebéd visszautasítása – ahogy ez a császárnő érkezése előtt is jellemezte –, de majd látjuk, hogy valójában még többször is étkezett együtt a két uralkodó.¹⁰¹

Az ebéd után, hat óra körül a császárnő visszavonult, és a császár is visszatért szállására. Ekkor befejezte a császárnő érkezése előtt megkezdett, eddig idézett levelét anyjának, amelyben említést tesz arról, hogy még aznap újból fogadni fogja őt a császárnő, de addig is néhány viziten részt fog venni. Levelét azzal zárta, hogy elégedett a fogadtatással, és ha így folytatódik, akkor kedvére lesz az egész ott-tartózkodás. Ezalatt elsősorban arra gondolt, hogy nem kényszerítik bele számára kényelmetlen ünnepélyes és reprezentatív eseményekbe, hiszen ezekre – ahogy anyjának írta – ő nem képes.¹⁰² Igaz, a hízelgő légkör nem volt különösen a kedvére.¹⁰³ Közben meg volt győződve arról, hogy ha az állami postát használja, akkor

⁹⁵ „...ensuite elle est ressortie, mes messieurs lui ont été présentés, et elle a fait une conversation générale, en me parlant de choses indifférentes, mais avec beaucoup d'esprit et d'amabilité. On est allé à la table.” *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 249. A. G. Brikner orosz nyelvű fordítása is azt sejteti, hogy a beszélgetés inkább kisebb körben, mint négy- vagy hatszemközt zajlott volna: „...когда она вышла оттуда, мои господа были представлены ей и былъ общій разговоръ; говорили о неважныхъ предметахъ, но съ остроуміемъ и любезностью. Затемъ всѣ пошли обѣдать.” Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, Т. 154., 496.

⁹⁶ *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 249.

⁹⁷ J. J. Ivonyin tévesen tizenöt fő ebédre írt: „Разговор о различныхъ делахъ продолжался за столомъ, накрытымъ на пятнадцать персонъ.” Ивонин: *От Вены до Санкт-Петербурга*, 100. A francia levélből: „On est allé à la table de cinquante couverts, j'ai eu l'honneur d'être assis à côté d'elle, où on a parlé de différentes choses.” *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 249.

⁹⁸ *Franciscus Xaverius Kalataynak*, 29

⁹⁹ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.

¹⁰⁰ „Ac hora circiter secreto colloctus est, ibidemque prandit, quod tot commorationis tempore cum Imperatrice factum est.” *Copia Literarum RR. Francisci Kalatay Fratri*, 332. „Etwa eine Stunde dauerte das geheime Gespräch, dann folgte das Mittagsmahl und so ward es die ganze Zeit hindurch gehalten.” *Kaiser Joseph II. Reise nach Rußland*, 151.

¹⁰¹ Rumjancev megírta II. Katalinnak, hogy Falkenstein gróf visszautasította ebédmeghívásait. A Pátyomkinnak írt levélből tudjuk, hogy az uralkodónő maga is tartott attól, hogy szintén visszautasításban lesz része. Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, Т. 154., 491–492.

¹⁰² *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 249–250.

¹⁰³ Ивонин, Ю. Е.: *Фридрих II Гогенцоллерн и Иосиф II Габсбург*. Вопросы Истории. (2003) №10. 68.

leveleit II. Katalin is olvasni fogja. Éppen ezért, ha olyan ügyről volt szó, akkor saját futárral küldte el a leveket.¹⁰⁴

Az este folyamán még egy bálra került sor a kormányzó házában, amin mindkét uralkodó jelen volt.¹⁰⁵ Egy orosz hercegtől fennmaradt egy anekdota ezzel az estével kapcsolatban, miszerint II. Katalin minden kérdés nélkül előadott politikai elképzeléseivel teljesen elkápráztatta II. Józsefet. Ezt látva a császárnő a vacsora után, hatszemközt maradvá udvaroncaival, így szólt: „A markomban van.”¹⁰⁶

A sok korabeli leírás és jellemzés mellett, ha nem is a császártól, de útítársától, Kalatay Ferenctől olvashatunk II. Katalinról: „Az oroszok császárnője mintegy 51 éves, élénk mozgású, a közepesnél nagyobb termetű, arányos kövérségű és szép formájú. Felségét nyájasággal és illatos terpenfa bottal vegyest gyakorolja, anyai indulattal mindent meghajlítva, mindenki szeretetét bírja. Mint tettei bizonyítják, Katalin hatalmas előretörő lélek. Ez az ő képe.”¹⁰⁷ A pozitív kép fakadhat egyszerű tiszteletből, lenyűgözöttségből, de mivel tudomásunk szerint Kalatay csak utólag írta le úti élményeit, a sikeres és pozitív utazás (ami egyértelműen II. József magatartásán is látszódhatott) még előnyösebbé tehetette a gyóntatónak a császárnőről alkotott képét. II. Katalin személye az egyetemes történetírásban rendkívül közkedvelt és kutatott téma, nehéz lenne akár csak összefoglalóan is szólni róla a jelen tanulmány keretei között.¹⁰⁸ Ehelyett inkább arra térnénk rá, hogyan értékelte II. Katalin az első találkozást II. Józseffel. Fiának, Pál nagyhercegnek¹⁰⁹ küldött levelében azt írja, hogy az a svéd királlyal való találkozáshoz hasonlóan telt, ami után közös ebédén vettek részt. Szerinte a császár láthatóan törekszik az egyszerűsége a társalgásban, de mindenképpen

¹⁰⁴ Beales, Derek: *Joseph II. In the Shadow of Maria Theresa, 1741–1780*. Vol. 1. Cambridge, 1987. 436.

¹⁰⁵ *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев*, 405.

¹⁰⁶ Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, Т. 154., 497–498.

¹⁰⁷ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37. Az 1823-as fordítás: „Az Ország’ Császárnéja 51 esztendő, még vidám és friss, magosabb közép rend termetűnél, nem igen kövér, ábrázolja szép, melyben a’ Méltóság, a’ kellemetességgel megvan elegyítve, többnyire kezében hordoz gyömbér fából egy kis pálczikát, mindennekhez anyai szeretettel viseltetik s’ hasonlóképpen viszont mindenektől szerettetik; valójában nagy Catharina!” *Franciscus Xaverius Kalataynak*, 30–31.

¹⁰⁸ V. Molnár László: *Az „isteni Cateau” (II. Katalin 1762–1796)*. In: II. Katalin cárnő és az „északi kolosszus 9–25.; Oldenbourg, Zoé: *Nagy Katalin*. Budapest, 1973.; Kamenszkij, Alekszandr: *Nagy Katalin*. In: Niederhauser Emil: Mária Terézia – Alekszandr Kamenszkij: *Nagy Katalin*. Fekete-fehér. Szerk.: Szvák Gyula. Budapest, 2000. 149–302.; Massie: *Nagy Katalin*, id. mű; II. Katalin emlékiratait szintén magyar nyelven, Antal Dezső fordításában már 1926-ban kiadták. *II. Katalin cárnő emlékiratai*. Ford. Antal Dezső. Budapest, [1926]. Az orosz és egyéb idegen nyelven megjelent szakirodalom nagyon gazdag, közülük néhány jelentősebb: Брикнер, А. Г.: *История Екатерины Второй*. СПб., 1885.; Бильбасов, В. А.: *История Екатерины Второй*. Берлин, 1900.; Madariaga, Isabel de: *Russia in the age of Catherine the great*. London, 1981.; Donnert, Erich: *Katharina II., die Große (1729–1796)*. *Kaiserin des russischen Reiches*. Regensburg–Darmstadt, 1998.; Елисеева: *Екатерина Великая*, id. mű.

¹⁰⁹ Павел Петрович (1754–1801) I. Pál néven 1796–1801 között az Orosz Birodalom császára. III. Péter és II. Katalin fiaként látta meg a napvilágot, így Erzsébet cárnő halála után cárevics, azaz az Orosz Birodalom trónörököse lett. Erzsébet cárnő még életében különös gondot fordított a nevelésére, mivel nem volt gyermeke, és őt szerette volna a trónra, ezért szüleitől elszakítva neveltette. II. Katalin hatalomra kerülése után igyekezett fiát távol tartani az állami ügyektől, így tulajdonképpen csak anyja halála után, 1796-ban jutott hatalmi pozícióba. Uralkodása azonban nem volt hosszú életű, ugyanis 1801. március 11/23-én éjszaka meggyilkolták, helyére fia ült a trónra I. Sándor néven. *ЭСБЕ*, Т. XXIIa. 549–552.

találkozni kell vele személyesen ahhoz, hogy meg lehessen érteni a személyiségét, ráadásul a portréi szerfölött tökéletlenek.¹¹⁰ Külön kiemelte, hogy a császár szép és választékos bókokkal búcsúzott el tőle, amire megpróbált még jobban felelni, de nem sikerült túl jól, kínos helyzetbe is hozta magát.¹¹¹ Később Grimmnek írt levelében sok egyéb mellett azt írta a császárról, hogy „nagyon művelt, szeret beszélni, és nagyon jól beszél”.¹¹² Ez volt tehát az első találkozás keltette benyomás, de természetesen a későbbiekben további források bevonásával ennél biztosan jóval árnyaltabb képet kaphatunk majd.

A császár utazásának legfontosabb részét minden bizonnyal a két uralkodó közötti személyes találkozók alkották. A moguljovi hat közös nap alatt gyakran találkoztak, minden nap többször is szót váltottak, de nem külön titkos megbeszéléseken, hanem ott, ahol éppen voltak. Ahogy azonban azt már említettük, politikai jellegű beszélgetésre Mogiljovban, a közvélemény találgatásaival szemben, csak egy alkalommal került sor.¹¹³ Erről a II. József által május 28-án/június 8-án Mária Teréziának írt levélből értesülhetünk, amiben a császár öt pontban foglalta össze, mire jutott a császárnővel a politika terén: 1. a beszélgetések egyre közvetlenebbek és fontosabb témákat érintők, láthatóan kezd kialakulni valamiféle bizalom közöttük; 2. úgy tűnik, Ófelsége vonakodik a politikai tartalmú beszélgetésektől, meg kell ragadnia minden lehetőséget, hogy előkerüljön a téma; 3. a levél írását megelőző este az operában sikerült beszélnie azokról a rossz hírért keltő pletykákról, amiket a porosz király terjesztett róla, de a császárnő bizonygatta, hogy ő nem ad hitelt ilyen szóbeszédeknek;¹¹⁴ 4. beszéltek a tengeri fegyveres semlegességről, amivel nagyon meg volt elégedve az uralkodónő; 5. végül pedig II. Katalin megkérdezte a császárt, hogy nem akarja-e német-római császárként megszerezni Itáliát, azon belül is a Pápai Államot, és Rómát megtenni tényleges fővárosává. Erre a császár előbb egy tréfás, majd egy komoly választ adott. A komoly az volt, hogy a *status quo* megőrzése sok állam érdeke, ugyanakkor – jegyezte meg a császár tréfásan, de nem minden ok nélkül – a császárnő a „maga Rómáját”, azaz Konstantinápolyt sokkal könnyebben megszerezhetné. Ez elől a császárnő kitért, és kijelentette, hogy nem gondol ilyenre, csak a békére.¹¹⁵ Láthatjuk tehát, hogy bár Mogiljovban még nem voltak jellemzők a későbbiekhez hasonló konkrét politikai megbeszélések, a fő irányokat, mint Poroszország és az Oszmán Birodalom, már érintették. II. Katalin dominanciáját bizonyíthatja az is, hogy végül az ő külpolitikai koncepciója vált a közös cselekvés céljává. II. József az oroszok támogatását egy esetleges porosz–osztrák konfliktushoz, míg II. Katalin az osztrákok segítségét egy már-már vágyva várt orosz–török háborúhoz akarta megszerezni. Az említett beszélgetésen első

¹¹⁰ Ezután levelében kitért az időjárásra: nagyon meleg az idő, aminek köszönhetően erősen megizzadt. Megemlítette, hogy a környezete elismerően beszélt arról, hogy milyen jól bírja a meleget, de ettől függetlenül örült, hogy Csernyiseva grófnő elrendelte fürdő felállítását hálószobája közelében. Mindebből és a közbeékelésből nem egyértelmű, de elképzelhető, hogy az esetleg különösen zavarta, hogy a császár jelenlétében izzadt meg nagyon. Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, T. 154., 497.

¹¹¹ Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, T. 154., 497.

¹¹² Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, T. 154., 498.

¹¹³ Az volt az általános feltételezés, hogy a két uralkodó egymás között a keleti kérdésről tárgyal. Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, T. 154., 504.

¹¹⁴ Hogy pontosan milyen pletykákról van szó, az nem derül ki a levélből, és egyelőre a szakirodalomban sem lelhető fel erről semmi. Az viszont biztos, hogy foglalkoztatták e híresztelések II. Józsefet, mivel korábban is írta, hogy elsődleges feladatának tartja, hogy eloszlassa a negatív előítéleteket, amelyeket II. Frigyes terjesztett róla és a Habsburg Monarchiáról. Beales: *Joseph II. In the Shadow of Maria Theresa, 1741–1780*, I. 434–435.

¹¹⁵ *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 251–252.

ízben került elő a két uralkodó között az úgynevezett „görög terv”, a 18. századi orosz külpolitika csúcsa, amit ráadásul a császár hozott szóba.¹¹⁶ Eszerint Oroszország segítségével, az Oszmán Birodalom romjain, konstantinápolyi központtal restaurálták volna a Bizánci Birodalmat.¹¹⁷

De mivel telt el a hat nap Mogiljovban? Kalataynál szűkszavúan csak annyi olvasható, hogy „a drága vendég szórakoztatására különböző látványosságokat rendeztek. Bach műveit mutatták be, színdarabokat, tűzijátékokat és egyéb látványosságokat rendeztek.”¹¹⁸ A főbb programelemek minden nap hasonlóak voltak: közös ebéd, opera vagy színház, majd végül táncos mulatság. Május 25-én/június 5-én délelőtt a császárnő a város egyházi vezetőivel találkozott, amin a császár nem volt jelen, de az ebédnél már igen, majd az esti olasz operán (*La fiuta amante*) is, amit a helytartónál rendeztek meg.¹¹⁹ Május 26-án/június 6-án nagy létszámú ebéd, este pedig bál volt. Május 27-én/június 7-én délelőtt 10 órakor az uralkodók megtekintették a kormányzóság épületeit, onnan a Karmelita kolostorba mentek, ahol részt vettek egy szentmisén, amelyet a katolikus belorusz Stanislaw Sziesztrencevics püspök¹²⁰ celebrált.¹²¹ A császárnő katolikus misén való részvétele egyes körökben kisebb felháborodást is keltett, miszerint a görögök császárnője megszenteltetésért a részvétele által.¹²² Ma már tudjuk, hogy az a veszély nem állt fenn, hogy a másfajta liturgia elcsábíthatta volna a

¹¹⁶ A panyini „északi összhang” külpolitikai doktrínának a „görög terv” vetett véget. Мадариана, Исабель де: *Россия в эпоху Екатерины Великой*. Пер. с английского Н. Л. Лужецкой. Москва, 2002. 610.

¹¹⁷ Még napjainkban sincs konszenzus afelől, hogy kihez köthető elsőként a „görög terv”. Talán A. A. Bezborodkotól ered, aki 1775-től II. Katalin államtitkára volt. Az biztos, hogy a későbbiekben Pajomkin herceg lett a törökellenes fellépés legfőbb szorgalmazója. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy II. Katalin 1779-ben született második fiú unokája nem véletlenül kapta a görög Konstantin nevet, s hogy még biztosabb legyen a doktrína elhíntése a köztudatban, a nagyherceg születése alkalmából kiadott érmére a konstantinápolyi Hagia Sophia székesegyház került. Kamenskij: *Nagy Katalin*, 271. De az 1770-es évek második felében már a Habsburg Monarchiában is felmerült az Oszmán Birodalom megszűntetésének gondolata. Amíg Mária Terézia teljesen elzárkózott attól, hogy akár csak gyengítsék is Törökországot, addig Kaunitz, Lacy tábornok vagy éppen II. József már felosztási terveket szövegetett. Beales: *Joseph II. In the Shadow of Maria Theresa, 1741–1780*, I. 433–434.

¹¹⁸ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.

¹¹⁹ *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев*, 406.

¹²⁰ Stanislaw Bohusz Siestrzeńciewicz (1731–1826) litván református nemesi családból származott. Tanulmányait a frankfurti egyetemen végezte, majd porosz katonai szolgálatba állt. 1761-ban a Radziwiłł litván hercegi családban lett nevelő, itt tért át a katolikus hitre, 1763-ban már pappá szentelték. 1773-ban az Oroszországhoz csatolt Mogiljovban II. Katalin római katolikus egyházmegyéjét alapított, ennek lett első püspöke. Az egyházmegyéjét 1782-ben érseki rangra emelték, érseke Stanislaw lett. A Rómával szembeni autonóm orosz katolikus egyház híve volt. Az egyházmegye idővel az Orosz Birodalomban működő latin egyház fontos alapjává vált, hiszen pásztorkodása alatt sikerült fennhatósága alá vonnia az Oroszországban élő katolikus híveket, illetve egyházi intézményeket. ЭСБЕ, T. IV. 206., Kłoczowski, Jerzy – Müllerowa, Lidia – Skarbek, Jan: *A katolikus egyház Lengyelországban*. Budapest, 1994. 147.

¹²¹ *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780*, 9. Az 1772-es területszerzéssel mintegy 1 millió görög és római katolikus került orosz fennhatóság alá. Ez az orosz felügyelet alá került lakosság 77%-át jelentette. Kłoczowski–Müllerowa–Skarbek: *A katolikus egyház Lengyelországban*, 147.; Козлов–Струтинский, Станислав – Парфентьев, Павел: *История Католической Церкви в России*. СПб., 2014. 243–246.

¹²² Grimm vette védelmébe II. Katalint azzal, hogy csak kíváncsiskodóként vett részt a szentmisén. Az ezeken a közös programokon történő beszélgetésekről II. Katalin május 26-án és 27-én is írt Grimmnek. Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, T. 154., 501.

császárnőt, hiszen fiának írt levelében megjegyezte, hogy a katolikus érsek által vezetett mise sokkal kevésbé pompázatos, mint az ortodox liturgia.¹²³ Az esti opera (*La Frascatura*) és álarcosbál előtt még a Novotroickij vértess ezred bemutatójára is sor került, amin nemcsak az uralkodók és kíséretük volt jelen, hanem a köznép is.¹²⁴

Május 28-án/június 8-án, Krisztus mennybemenetelének ünnepén II. Katalin Falkenstein gróf és sok előkelő személy társaságában felkereste a Bogojavlenszkij Bratszkij férfi kolostort,¹²⁵ ahol a mogiljovi, msztyiszlávi és orsai Georgij püspök mutatott be szentliturgiát.¹²⁶ Az ezt követő ebéden és az esti koncerten is jelen volt az inkognitóban utazó császár. A másnapi, május 29-i/június 9-i ebéden a császár mellett – mint előkelő vendég – a mogiljovi katolikus püspök, Stanislaw Szesztrzsencevics ült. Este a főkormányzó látta vendégül a külföldi és helyi nemeseiket, ahova a császárnő este 7 órára érkezett meg. A napot a megszokott módon opera (*Astologus*), álarcosbál és vacsora zárta.¹²⁷ Az utolsó napon, május 30-án/június 10-én II. Katalin II. József jelenlétében rakta le egy templom alapkövét, amelynek védőszentje, bizonyára a vendégre való tekintettel, Szent József lett.¹²⁸ Elmondható tehát, hogy a két uralkodó idejük nagy részét együtt töltötték, közösen keresték fel a város látványosságait.¹²⁹

Az utazás folytatása

Hogy pontosan mikor fogalmazódott meg először II. József fejében a Mogiljov utáni további utazás szándéka, nehéz megállapítani. Elképzelhető, hogy már eleve egy hosszabb utazás terve merült fel benne, amikor 1780 januárjában egy újságból tudomást szerzett II. Katalin nyugat-oroszországi útjáról.¹³⁰ A bővebb úti program első említésével 1780. március 1-jén Kaunitz kancellárnak írt levelében találkozhatunk, amelyben arról ír, hogy mindenkívánása afelé hajlik, hogy a cárnővel más városokba is elutazhasson, nehogy éppen miatta akarjon II. Katalin hosszasan Mogiljovban maradni.¹³¹ Az viszont nem egyértelmű, hogy az indulás előtt ezen tervét a vendéglátókkal is megosztotta-e a császár. M. A. Petrova szintén említi, hogy már Bécsben eltervezte a Szmolenszkig és lehetőség esetén Moszkváig való továbbutazást, amit „szintén elő kellett készíteni”.¹³² Ennek kapcsán említi P. A. Rumjancev helytartó

¹²³ Брикнер: Путешествие Императрицы Екатерины II, Т. 154., 501.

¹²⁴ Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев, 406.

¹²⁵ „Богоявленский братский монастырь.” Magyar fordításban leginkább úgy értelmezhető, hogy az „Úr megjelenése testvéreinek kolostora”. A kolostort és a templomot a 20. századi kommunista diktatúra előbb bezárta, majd lerombolta. Сомов, С.Э.: Православные монастыри Беларуси. Наши духовные ценности. Минск, 2003. 109.

¹²⁶ Брикнер: Путешествие Императрицы Екатерины II, Т. 154., 499–500.

¹²⁷ Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев, 407–408.

¹²⁸ Dobrinyin jegyezte fel, hogy a gesztust viszonzozva II. József hazatérte után egy Szent Katalinnak szentelt templom alapkövét helyezte el. Dobrinyin keserűen jegyezte meg, hogy míg a Szent Katalin templom már két év múlva elkezdte a szolgálatot, addig a mogiljovi Szent József templom csak tizenhét év múlva kezdte meg működését. Брикнер: Путешествие Императрицы Екатерины II, Т. 154., 501.

¹²⁹ Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780, 9.

¹³⁰ Петрова: Екатерина II и Иосиф II, 126.

¹³¹ „Все мои желанія клонятся лишь къ тому: познакомиться съ императрицей. Поэтому я былъ бы въ отчаяннѣи еслибъ она изъ-за меня хотела оставаться въ Могилеве долѣе нежели въ другихъ городахъ; я предпочелъ бы этому совершить съ нею путешествіе до Смоленска.” Брикнер: Путешествие Императрицы Екатерины II, Т. 154., 471.

¹³² Петрова: Екатерина II и Иосиф II, 143.

II. Katalin császárnőnek írt levelét, amelyben a helytartó aggodalmát fejezte ki Falkenstein gróf biztonsága felől. Ez a levél azonban 1780. május 11-én/22-én kelt, egy nappal azt követően, hogy II. József átlépte az orosz határt, ahol éppen a levelet író Rumjancev fogadta, és ahol a császár már jelezte továbbutazási szándékát.¹³³ Ez tehát nem lehet bizonyíték arra, hogy az oroszok tudtak a már Bécsben eltervezett bővített útitervről. A kérdés nem jelentéktelen, hiszen ha – ahogy M. A. Petrova sugallja – tudtak arról, már az utazás előtt megkezdődhettek az előkészületek, ha viszont nem, akkor az orosz adminisztrációnak váratlan, némiképpen II. József által diktált helyzethez kellett alkalmazkodnia. Bizonyíték, ami amellett szól, hogy a császár nem említette indulása előtt ezt a tervet olyannak, aki eljuttatta volna annak hírért az orosz félnek még Mogiljovba való érkezése előtt, az, hogy II. Katalin fiának írt levelében mint új, eddig fel nem merült lehetőségként említi a Rumjancev által írt továbbutazási szándékot: „Rumjancev tábornagy írja, hogy Falkenstein gondolkodik Moszkvába utazni; ki tudja, lehet, onnan hajlandó lesz útba elkanyarodni Pétervárra is. Úgy látszik, bárhol jobb neki, mint Bécsben.”¹³⁴ Bár az idézett levélrészlet alapján sem lehet kijelenteni minden kétséget kizáróan, hogy a császárnőhöz ne jutott volna el korábban a Mogiljovon kívüli utazás lehetősége, ennek biztos nyomára eddig nem akadtunk.¹³⁵

Érdemes azonban néhány szó erejéig visszatérni a katalini idézet utolsó mondatára: „Úgy látszik, bárhol jobb neki, mint Bécsben.” Nyilvánvaló, hogy II. Katalin is tisztában volt II. József bécsi „szárnszegettségével,” amiről bizonyos, hogy Európa minden udvarában tudtak. A császár és anyja között zajló, hatalommegosztásból fakadó drámához azonban ennél jóval több köze volt II. Katalinnak, hiszen fiával ő is hasonló vagy még nehezebb helyzetben volt.¹³⁶ Érdekes tehát, hogy ezen felismerését II. Katalin éppen a fiával osztja meg, az Európában szintén közismert, császárra jellemző kíváncsiságára és tapasztalatszerzési vágyára pedig nem is utal, pedig az utazás meghosszabbításának legfőbb oka – véleményünk szerint – mégis ez volt. De nem csak II. Katalinnak tűnt fel a bécsi uralkodócsaládban uralkodó diszszonancia, hiszen II. József később egy levelében arról írt anyjának, hogy úgy látja, nem jó a kapcsolat II. Katalin és Pál között.¹³⁷

II. József tudósította anyját a továbbutazásra adódó lehetőségről, felsorolva, hogy miért lenne az hasznos: kíváncsi a fővárosra, különösen a flottára, kifürkészheti az ország tényleges erejét, és ami nagyon fontos, II. Frigyet is elszigetelheti Oroszországtól, vagy legalábbis

¹³³ Бессарабова: *Путешествия Екатерины Великой по России*, 209.

¹³⁴ „Фельдмаршал Румянцев пишет что Фалькенштейн думает ъхать въ Москву; кто знает, онъ быть-можетъ оттуда завернетъ и въ Петербургъ. Какъ видно, ему вездѣ хорошо, лишь бы не въ Вѣньъ.” Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, T. 154., 490.

¹³⁵ Eddig a D. M. Golicin bécsi orosz követ által írt levelekben sem találtuk ennek nyomát, holott valószínű, ha a követ Bécsben csak feltételezésként is hírt szerzett volna egy hosszabb utazás tervéről, azt biztosan említette volna jelentéseiben. Lehetőség pedig bőven adódott volna az információ kiszivárgására/kiszivárogtatására, hiszen Kaunitz és Cobenzl között többször is szóba került a közelgő út. 1780. ápr. 3/14-én kelt levélben például Kaunitz Golicinon keresztül kérte Panyin grófot, hogy juttassa a császárnő fülébe: utazást eddig még egyszer sem várt annyira a császár, mint az oroszországit. АВПРИ Ф. 32. Оп. 6. Д. 622. Л. 470б.

¹³⁶ Massie: *Nagy Katalin*, 520–531.

¹³⁷ *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 271.

alááshatja az ősszel érkező porosz herceg¹³⁸ diplomáciai tevékenységét.¹³⁹ Emellett azonban a külpolitikát az elmúlt időszakban irányító Nyikita Ivanovics Panyin gróffal¹⁴⁰ és Pál nagyherceggel is meg akart személyesen ismerkedni.¹⁴¹ A trónörökösrel való személyes ismeretség kulcsfontosságú lehetett a későbbiekben, hiszen joggal gondolhatta II. József, hogy egykor ők ketten lesznek Európa két hatalmas államának egyeduralkodói. Nyikita Panyin ugyan egyértelműen poroszbarát volt,¹⁴² s a korábbi években is azon dolgozott, hogy Oroszország egy északi szövetségrendszerben,¹⁴³ a poroszok oldalán álljon, de arra is volt példa, hogy – ha meglátása szerint az államérdek úgy kívánta – képes a porosz érdekek ellen is cselekedni.¹⁴⁴

Mindenképpen szükséges itt megemlítenünk Panyin gróf befolyásának hanyatlását.¹⁴⁵ A fordulat előjeleként, sokat sejtető módon, II. Katalin be sem avatta Ny. I. Panyint II. József látogatásának előkészületeibe, illetve magára az útra is az az Alekszandr Andrejevics Bezbo-

¹³⁸ II. Frigyes unokaöccse, Henrik herceg 1780-ban harmadik alkalommal utazott Oroszországba. Мадариага: *Россия в эпоху Екатерины Великой*, 601.

¹³⁹ A francia és a porosz politikusok általánosságban úgy gondolták, hogy a császár nem fogja tudni eltéríteni a császárnőt a porosz királlyal való szövetségtől, ám ha ez olyan radikálisan nem is sikerült, mindenképpen sikeres volt a császár útja ebből a szempontból. Ивонин: *Фридрих II Гогенцоллерн и Иосиф II Габсбург*, 67–68.

¹⁴⁰ Никита Иванович Панин (1718–1783) olasz ősökkel rendelkező család sarja, amely a 17. században már jelentős politikai körökben mozgott. Nyikita Panyin Anna Ivanovna cárnő uralkodása alatt kezdte katonai pályafutását, de később diplomata pályára lépett. Erzsébet cárnő uralkodása alatt Alekszej Petrovics Besztuzsev-Rjumin kancellár pártfogoltja volt. 1760-ban Erzsébet cárnő Pál nagyherceg nevelőjének nevezte ki, az uralkodónő bizalmi embere lett. Karrierje tovább emelkedett III. Péter rövid, majd II. Katalin hosszú uralkodásának első felében. Jelentős szerepet játszott II. Katalin hatalomra jutásában. Pállal élete végéig jó kapcsolatot ápolt, eredetileg II. Katalint csak mint régenst képzelte el a trónon, amíg Pál nagykorú nem lesz. Az orosz–osztrák szövetség újbóli feléledése kapcsán kegyvesztetté vált, a politikától visszavonultan halt meg. Гаврюшкин, А. В.: *Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатии XVIII века*. Москва, 1989.; Минаева, Н. В.: *Никита Иванович Панин. Вопросы Истории*, (2001) №7. 71–91.; Dinnyés Patrik: *Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783)*. Szerk. [S. n.] Új Nemzedék. Pécs, 2018. 29–44.

¹⁴¹ *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 253–254.

¹⁴² Мадариага: *Россия в эпоху Екатерины Великой*, 614–615.

¹⁴³ Гаврюшкин: *Граф Никита Панин*, 72–112.; Dinnyés: *Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin*, 33–36.

¹⁴⁴ Az 1764-es lengyel királyválasztást követő lengyel belügyek kezelését illetően képes lett volna szembe helyezkedni a porosz érdekekkel. Каменский: *Нagy Katalin*, 263.

¹⁴⁵ Panyin gróf hanyatlásáról bővebben: Черкасов, П. П.: *Онала графа Н. И. Панина по донесениям французского посольства в Санкт-Петербурге (1775–1783)*. In: Россия и Франция, XVIII–XX века. Вып. 6. Москва, 1995. 35–52.; Dinnyés: *Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin*, 36–41.

rodko¹⁴⁶ kísérte el, aki rövidesen Panyin helyébe lépett a külpolitika irányításában.¹⁴⁷ Ráadásul éppen ez a császártalálkozó indította el A. A. Bezborodko karrierjének biztos és gyors emelkedését, ugyanis nemcsak helyállt a szervezői feladatokban, hanem nagyfokú diplomáciai tehetségről is tanúbizonyságot tett.¹⁴⁸ Az bizonyos, hogy – már hazaérkezése után – II. József is tudott Panyin befolyásának megtöréséről.¹⁴⁹ Azt nem tudjuk, hogy II. József látott-e esélyt Panyin gróf megnyerésére, de biztosan felmerült benne, hogy az ő és a trónörökös szimpátiájának megszerzése a Habsburg érdekeket szolgálhatná. Ugyanakkor a császárnak arra is gondolnia kellett, hogy ha sikerülne jó kapcsolatot kiépíteni Pállal és Panyinnal, akkor azt II. Katalin és kialakuló új köre jó eséllyel maguk elleni támadásnak vehetné.¹⁵⁰

P. A. Rumjancev császárnőnek írt levelében egyébként az szolgáltatott okot az aggodalomra, hogy a császár az orosz határhoz érkezése után nemcsak továbbutazási szándékát jelezte, hanem azt is, hogy útja során semmilyen katonai kíséretet nem fogad el, csak saját kíséretével hajlandó utazni.¹⁵¹ Mindezt megerősíti Kalatay beszámolója: „Oroszország határán a híres és igen szeretetreméltó Romanczov [P. A. Rumjancev – D. P.] hadvezér fogadott bennünket nagy katonai kísérettel, de a császár lehetőleg mindent visszautasított, őrséget, kíséretet, és még kalauzt sem fogadott el, bár a vidék pusztá és elég barátságtalan volt. Így történet az egész úton,¹⁵² pedig a különböző állomásokon a császár szolgálatára és kíséretére rendelt katonaság tartózkodott, amely őt, a császárt – beleegyezésével – különféle katonai gyakorlatokkal szórakoztatta.”¹⁵³ Ahogy olvashattuk, a kérés ellenére a fővezér az útba eső és a környező kisebb településeken mégis könnyűlovas és gyalogos egységeket állomásoztatott, amelyeknek a szerepe maximum hadgyakorlatok bemutatására korlátozódott. Ugyanakkor

¹⁴⁶ Александр Андреевич Безбородко (1747–1799) jó képességű, tehetséges diplomata hírében állt. Az oroszok kívül beszélt franciául, németül, románul, görögül és latinul. Ny. I. Panyin menesztése után tulajdonképpen ő vezette az Orosz Birodalom külpolitikáját, I. Pál uralkodása alatt első osztályú valóságos titkos tanácsos, majd haláláig kancellár lett. Orosz részről a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság felosztásának egyik legnagyobb kezdeményezője, illetve a törökellenes háború egyik legfőbb támogatója volt. ЭСБЕ, Т. III, 269–270.; Турилова, С. Л.: *Руководство внешней политикой России*. In: История внешней политики России XVIII век. От Северной войны до войн против Наполеона. Отв.ред.: Саннин, Г.А. Москва, Международные отношения, 1998. 261–262.

¹⁴⁷ Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 127–128.; Kamenszkij: *Nagy Katalin*, 272.

¹⁴⁸ Турилова: *Руководство внешней политикой России*, 261–262.

¹⁴⁹ Bécsben egy angol diplomata kérdezte meg tőle, hogy „lehetséges-e, hogy Panyin hanyatlása után Patyomkin számít-e a császárnő legjelentősebb tanácsadójának?” A császár válasza erre az volt, hogy „igen”, majd kifejtette véleményét Patyomkin politikai befolyásáról. Брикнер, А. Г.: *Светлейший князь Потёмкин-Таврический*. Москва, 2014. 46–47.

¹⁵⁰ Panyin és Patyomkin kapcsolata, ha ingadozott is, soha nem fajult el a végletekig. Kezdetben pozitívnak lehetett azt mondani, mivel mind a kettőjük közös ellenfele volt a császárnő akkori kegyence, Grigorij Grigorjevics Orlov. A béke „ára” az volt, hogy Patyomkin kezdetben nem avatkozott bele a külügyekbe. Ahogy azonban idővel Patyomkin befolyása növekedett, ez változott, de addigra már Panyin befolyása eléggé megtört ahhoz, hogy lényegében konfliktus nélkül félre tudták állítani. Maszie: *Nagy Katalin*, 467–468., 471., 479., 481. További konfliktusforrás volt közöttük Patyomkin és Pál nagyherceg feszült kapcsolata, Panyin gróf attól tartott, hogy neveltje trónöröklése is veszélybe kerülhet. Черкасов: *Опала графа Н. И. Панина*, 37–38.

¹⁵¹ *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780*, 39–41.

¹⁵² A korábbi magyar és német fordításban „az egész úton” rész így hangzik: „...és ez egész Moszáon által így volt”, illetve „So ward es gehalten durch ganz Russland”. A német fordítás segít egyértelműen eldönteni, hogy „Moscoa” itt nem Moszkva várost, hanem Moscoviát, azaz egész Oroszországot jelenti. Franciscus Xaverius Kalataynak, 29.; *Kaiser Joseph II. Reise nach Rußland*, 150.

¹⁵³ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 37.

további biztonsági lépésként kisebb lovas egységek is haladtak – kellő távolságra ugyan – a császár útjával párhuzamosan az erdei utakon.¹⁵⁴

A továbbutazás kérdését végül a két uralkodó egyeztetése döntötte el. Már találkozások másnapján, május 25-én/június 5-én ebéd után megírta II. Katalin fiának, hogy Falkenstein gróf utazása eldőlt: Szmolenszkből Moszkvába fog utazni, onnan pedig Pétervárra.¹⁵⁵ Utazásának egyik célja – hívja fel a figyelmet a császárnő – az, hogy megismerkedjen vele (tehát Pál nagyherceggel) és feleségével. Az utazással kapcsolatos előkészületekről is előre megállapodtak. Ennek értelmében a császár Szmolenszkben a császárnővel fog étkezni, csatlakozik kíséretéhez Browne tábornokkal és további három tiszttel. Egyébként – írja talán megdöbbenéssel Pálnak II. Katalin – a császár naponta csak egyszer étkezik, korán fekszik és kel, és csak vizet iszik.¹⁵⁶

A Szmolenszkbbe vezető út

A Szent József templom alapkövének május 30-i/június 10-i letétele utáni ebédén az előkelő nagyságok között is jelen volt II. József. Ez az ebéd bizonyult a mogiljovi császárlátogatás záróeseményének, ugyanis ezután ágyúlövés és harangzúgás kíséretében, a bevonulás rendje szerint megkezdődött a kivonulás a városból. Érdekes módon az orosz napló itt még nem tesz arról említést, hogy II. József is II. Katalinnal tartott volna. Ezzel szemben Kalatay Ferenc azt is leírja, hogy „a császárné a császárral egy kocsin foglalt helyet”,¹⁵⁷ amit később a császár maga is megerősít anyjának írt levelében.¹⁵⁸ Kalatay azonban még egy érdekes történetet is megemlít, miszerint az ezredes rangú kocsis, aki az uralkodói hintót hajtotta, szolgálatáért II. Józseftől 1000 aranyat, II. Katalintól pedig 6000 rubelt kapott.¹⁵⁹ A kocsis pedig – Kalatay elmondása szerint – azzal dicsekedett, hogy „két legnagyobb Személyeket, kiknek a’ Világ majd szoros lészen, egy szoros szekérben bezárva viszen”.¹⁶⁰ Dobrinyintól még részletesebben megtudhatjuk, hogy kik ültek a hintóban a császárnő mellett: „...a császár,

¹⁵⁴ Петрова: *Екатерина II и Иосиф II*, 143.

¹⁵⁵ Derek Beales tévesen azt írta, hogy már Moszkvában volt II. József, amikor II. Katalin kérésére módosította útitervét, és útbá ejtette Szentpétervárt. Ezzel szemben láthatjuk, hogy már Mogiljovban eldőlt az útiprogram. Beales: *Joseph II. In the Shadow of Maria Theresa, 1741–1780*, I. 435.

¹⁵⁶ Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, T. 154., 498.

¹⁵⁷ Kalatay tévesen írja az indulás dátumát: szerinte május 29-én/június 9-én hagyták el Mogiljovot. Elképzelhető, hogy egyszerűen csak rosszul emlékezett. *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 38.

¹⁵⁸ *Maria Theresia und Joseph II.*, Bd. 3., 256.

¹⁵⁹ A 18. század közepén, második felében 6000 rubelből több mint 300 ezer kg búzalisztet, több mint 200 ezer kg sertéshúst vagy körülbelül 9 kg aranyat lehetett venni. Természetesen beosztástól és várostól is függött, de ennyi pénzt egy szibériai vasgár írnoka 8–25 év alatt kereshetett. Dinnyés Patrik: *Cirill betűs könyvek Eszterházy Károly egri püspök könyvtárában* In: Szabó Tünde – Szili Sándor (szerk.): *Történelmi és irodalmi arcképek*. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VIII. Szombathely, 2018. 62–63.

¹⁶⁰ *Franciscus Xaverius Kalataynak*, 32.

Cobenl miniszter, egy udvarhölgy, ha nem tévedek, Branyickaja grófnő, Patyomkin herceg unokahúga, – Alekszandr Dmitrijevics Lanszkoj¹⁶¹ és Lev Alekszandrovics Nariskin^{162, 163}

A napló szerint Mogiljovból az út Sklovba, egy úgynevezett mesztecskoba¹⁶⁴ vezetett, ahol pantomim színdarab, majd álarcosbál fogadta a vendégeket. A vacsora után tűzijáték következett a díszkivilágításban fénylő városban. Ezen az estén a lakosság alsóbb rétegeire is gondoltak, hiszen a körhinta és egyéb szórakozási lehetőségek mellett tulkot kenyérrel és különböző italokkal fogyaszthattak, így téve emlékeztetést a közrendűeknek is a császárnő jelenlétét. Másnap, május 31-én/június 11-én a reggel 9 órakor kezdődő, vasárnapi szent liturgia után a császárnő „útnak indult Falkenstein gróf társaságában”.¹⁶⁵

Sklov után az ebédnek helyt adó Orsa városba 17 verszta megtétele után jutottak el. A helyi kolostorok, ortodox, katolikus és görög katolikus templomok harangokkal köszöntötték az uralkodónőt, aki találkozott az ünnepi papi ruhába öltözött egyházi személyekkel. Ebéd után átkeltek a folyón, és tovább mentek a 15 versztára lévő Dubrovnába, ahol az érkezésre felállított diadalkapun zenészek üdvözölték a császárnőt. Délután hat órára érkeztek a szintén 15 versztára lévő Ljad mesztecskoba, ahol nemcsak éjszakai szállásuk volt, hanem a Mogiljovi és a Szmolenszki Kormányzóság határa is.¹⁶⁶

Június 1-jén/12-én reggel tíz órakor a császárnő elindult a Mogiljovi Helytartóság határához. A Szmolenszki Kormányzóság határán már ott várakozott a tábornok-kormányzó Nyikolaj Vasziljevics Repnyin¹⁶⁷ a kormányzóság nemeseivel és egy lovas osztaggal. Innen a 16 versztára lévő, új építésű Krasznoj városba indultak, ahol sor került az ebédre. Ezután – már délután két órakor – továbbindultak Szmolenszkibe, ahova este 6 órára érkeztek meg.¹⁶⁸

¹⁶¹ Александр Дмитриевич Ланской (1758–1784) elszegényedett kisnemesi családból származott, a Lovasgárda tisztje volt. Éppen 1780 tavaszától kezdődően számított II. Katalin kegyencének, aki Patyomkin révén került az udvarba. Nem sokkal később, 1784-ben fiatalon diftériában elhunyt. Halála rendkívül megviselte a császárnőt. Massie: *Nagy Katalin*, 501–502.

¹⁶² Лев Александрович Нарышкин (1733–1799) katonai pályafutását a Preobrazsenszkij ezredben (Преображенский полк) kezdte, 1751-től Pjotr Fjodorovics nagyherceg mellett szolgált, ahol idővel egyre fontosabb pozícióba került, hatalomra jutása után III. Péter egyik kegyencének számított. II. Katalin államcsínyekor letartóztatták, de nem volt sokáig fogságban, az új császárnő is számított szolgálataira. 1766-ban elkísérte Pál nagyherceget berlini útjára. Híresen nagylelkű és jó kedélyű ember volt, egy 1772-es álarcos bálra – amelyet II. Katalinnak adott – nem sajnált 300 ezer rubelt. *РБС*, T. 11. 90–92.

¹⁶³ Добрынин: *Истинное повествование*, 117–118. Brikner a saját közlésében (sic!) jelet írt Patyomkin herceg unokahúga után, és bár ezt később nem magyarázza meg, feltételezhetjük, hogy Dobrynin tévedett, és nem Branyickaja grófnő ült a hintóban. Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, T. 155., 311.

¹⁶⁴ А местечко a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság keleti, az Orosz Birodalom nyugati területein korábban létező településtípus. Sajátosan jellemző volt rá, hogy a város jelentős részét kereskedelemmel foglalkozó zsidó lakosság alkotta. *ЭСБЕ*, T. XX., 331–332.

¹⁶⁵ *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев*, 409–410.

¹⁶⁶ *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев*, 410.

¹⁶⁷ Николай Васильевич Репнин (1734–1801) 1762–1763 között poroszországi, 1763–1768 között pedig lengyelországi orosz követ volt. 1768-ban katonai pályára lépett, és harcolt az akkor kirobbant orosz–török háborúban, majd részt vett az azt lezáró kücsük-kajnardzsi béke (1774) kidolgozásában. Ezután orosz követ lett az Oszmán Birodalomban, de az 1788–1792 közötti orosz–török háborúban is szolgálatot teljesített. 1798-ban (már I. Pál uralkodása alatt) kegyvesztett lett, és elbocsátották az állami szolgálatból. Gebei Sándor: *Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban*. Aetas, 19. évf. (2003) 3. sz. 79.

¹⁶⁸ *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев*, 410.

Szmolenszk

A helytartósági központ a Dnyeper folyó mentén feküdt, Szentpétervártól (Novgorodon keresztül) 777, Moszkvától 364 versztára. A város többször is gazdát cserélt Oroszország, a Litván Nagyfejedelemség és a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság között, majd 1654-ben végérvényesen visszakerült orosz fennhatóság alá. 1780-ban a várost védő magas fal kerülete 7 verszta volt, említésre méltó a 3 kolostor, 16 templom és a püspöki palota. A folyó jobb partján állt minden fontos épület, mint például a kancellária vagy a legjelentősebb üzletek. A városban bőr-, a városon kívül 5 versztára papírfeldolgozó üzem működött. Bár a Dnyeper vize – mint Mogiljovban – zavaros volt, ha nem is nagy mennyiségben, de azért lehetett benne halat fogni.¹⁶⁹ Kalataytól sem a városról, sem az ott tartózkodásukról nem tudhatunk meg sokat: „Szmolenszk, a Dnyeper mentén fekvő nagy város, melyet egyszerű fal és árok vesz körül.”¹⁷⁰ Ezenkívül csak annyit jegyzett meg, hogy „itt is különböző látványosságot mutattak be”.¹⁷¹

A városhoz érve a városi vezetésen és nemességen kívül még a Rjazanyi lövésosztag várta az uralkodónőt. A város határába diadalkapukat, az út két oldalára pedig versekkel díszített piramisokat építettek. A városban a szmolenszki hadosztály állt sorfalat, nem hiányzott a díszlövés és a harangzúgás sem. A császárnő útja, ahogy máshol is, egyenesen a templomba vezetett, ahol találkozott a szmolenszki és dorogobuzsszki püspökkel, Partheniosszal és a papsággal. A templomból a számára előkészített szállásra vonult a császárnő, este pedig a kormányzó bált és vacsorát adott a vendégeknek.¹⁷²

Másnap, június 2-án/13-án reggel 10 órakor az uralkodónő püspöki liturgiára ment, amit Alekszej Mihajlovics egykori cár lelki üdvéért mondtak. A liturgia után előbb Falkenstein gróffal együtt megtekintették a templomot és a sekrestyét – ahol az egyházi gyűjteményt őrizték –, majd a császárnő a palotába távozott, ahol a kormányzó bemutatta az adminisztráció és a kormányzósági nemesség minden tagját. Az ezt követő ebéden, ahogy a palotai események előtti liturgián is, részt vett II. József, de azt nem tudjuk, hogy vajon a palotában is megjelent-e. Délután hat órakor bemutatták a helyi hölgyeket a császárnőnek, majd egészen kilenc óráig tartó bál kezdődött. Ezalatt II. Katalin Falkenstein gróf és mások társaságában sétálni indult a díszkivilágítással díszített városba. Másnap, június 3-án/14-én az ebéden ismét jelen volt a császár, ahol bemutatták a szmolenszki kereskedőket. Este hét órától álarcosbál, aztán színház, majd ismét bál és tánc volt.¹⁷³ A vacsora után nagyszabású tűzijáték kápráztatta el a jelenlévőket.¹⁷⁴

A császár és a császárnő közötti beszélgetések Mogiljovban még kerülték a politikát, útközben azonban egyre inkább előkerült ez a téma is. N. V. Besszarabova a két uralkodó beszélgetéseit három részre osztotta: 1. mogiljovi tartózkodás; 2. a Mogiljovból Szmolenszkbe

¹⁶⁹ *Топографическія примѣчанія*, 112.

¹⁷⁰ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 38. Az 1823-as fordítás: „Smolenskó nagy de nagyobbára, fából épült város, egy kőfallal ’s egyes Sánczal bekerítve.” *Franciscus Xaverius Kalataynak*, 32.

¹⁷¹ *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 38.

¹⁷² *Дневная записка путешествія Императрицы Екатерины II в Могилев*, 411.

¹⁷³ Ezen a napon a helyi nemesség adott elő egy komédiát, kórussal kísérve. Ибнеева, Г. Б.: *Екатерина II и дворянство в церемониале императорских путешествий*. In: Романовы в дороге. Путешествия и поездки членов царской семьи по России и за границу. Отв. ред.: Лескин, М. В. – Хаванова, О. В. Москва–СПб., 2016. 39.

¹⁷⁴ *Дневная записка путешествія Императрицы Екатерины II в Могилев*, 411–413.

vezető út; 3. a II. József pétervári tartózkodása alatti beszélgetések.¹⁷⁵ A Mogiljovból való indulás után nem egészen hat nap telt el, amelynek nagy részét továbbra is együtt töltötték az uralkodók. A május 26-i/június 6-i esti operán megkezdett politikai beszélgetés gyakoribb és nyíltabb lett a Szmolenszkba való utazás során. A császár már Szmolenszkból június 3-án/14-én kelt levelében írt ezekről anyjának. Ebben dicsérte az utakat, a várost és a császárnőt, de azt is megírta, hogy szombaton este hat órára terveznek Moszkvába érni. Írt a főbb programokról és elfoglaltságokról általánosan, majd összefoglalta, hogy miről beszéltek II. Katalinnal.¹⁷⁶

Eszerint a császár ismét megemlítette a porosz király által terjesztett pletykákat, amire az uralkodónő többszörösen megerősítette, hogy ő azoknak nem hisz, nem is akart belelenni a részletekbe, melynek következtében aztán kellemetlenné is vált a beszélgetés. Ezt követően szó esett a legutóbbi török háborúról, amivel kapcsolatban a császárnő megjegyezte, hogy népe még jobban sérelmezi, mint ő, amiért nem segítettek nekik, hiszen ilyen lehetőség talán több nem is adódik. II. József erre a porosz szövetségüket említette, utalva a hétéves háború végén tanúsított viselkedésükre, amire a császárnő azzal védekezett, hogy akkor, a hatalomra kerülésekor nem vágyott másra, csak békére. Ezután ismét szólt Róma kérdéséről, amire II. József (mint eddig bármikor, ha ez felmerült) gúnyosan Konstantinápolyt adta válaszként. Egy alkalommal azonban erre azt válaszolta II. Katalin, hogy ha egyszer megszerzi azt, akkor nem fogja megtartani magának. Ezt így kommentálta a császár: „Mindebből arra következtetek, hogy megosztaná saját birodalmát, és a Keleti Birodalmat az unokájának, Konstantinnak adná.”¹⁷⁷ Ny. V. Besszarabova monográfiájában előbb említi a Róma–Konstantinápoly epizódot, azután a legutóbbi orosz–török háborút és az elmaradt osztrák segítséget, mindezt olyan módon magyarázva, hogy a császárnő ezzel akarta felhívni a császár figyelmét, hogy „ő és népe Ausztriában természetes szövetségest látnak Törökország ellen”. II. József levelében azonban nem ez a sorrend, számunkra úgy tűnik, ott a segítségnyújtás elmaradásának sérelme hozta terítékre az esetleges felosztás lehetőségét.¹⁷⁸

Abból is látszik, hogy ez a téma kedvére volt a császárnak, hogy megjegyezte, alig várja, hogy Moszkvában Patyomkin előhozakodjon ezzel a témával, és még több részletet megtudhasson. Annál is jobban várta már a szentpétervári tartózkodást. Remélte, hogy mivel kényelmesebben, hosszabb ideig fognak ott élni, juthat idő az ilyen beszélgetésekre, amit egyébként nem siettetett, hiszen látta, hogy egyre bizalmasabb a légkör.¹⁷⁹

Írt még anyjának arról, hogy a Pál trónörökösrel való megismerkedés érdekes, ugyanakkor kényes feladatnak ígérkezik, ugyanis szeptemberben várják a porosz herceget, aki nyilvánvalóan azért jön, hogy elrontson mindent, amit ő ezalatt az utazás alatt elérhet. De azt is megjegyezte, hogy „nagyon sajnálom, hogy nem fogunk itt találkozni [a porosz herceggel – D. P.], mert ha így lenne, felújítanám vele régi ismeretségemet”.¹⁸⁰ Levelét azzal zárta, hogy csatolt egy listát az addig általa adott ajándékokkal, és beszámolt arról, hogy útitársainak és tisztjeinek a császárnő dohányos szelencét, a szolgáltnak pedig ezer aranyat adott.¹⁸¹ Az ajándékok vonatkozásában ennél részletesebb Kalatay Ferenc beszámolója, aki azt írta, hogy „Császáruk kíséretének az oroszok császárnője az ő nem valami kiváló ajándékait

¹⁷⁵ Бессарабова: Путешествия Екатерины Великой по России, 216–219.

¹⁷⁶ Maria Theresia und Joseph II., Bd. 3. 256–257.

¹⁷⁷ Maria Theresia und Joseph II., Bd. 3. 256–258.

¹⁷⁸ Бессарабова: Путешествия Екатерины Великой по России, 218.

¹⁷⁹ Maria Theresia und Joseph II., Bd. 3. 258–259.

¹⁸⁰ Maria Theresia und Joseph II., Bd. 3. 259.

¹⁸¹ Maria Theresia und Joseph II., Bd. 3. 259.

Mochilevben osztotta szét.¹⁸² Gyémántokkal kirakott jegyzőtablát¹⁸³ adott Brand [Browne – D. P.] generálisnak, a többieknek szelencéket, gyűrűket, órákat. Én egy csodás művű és 150 arany értékűnek becsült arany szelencét kaptam.¹⁸⁴ [...] Sokkal értékesebbeket ajándékozott császáruk az orosz kíséret tagjainak”.¹⁸⁵

De nemcsak II. Katalinnal beszélgetett II. József útközben, hanem például A. A. Bezborodkóval is, aki már Szmolenszkből ugyanazon a napon, amikor a császár írt anyjának, június 3-én/14-én levélben számolt be erről Voroncovnak. Fontos, külpolitikát érintő kérdésekről is beszéltek, s világossá válhatott II. Józsefnek, hogy bár még Ny. I. Panyin a külügyekért felelős miniszter, már nincs szinte semmilyen jelentősége, ugyanis A. A. Bezborodko egyre inkább úgy viselkedett, mintha már ő lenne kinevezve Panyin gróf posztjára. Nyíltan beszéltek Panyinról, de szóba jött Kaunitz kancellár is. Összességében elmondható, hogy II. József a császárnő titkárában jó beszélgetőtársra talált.¹⁸⁶

A háromnapos szmolenszki tartózkodás után, június 4-én/15-én 9 óraker a bevonulásnál adott tiszteletadásához hasonló körülmények között a kormányzó kíséretében elindult II. Katalin Szentpétervárra.¹⁸⁷ Ugyan az orosz napló ismét csak nem említi II. Józsefet, de a császárnő eltávozása után Falkenstein gróf is elindult Moszkvába.¹⁸⁸

Az 1780-as találkozás sikere mögött Mitrofanov szerint az állt, hogy II. József eleve azzal a feltett szándékkal készült a találkozásra, hogy elnyerje II. Katalin szimpátiáját: „József minden erejével azon volt, hogy megfeleljen a császárnőnek és elnyerje a tetszését, ami valóban sikerült is.”¹⁸⁹ Mitrofanov ezt alátámasztandó említi a II. Katalin által Grimmnek írt levél részleteit, amelyekben pozitívan jellemzi II. Józsefet.¹⁹⁰

A két uralkodó első találkozója tehát a mogiljovi fapalotától a szmolenszki szétválásig tartott. Miután a császár megtekintette Moszkvát, izgatottan indulhatott Pétervárra, hogy folytassák a nyilvánvaló közeledést egymáshoz minden oroszok cárnőjével. Mindez visszavonhatatlanul egyet jelentett államaik, valamint külpolitikai elképzeléseik és hadi céljaik közeledésével is. 1781 szövetséget, 1787 pedig a sorban sokadik orosz–török háborút hozott,

¹⁸² Másik fordításban: „A czárnő nem csekély értékű ajándékokat osztott ki.” *II. József császár utazása Oroszországban 1780-ban*, 122. A latin változatban: „*Donaria non excessiva*”, azaz nem mértéktelen mennyiségű ajándék. *Copia Literarum RR. Francisci Kalatay Fratris*, 334.

¹⁸³ Másik fordításban: „gyémántokkal díszített tárczát”, *II. József császár utazása Oroszországban 1780-ban*, 122. A latin változatban: „*tabellam scriptoriam*”, azaz írótabla. *Copia Literarum RR. Francisci Kalatay Fratris*, 334.

¹⁸⁴ Erről az ajándékról még megjegyzi: „S hogy ez örök emlékül a Kalatay családnál maradjon, ha ön legkedvesebb testvérem túlél, megkapja és hagyományozza azután a család valamelyik érdemesebb tagjára.” *Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról*, 38. Ebből arra következtethetünk, hogy ez a levél Kalatay valamelyik közeli családtagjának íródott, az 1823-as fordításban nincs is benne, de az 1874-es kiadásban igen, csak kicsit más formában: „E szelenczét örök emlékül szeretném a Kalatai családnál megtartani; ha testvérem túl él engem, úgy ő kapja meg, hogy az ismét a legméltóbb utódnak hagyja.” *II. József császár utazása Oroszországban 1780-ban*, 122.

¹⁸⁵ Abban mindegyik változat megegyezik, hogy a császár ajándékai értékesebbek voltak.

¹⁸⁶ Брикнер: *Путешествие Императрицы Екатерины II*, Т. 155., 313–315.

¹⁸⁷ *Дневная записка путешествия Императрицы Екатерины II в Могилев*, 413.

¹⁸⁸ *Journal der Russlandreise Kaiser Joseph II. im Jahre 1780*, 9.

¹⁸⁹ „...Иосиф всеми силами угождал императрице и добился таки своего-понравился и даже очень понравился...” Митрофанов: *Политическая деятельность Иосифа II*, 143.

¹⁹⁰ A Mitrofanov által lábjegyzetben, idézőjellel közölt részletek a feltüntetettnél egy oldallal korábban, már a 180. oldalon kezdődnek. *Письма императрицы Екатерины II к Гримму (1774–1796)*. In: *Сборник Русского Исторического Общества*, Т. 23. СПб., 1874. 180–181.

amelybe a következő évben – a szövetség értelmében – a Habsburg Monarchia is bekapcsolódott. A jelen tanulmánnyal az ehhez vezető út egy részletét kívántuk bemutatni.

PATRIK DINNYÉS

From Mogilev to Smolensk: the first encounter and shared trip of Holy Roman Emperor Joseph II and Russian Empress Catherine II (1780)

Holy Roman Emperor Joseph II visited Russia during his time as co-ruler, not long before the death of Maria Theresa, between May and August 1780, to meet Russian Empress Catherine II. As Hungarian historiography recorded, this visit had significant consequences for the rest of the Emperor's reign: it resulted in the Habsburg Monarchy entering a war against the Ottoman Empire on the side of Russia in 1788. Of course, joining the war had several other causes as well, and it was also preceded by another visit to Russia in 1787, but it is clear that the first visit started the intensive correspondence between the two emperors, as well as the harmonization of their foreign policies. Still, there are only vague Hungarian sources about these meetings, and even these don't go much further than the most important events, which are often mentioned by foreign historiographers as well.

One of the most important moments of this visit was the first meeting, which took place in Mogilev. This first encounter between these two important European monarchs – who are not only connected by the effect of Enlightenment values on their reigns, but also by the modern day historians' heightened interest in them – provides valuable information about their personalities, as well as the circumstances and living conditions of the era, and by extension the 18th century Russian Empire in general.

ISKRA SCHWARCZ

Nagy Péter pozsonyi látogatásáról*

Nagy Péter alakját, a cár személyiségét, reformjainak időszakát különös rokonszenv és népszerűség övezi. Nem csupán egy erős személyiség vagy a háza tájékán két keze munkájával rendet tartó gazda iránti hagyományos szeretetről van itt szó, hanem az államférfi kikezdhetetlen hírneve iránti tiszteletéről is. Azt ugyanis nem lehet a cár szemére vetni, hogy kizárólag a saját jólétéről, dicsőségéről és hírnevéről gondoskodott volna, hiszen gondolatai középontjában elsősorban maga az ország állt.¹ Jevgenyij Anyisimov, a péteri korszak elismert orosz kutatója úgy véli, hogy az első imperátor iránti szeretetben „a birodalom halványuló dicsőségéből, az Oroszország hatalmát és erejét megtestesítő hatalmas térségek elvesztéséből fakadó melankólia mutatkozik meg”.² S bár az orosz társadalomban és történelemtudományban már három évszázada folyik a vita Nagy Péter örökségével kapcsolatosan, azt senki sem kérdőjelezheti meg, hogy a cár reformjai megteremtették Oroszország európai hatalommá válásának alapjait.

E tekintetben nem véletlen, hogy 2009 óta Szentpéterváron a „Nagy Péter útja” című nagyszabású történelmi és kulturális program keretében, évente rendeznek „Péter városairól” szóló kongresszusokat, 2010 februárjában pedig létrehozták a Nagy Péter Tudományos Intézetet. Az intézet feladata Nagy Péter örökségének közzététele, a reformer cár működéséhez kapcsolódó, Oroszországban és Európában fellelhető muzeális, történelmi és egyéb emléktárgyak gyűjteményes feldolgozása, valamint „Péter városainak” kulturális téren való egyesítése. Ez utóbbiak közé azon városok tartoznak, melyeket Péter oroszországi és európai utazásai során felkeresett, valamint azok, melyeket ő maga alapított, illetve valamilyen módon kapcsolatba hozhatók a cár reformjaival vagy politikájával. Ezen a listán teljes joggal szerepel Szlovákia mai fővárosa, Pozsony is. Felmerül a kérdés, hogy ebből a szempontból miért ilyen érdekes ez a város, és vajon mivel keltette fel a cár érdeklődését. Végére is az ún. „nagy diplomáciai körút” során, úton Bécs felé Péter még „arany Prágában” sem állt meg, hanem egyszerűen elhajtott mellette.

Köztudott, hogy a modern Szlovákia fővárosa csak 1919 óta viseli hivatalosan a Bratislava nevet. A középkorban és az újkorban a városnak német neve volt: Pressburg (magyarul Pozsony), és 1526–1848 között – előbb csak ténylegesen, majd később hivatalosan is – a Habsburg Birodalom részeként a Magyar Királyság fővárosa volt. Pressburgban koronáztatták magukat magyar királlyá a német-római császári címet birtokló, Habsburg-dinasztiából

* A tanulmány alapjául egy 2010. október 5-én a szlovák főváros Orosz Tudományos és Kulturális Központjában megrendezett „I. Péter Pozsonyban” című konferencián elhangzott előadás szolgált. Köszönetemet fejezem ki Tatjana Ivantisenovának, a Szlovák Tudományos Akadémia Történelmi Intézete kutatójának, aki az írásomhoz használt szlovák szerzők munkáira felhívta a figyelmemet.

¹ Анисимов, Е. В.: *Петровские реформы и их исторические последствия для России*. <http://window.edu.ru/resource/456/38456/files/sprooooo02.pdf> (letöltés: 2015. márc. 31.).

² Уо.

származó uralkodók, mint például azt 1655-ben I. Lipót császár (1658–1705) is tette, aki Pétert vendégül látta Bécsben. A történelmi igazság szem előtt tartásával a német Pressburg elnevezés lesz kulcsfontosságú abban, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, miért is látogatta meg Nagy Péter ezt a várost.

A történetírásban alig szenteltek figyelmet Péter pressburgi tartózkodásának. Mihail Bogoszlovszkij nevezetes munkájában is csupán egyetlen rövid leírást találunk ezzel kapcsolatosan: „Péter valószínűleg július 6-án utazott Badenből a magyar Pressburgba, ami a Duna bal partján fekszik, Bécsből 60 versztányival lejjebb. A XVI. század közepétől e város (magyarul Pozsony) volt a Magyar Királyság fővárosa, melynek ősi, XIII. századi gótikus katedrálisában Szent István koronájával koronázták meg a magyar királyokat. A cár július 7-én tért vissza Bécsbe.”³ A téma másik szakértője, Nyikolaj Usztrjalov szükségzavúan annyit közöl, hogy Péter „meglátogatta Magyarország fővárosát, Pressburgot”.⁴ Dmitrij és Irina Guzevics pedig a „nagy diplomáciai körütről” szóló, újabb keletű alpművükben a cár pressburgi látogatását csupán úgy említik, mint „Bécsből csónakon tett rövid utazást”.⁵

Péter pressburgi tartózkodásával kapcsolatban a szlovák szerzők munkái közül elsősorban Andrej Sas tanulmányára kell hivatkoznunk.⁶ A mű tekintélyes anyagon alapul, részletes elemzést ad a 17. század végének politikai helyzetéről, rekonstruálja a „nagy diplomáciai körút” nyugat-európai útvonalát, és elemzi a cárnak a Magyar Királyság fővárosába tett látogatásának okait, ugyanakkor sajnálatos módon több vitatható következtetést is tartalmaz. Kétségesnek tűnik például Sas azon kijelentése, miszerint Péter a magyar Pálffy János gróffal vadászott volna annak stomfai birtokán. Először is a cárnak nem volt ideje a vadászatra (mindössze egyetlen napot töltött Pressburgban), másodszor pedig Péter teljesen közömbös volt a vadászat iránt, és a gyakorlati kérdések érdekelték, mindenekelőtt a hajógyár munkája, vagyis az új hajók építése Pressburgban. A cár városban tett látogatásának datálása ugyan csak téves.

Sas a látogatást június 18–20-ra teszi,⁷ miközben a források szerint (például az orosz „Journal” közlése alapján) Péter júliusban kereste fel a várost, és 7-én már vissza is tért Bécsbe. A szlovák szerzők közül még Igor Janotát kell megemlíteni, aki egyébként Sas munkájára támaszkodik, és megismétli Péter pressburgi látogatásának téves dátumát.⁸

Péter pressburgi tartózkodásának témája egyébként népszerű a drámaírók körében is. Ján Solovič szlovák író e történelmi szüzsé alapján írt „Péter és Pál” címen színdarabot a *commedia dell'arte* stílusában. A darabban megelevenednek a 17. század végi Pressburg jellegzetes szokásai, azok az idők, amikor a várost az orosz cár inkognitóban felkereste.⁹ 1988-ban a színdarab alapján játékfilm is készült, amit a szlovák televízióban rendszeresen bemutatnak.

³ Богословский, М. М.: *Петр I. Материалы к биографии: в 4 т.* Т. 2. Первое заграничное путешествие. Ч. I–II (9.III.1697 – 25.VIII.1698). М., 1941. 504.

⁴ Устрялов Н. В.: *История царствования Петра Великого: в 8 т.* Т. 3. Путешествие и разрыв с Швецией. СПб., 1858. С. 136. A szöveg elérhető a következő címen: <http://www.runivers.ru/bookreader/book58014/#page/1/mode/1up> (letöltés: 2015. márc. 31.)

⁵ Гузевич, Д. – Гузевич, И.: *Великое посольство: Рубеж эпох или Начало пути (1697–1698)*. СПб., 2008. 377.

⁶ Sas, A.: *Návšteva cára Petra Velkého v Bratislave*. Slovanská Bratislava. 1948. I. 230–252.

⁷ Sas: *Návšteva cára Petra Velkého v Bratislave*, 244.

⁸ Janota, I.: *Slavni ľudia v Bratislave*. Bratislava, 2007. 63–65.

⁹ Solovič, J.: *Peter a Pavel*. Bratislava, 1985.

Most pedig nézzük a forrásokat. Az osztrák archívumokban, különösen a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltárban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) végzett kutatásaim nem vezettek különösebb eredményre. Az oroszországi vonatkozású diplomáciai levelezésben („Russland I.” fond), a szertartásrend protokollumaiban (Zeremonialprotokolle) és a szertartásrenddel kapcsolatos egyéb aktákban (Ältere Zeremonielakten) a cár pressburgi tartózkodásával kapcsolatosan nem maradtak fenn feljegyzések. Ez azzal magyarázható, hogy Péter inkognitóban járt a városban, és ott tartózkodása során külön protokolláris eseményre így nem került sor. A bécsi udvarban működő velencei nagykövet, Carlo Ruzzini távirataiban, melyek a levéltár „Dispacci di Germania” fondjában találhatók, csupán arról történik említés, hogy a cár váratlanul Pressburgba utazott az új dunai hajók megtekintése végett, ám a látogatás dátumára vagy időtartamára vonatkozóan már nem szolgálnak semmilyen adattal e dokumentumok.¹⁰

Az Udvari Haditanács – a „nagy diplomáciai körút” bécsi időszakában (azaz 1698 június–júliusában) keletkezett – protokollumainak és aktáinak (Protokolle des Wiener Hofkriegsrats), illetve az Udvari Kamara irattára (jelenleg Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv) dokumentumainak tanulmányozása során sikerült egy 1698. június 12-i keltezésű bejegyzésre bukkannom a „követség” Morvaországon való átutazásának pénzügyi vonatkozásaival kapcsolatban. Ebben a morvaországi rendi gyűlés (Landstand in Mähren) megbízottjai közlik, hogy vélhetően milyen élelmiszerek és pénzüsszegek szükségesek a „nagy diplomáciai körút” morvaországi szakaszának idejére, és arról is megemlékeznek, hogy az orosz cár inkognitóban volt a követség tagja.¹¹ Vagyis már június elején ismert volt a „nagy diplomáciai körút” tagjainak Bécsbe érkezése, ugyanakkor a dokumentumok nem tartalmaznak semmilyen közvetlen utalást arra nézve, hogy Pétert Pressburgban várták volna, mint ahogy az ezzel kapcsolatos előkészületekre sincs semmilyen konkrét bizonyíték.

Az orosz források vonatkozásában Péter pressburgi tartózkodását az ún. „Journalban” említik.¹² Ez tulajdonképpen egy útinapló rövid jegyzetekkel, amit az utazás során vezettek. Az ott leírtak alapján végig lehet követni a „nagy diplomáciai körút” egészét. Ebben azt olvashatjuk, hogy július 3-án „a tizedes a Melegfürdőbe méltóztatott utazni”.¹³ Ez alatt a Bécs-től 25 kilométerre található Baden híres gyógyfürdőjét kell érteni. Az udvari kincstár által vezetett kiadási naplóból tudjuk, hogy a cár Alekszandr Mensikovval utazott oda, majd egy nappal később, július 4-én Badenbe érkezett az első és a második nagykövet, Franz Lefort és Fjodor Golovin is.¹⁴ Úgy tűnik, Péter július 5-ig tartózkodott ott. A továbbiakban a „Journalban” megemlítik, hogy a cár július 7-én visszatért, miután *Prešporokban* [Pozsony eredeti szlovák neve – a ford. megj.] járt. A július 7-i időpont a Julián naptár szerint van megadva, így a Pressburgból való visszatérés napjának a gregorián naptár szerinti pontosításához

¹⁰ „Come però casualmente successe che egli insieme con il primo degli ambasciatori era in quell'hore partito verso Presburgo a veder nel Danubio alcuni legni di nuova invention.” Lásd: Денеша К. Рудзини, 25.VII.1698 // ÖStA. HHStA. Dispacci di Germania. Bd. 179. In: Шмурло, Е.Ф.: Сборник документов, относящихся к истории царствования императора Петра Великого. Т. I. 1693–1700. Юрьев, 1903. 491–493.

¹¹ ÖStA. FHKA. ANK, HFÖ. 1698. Index. Expedit. S. 402. 12.VI.1698.

¹² A „Journal”-ben közölt szöveget lásd: Устрялов, Н. В.: История царствования Петра Великого. Т. 3. 589–620.

¹³ Устрялов: История царствования Петра Великого. Т. 3. 612.

¹⁴ Бакланова, Н. А.: Великое посольство за границей в 1697–1698 гг. (его жизнь и быт по приходо-расходным книгам посольства). In: Петр Великий. Сборник статей / Под ред. А. И. Андреева. Москва; Ленинград, 1947. С. 26. Vö. Posselt, M.: Der General und Admiral Franz Lefort. Sein Leben und seine Zeit. 2 Bde. Frankfurt a. M., 1866, II. 494.

hozzá kell adnunk a kérdéses dátumhoz még 10 napot. Ezek szerint Péter július 17-én érkezett vissza Bécsbe.

Noha a cár visszatérésének ideje ismert előttünk, egy közvetlen utalást sem találunk arra vonatkozóan, hogy mikor utazott Pressburgba, és hány napot töltött ott. A választ erre a kérdésre Andrea Santacroce pápai nuncius Fabrizio Spada bíborosnak címzett jelentése adja meg. A nuncius ebben arról tájékoztatja a Vatikánt, hogy szerdán Péter I. Lipót császár társaságában részt vett a Kollonich Zsigmond bíboros által celebrált misén, ezt követően pedig a jezsuitáknál ebédelt Wolf atyával (Friedrich Wolf von Lüdinghausen), majd rögtön ezután Pressburgba utazott. Az utazás célja az épülő új hajók megtekintése volt.¹⁵

Ha számításba vesszük, hogy a gregorián naptár szerint a szerdai nap július 16-ára esett, Péter pedig a források alapján július 17-én tért vissza, akkor a pressburgi utazás csupán két napig tartott, és eléggé váratlan és hirtelen döntés eredménye volt.¹⁶ Az is elképzelhető, hogy a cár az éjszakát nem is a városban töltötte, hanem Esterházy herceg rezidenciáján, mely a történetírásból német néven, Kittseeként ismert [magyarul Köpcsény – ford. megj.]. Minderre a későbbiekben részletesebben is kitérek. Andrea Santacroce nuncius és a velencei nagykövet, Carlo Ruzzini korábban már említett távirataiból tudjuk, hogy a cárt Franz Lefort, illetve az ismert jezsuita, Wolf atya kísérte el Pressburgba és Kittseebe.

Most pedig térjünk vissza arra a kérdésre, hogy miért érdeklődhetett ennyire az orosz cár Pressburg iránt. Vajon mi készíthette arra, hogy ide jöjjön? Több oka is volt erre. Az első ok Péter gyermekkorával függ össze. 1684-ben Preobrazsenszkoje faluban, a Jauza folyó bal partján az ifjú cár parancsára egy fából készült erődítmény épült, amely a Pressburg nevet kapta. Minden valószínűség szerint az abban az időben híres császári vár után, amelyről a cár vagy tanítójától, a német Simon Zommer kapitánytól, vagy „játékerődjének” építőitől hallott. Zommer 1682-ben állt orosz szolgálatba, és az ifjú Pétert lövészetre oktatta, ugyanakkor igen valószínű, hogy ezt megelőzően a császári hadseregben szolgált.¹⁷

A 17. század hatvanas-hetvenes éveiben, amikor nyilvánvalóvá vált az Oszmán Birodalommal való újabb fegyveres összecsapások elkerülhetetlensége, megkezdődött a Habsburg monarchia várrendszerének modernizálása. Joseph Priami hadmérnök vezetésével Pressburgban olyan korszerű védelmi rendszer kiépítését vették tervbe, ami képes ellenállni az ellenség ágyútüzének és bármilyen ostromnak. A valóságban azonban 1674-ig csak az új

¹⁵ „*Havendo per inteso il Czar di Moscovia, che mercoledì mattina doveva celebrarsi una messa cantata dal sig. Card. Colonitz nella chiesa de' P. P. Gesuiti della casa professa, in adempimento d'una fondazione fatta dall'imperatrice Eleonora di gl. m. mostrò gran desiderio d'intervenire alla funzioni, et havendolo fatto dire a Sua Maestà Cesarea fu preparata per il medesimo Czar la tribuna, dove assiste Sua Maestà alle funzioni sacre, quando si porta alla sudeta chiesa [...] Terminato questo discorso, passò al refettorio de' P. P. Gesuiti, e vi desinò, tenendo a tavola il P. Preposito et il P. Wolff [...] e subito terminato il pranzo se n' andò a Presburgo a veder i preparamenti dell' armamento navale, che deve partire fra pochi giorni.*” Lásd: А. де Санта Кроче — кардиналу Ф. Спада, 26. VII. 1698. In: Шмурло: Сборник документов, 497. A szöveg elérhető: <http://www.knigafund.ru/books/51109/read#page543> (letöltés: 2015. márc. 31.)

¹⁶ Lásd: Gregorianischer Kalender. 1698. Текст доступен по адресу: <http://calendar.zoznam.sk/gregoriancalendar-de.php?hy=1698&x=0&y=0> (Letöltés: 2015. márc. 31.).

¹⁷ Брикнер, А. Г.: *Иллюстрированная история Петра Великого*. М., 2000. 101.; Погодин, М. П.: *Семнадцать первых лет в жизни императора Петра Великого (1672–1689)*. М., 1875. 102–109. Vö. Храмов, В. Ю.: *Петровские военные забавы и потехи 1683–1694 гг. как опыт проведения военных игр и манёвров. Военный журнал*. 2014. Кн. 6. A szöveg elérhető: <http://history.milportal.ru/2014/04/petrovskie-voennye-zabavy-i-potexi-1683-1694-gg-kak-opyt-provedeniya-voennyx-igr-i-manyovrov/> (letöltés: 2015. márc. 31.)

bástyákat és a Lipót-kaput sikerült felépíteni.¹⁸ Meglehet, hogy az erődítményrendszer átépítésénél azok a mesterek dolgoztak, akik a későbbiekben részt vettek a Moszkva melletti erőd építésében. Igencsak valószínű, hogy maga Zommer kapitány is a pressburgi várban szolgált, ami megmagyarázza, miért is nevezték el az ifjú Péter „játékerődjét” Pressburgnak.

Pressburg mellett, a Jauza folyón jelentek meg az első „játékhajók” – egy viking *snigg*-típusú, valamint egy orosz *strug*-típusú vitorlás csónakokkal. Idővel az erődítmény a cár valahány „játékezeredének” fővárosává vált, és már pusztá megjelenésében is fenyegetőnek és bevehetetlennek tűnt. Ezt jelölték ki a Duma gyűlései, illetve a hadgyakorlatok helyszínéül, itt zajlott le a sztelec-lázadások és a cár elleni összeesküvések kivizsgálása. A Pjotr Krjoksin „Elbeszélés Nagy Péter fogantatásáról és születéséről” című művéhez készült miniatúrasorozat az egyik legfontosabb forrás a cár ifjúságáról és a „játékregimentek” pressburgi erődben zajló kiképzéséről.¹⁹

A Moszkva melletti Pressburg nemcsak „bevehetetlen erőd” volt, de a szórakozás színtere is. Az ott szórakozó társaság élén Fjodor Romodanovszkij herceg állt, egyike a Péterhez legközelebb álló embereknek, akit tréfából a „herceg-cár, Párizs és Pressburg királya” títullussal ruháztak fel.²⁰ 1691-től Pressburgban gyűlt össze az ún. „Össztréfás és Összrészes Gyűlés”, ahol Péter nagybátyja, Nyikita Zotov elnökölt „Pressburgi Össztréfás Joannicius atya, Kokuji és Összjauzai pátriárka” néven.²¹ A „gyűlés” tagjai parodisztikus felvonulásokat tartottak, és botrányos, részeg orgiákat rendeztek. Mindebből jól látszik, hogy Péter ifjúsága, háborús kedvtelései és játékai a Jauza folyó partján álló játékvároshoz kapcsolódtak, így nincs abban semmi meglepő, hogy Bécsbe érkezvén a cár látni akarta az igazi Pressburg várát is.

Ugyanakkor pressburgi utazásának elsődleges indítéka az a kíváncsi volt, hogy láthassa a császári dunai flottát. Sem Hollandiában, sem pedig Angliában nem adódott rá lehetősége, hogy tanulmányozza egy folyami gályaflootta építését. Velencei utazása még előtte állt, a bécsi Arzenálban pedig csupán a régi típusú gályák és félgályák megtekintésére nyílt alkalma. Pressburgban azonban felkereshette a hajógyárat, ahol éppen új hajókat építettek. Feltételezzük, hogy Péter nemcsak arra volt kíváncsi, hogyan épülnek az új gályák, hanem egyúttal szakembereket is szeretett volna toborozni a saját hajóihoz. Edward Brown angol utazó a Duna-menti országok leírásában (1669/1670) megjegyezte, hogy a pressburgi mólón számtalan csónakot és egyéb hajót látott.²² Az ottani Szent Miklós Testvériség pedig híres volt a hajók irányításában való jártasságáról, ám a kérdés, hogy vajon a testvériség bizonyos tagjai elutaztak-e Oroszországba, továbbra is nyitott marad.

A Habsburg monarchia számára az 1697-es év végzetes volt. Különösen Savoyai Jenő hadseregének zentai győzelmét követően bontakoztak ki heves viták az Udvari Haditanácsban a háborús taktika megváltoztatásának szükségességéről a Duna-medencében, ami új flotta építését tette szükségessé. Az akkori Dunai Flottilla admirálisa a holland származású Ludwig von Assembourg volt. Kissé előre szaladva már itt megemlíjtük, hogy az admirális az új flotta megépítésére kiutalt pénzt személyes szükségleteire használta fel, amiért is 1703-

¹⁸ Markovich A. – Huttanová, J.: *Příbeh hradu Bratislava. The Story of the Castle in Bratislava*. Bratislava, 2007. 70.

¹⁹ Krekšín, P.: *Peters des Grossen Jugendjahre*. Stuttgart, 1989. (Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa. Bd. 30).

²⁰ Суздаlev, В.Е.: *Петр I в Коломенском и Преображенском*. In: Петр Великий и Москва. Каталог выставки / Под ред. Н. С. Владимирской и др. М., 1998. 44.

²¹ Суздаlev: *Петр I в Коломенском и Преображенском*, 44.

²² Sas: *Návšteva cára Petra Velkého*, 240.

ban orrának és füleinek levágására ítélték.²³ Ugyanakkor az ítéletet végül nem tudták végrehajtani, miután Assembourgnak sikerült időben elmenekülnie.²⁴ Az Udvari Kamara irattárának jegyzőkönyvei és dokumentumai egyaránt tartalmaznak adatokat mind a hajók építéséről és javításáról, mind pedig azokról a tiltakozásokról, melyek az admirális botrányos tetteivel álltak összefüggésben.

Az új császári dunai flotta a svájci François-Louis de Pesmes de Saint-Saphorin altengernagy, valamint báró Franz Dillher von Althan admirális flottáiból állt. Saint-Saphorin elkerülhetetlennek ítélte a gályák korszerűsítését, hogy azok gyorsabban haladhassanak. Mindehhez arra volt szükség, hogy a gályák 44 méter helyett 33 méter hosszúságúak, illetve 9 méter szélességűek legyenek. Ezen kívül az új hajóknak lapos fenékűnek kellett lenniük, hogy elkerüljék a sekély vízben való megfeneklést, illetve fedélzetükön nem 40, hanem mindössze 20 ágyú elhelyezését tartották indokoltnak. E gályák mérete hasonló volt a csajkákéhoz [vezős kozák fahajó – a ford. megj.], és bár nem igazán lehetett velük jól manőverezni, teljes mértékben alkalmasak voltak pontonhidak védelmére, és szükség esetén az adott folyószakaszt tüzéségi tűzzel is képesek voltak fedezni.²⁵

Az Udvari Haditanács nem értett egyet Saint-Saphorin terveivel, ám Wolf atyának – rendkívüli diplomáciai készségének köszönhetően – sikerült meggyőznie a császárt az új hajók építésének szükségességéről. 1698 decemberében Guido von Starhemberg grófot már arról tájékoztatták, hogy a gályák építésére szánt összeget átadták Althan bárónak.²⁶ Ez azt jelenti, hogy Péter érkezésekor az új gályák építési munkálatai már folyamatban voltak, így egyáltalán nem meglepő, hogy a cár személyesen is meg akart győződni a hajóépítők szakértelméről.

Pressburgban a Savoyai Jenő herceg seregénél alkalmazott katonai újdonság, nevezetesen a rézlemezekből készült pontonhidak (*Kupfer Pontonen*) is felkelthették Péter érdeklődését. Ez a találmány Hollandián keresztül Franciaországból érkezett. 1672-ben a franciák már 110 ilyen pontonhíddal rendelkeztek a flandriai Namurban.²⁷ A pontonhidak 4,5 tonna teherbírásúak voltak, mindegyik 1,6 mm-es rézlemezekből állt, amiket fából készült vázra szereltek fel.²⁸ A súlyuk viszonylag nem volt nagy, így könnyen lehetett őket szállítani. Ezt megelőzően a pontonhidak építési gyakorlatában a faszervezetek domináltak. Azt viszont már nehéz eldönteni, hogy pressburgi tartózkodása idején Péternek volt-e lehetősége ezeket az új hidakat is szemügyre venni.

Nem zárható ki, hogy Pressburgban a cár a hajógyár mellett a város más nevezetességeit is felkereste, ahogyan azt a „nagy diplomáciai körút” idején máskor is tette – megismerkedett az erőrendszerrel, betért a Szent Márton-dómba, ahol a magyar királyokat megkoronázták.²⁹ A német-római császári címet birtokló, Habsburg-dinasztiából származó uralkodók a magyar királyi címmel is rendelkeztek, ugyanakkor székhelyük nem Pressburgban, hanem hatalmas területeik központjában, Bécsben volt. A hatalom öröklődésének és megosztásának európai modellje, annak paraméterei és attribútumai Pétert nem ceremonális szempontból érdekelték, hanem sokkal inkább a hatalom legitimitása és törvényessége tekintetében.

Mint az közismert, alapítását követően Szentpétervár lett az Orosz Birodalom új fővárosa, de a cárok megkoronázására egészen a Romanov-dinasztia uralkodásának végéig az

²³ Schaefer, K.: *Historische Schiffe in Wien*. Wien, 2012. 30.

²⁴ Aichelburg, W.: *Kriegsschiffe auf der Donau* // Militärhistorische Schriftenreihe. 1982. Heft 37. 15.

²⁵ Aichelburg, W.: *Kriegsschiffe auf der Donau*, 15.

²⁶ ÖStA. FHKA. AHK. HFÖ. 1698. Index. Expedit. 801.

²⁷ Österreichische Militärische Zeitschrift. Wien, 1873. Bd. 2. 170.

²⁸ Aichelburg: *Kriegsschiffe*, 16.

²⁹ Holčík, Š.: *Krönungsfeierlichkeiten in Preßburg/Bratislava 1563–1830*. Bratislava, 1992.

ország régi fővárosában, Moszkvában került sor. Vagyis nem feltétlenül volt mindenütt a főváros egyúttal a koronázások helyszíne is. Másképpen szólva, bár a hatalom székhelye az egyik rezidenciából a másikba költözött, a koronázással kapcsolatos hagyomány továbbra is megmaradt, és a hatalom legitimitásának megerősítését szolgálta.

Péter a visszaúton Kittseeben felkereste Esterházy Pál herceget, akivel valószínűleg már korábban, Bécsben megismerkedett. A cár kittseei látogatásáról tanúskodik a néprajzi múzeumban őrzött fehér fajanszkorsó, amelyen az orosz kétfejű sas, illetve az 1698-as évszám látható. Feltételezésünk szerint a korsót a magyar herceg külön megrendelésére készítették a cárnak szánt ajándékként.³⁰

Nem zárható ki, hogy több korszak is készült akkor, viszont az egyikük bizonyosan eltört, és ott maradt a palota alagsorában. Ez a múzeumi tárgy a fajansz gyártási technológiája szempontjából lehet érdekes, és felveti annak kérdését is, hogy vajon oroszországi szolgálatra nem fogadtak-e fel ilyen szakembereket. A „nagy diplomáciai körút” egyik legfontosabb célja ugyanis a szaktudás és az ismeretek megszerzése, illetve mesteremberek toborzása volt. A holland kerámia igen költségesnek számított, ám a gondolat, miszerint pressburgi szakemberek megnyerésével be lehet indítani az oroszországi fajanszgyártást, kifejezetten reálisnak tűnt. Fél évszázaddal később, Nagy Péter lánya, Jelizaveta Petrovna (Erzsébet) uralkodása alatt Pressburg környéki mesterek költöztek a Csernyigovi területre, ahol így elkezdődhetett az ún. habán kerámiák gyártása (*Habaner Keramik*).³¹

Mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet még egy részletre, ami Péter utazásához kapcsolódik. A cár társaságában Pressburgba utazott az I. Lipót császárhoz közel álló híres jezsuita, Wolf atya is, aki a breslaui [wrocław] Katolikus Egyetem megalapításának (1702) kezdeményezője volt. (A császár tiszteletére az egyetem a „Leopoldina” nevet kapta.) Wolf rendkívüli diplomáciai készséggel és pénzügyi tehetséggel rendelkezett, és a legnehezebb helyzetben is megtalálta a módját, hogy előteremtse az anyagiakat a haditervek megvalósításához, illetve a hadműveletek irányításához. Teljes joggal nevezhetjük őt „szürke bíborosnak” és a császár tényleges pénzügyminiszterének.

Wolfnak a törökök elleni hadjárat során (1696 júniusa) sikerült elrendeznie I. Frigyes Ágost szász választófejedelem, valamint az osztrák tábornokok között váratlanul kialakult konfliktust is. Úgy tartják továbbá, hogy az atyának kulcsszerepe volt a Frigyes Ágost katolikus hitre való áttérésére irányuló kísérletekben is. Egyik levelében Wolf így szólítja meg: „Fenséges Választófejedelem! Irgalmas uram! Majdnem király!” (*Durchlauchtiger Kurfürst! Gnädiger Herr! Beinahe König!*),³² minden bizonnyal ezzel is arra utalva, hogy a jövőben Frigyes Ágost megszerzi a porosz trónt, és nagy valószínűséggel a lengyel koronát is. A Péterrel közeli kapcsolatba került jezsuita a cár elutazása előtt „40-40 cobolyprémet 260, illetve 200 rubel értékben, valamint négy rőf damasztot” kapott, ami az egyik legnagyobb

³⁰ Mais, A.: *Der Kellerfund von Kittsee*. Kittsee, 1981.

³¹ Шварц, И.: *Собирался ли Петр I привлечь в Россию специалистов из Австрии для производства «голландской» керамики?* In: Россия – Нидерланды: Диалог культур в европейском пространстве. Материалы V Международного петровского конгресса / Сост. А. В. Кобак – О. Л. Кувалдина. СПб, 2014. 413–421. <http://ipv.spb.ru/upload/medialibrary/bb4/bb4e0e733fb50704cc0752a48f58dae9.pdf> (letöltés: 2015. márc. 31.)

³² Schimmelpenninck, A.: *Lüdinghausen, Friedrich Wolff von* // Allgemeine Deutsche Biographie. Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. 1884. Bd. 19. 381–383. Текст доступен по адресу: http://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:L%C3%BCdinghausen_genannt_Wolff,_Friedrich_von&oldid=1707124 (letöltés: 2015. márc. 31.)

lúbb ajándéknak számított a „nagy diplomáciai körút” ideje alatt.³³ Ez arról tanúskodik, hogy Péter nemcsak a Wolf atya révén megszerzett „mérnöki eszközökkel” volt elégedett, de pressburgi utazásuk eredményeivel is.

Lezárásképpen megállapítható, hogy a „nagy diplomáciai körútnak” konkrét politikai célja volt: a „Szent Szövetség” működésének előmozdítása, a szövetségi kapcsolatok erősítése, valamint az európai országok támogatásának megszerzése az Oszmán Birodalom és a Krími Tatár Kánság elleni küzdelemhez. Azov elfogása után az európai szövetség fokozottabb támogatása mellett Oroszország külpolitikai terveinek sikeres megvalósításával, illetve határainak a Fekete-tenger partvonalaig való kiterjesztésével számolhatott. Mindezek mellett a „nagy diplomáciai körútnak” más céljai is voltak: hitelek megszerzése, szakemberek toborzása, hadianyagok, illetve fegyverek megrendelése és vásárlása, valamint kiképzési módszerek elsajátítása. Péter rövid pressburgi tartózkodása kifejezetten e célokkal és érdekekkel állt összefüggésben.

Fordította: TÓTH SZERGEJ

ISKRA SCHWARCZ

Peter the Great in Pressburg

Russian tsar Peter the Great visited Pressburg for a few days during the summer of 1698. This study aims to reconstruct the exact date of the visit based on various sources and tries to answer the question why the tsar visited this particular city, even though he passed near Prague during the trip, and didn't visit the city at all. The first reason is probably that by the order of the young tsar a wooden fortress was built in the village of Preobrazhenskoye on the left bank of the Yauza River in 1684, which was named Pressburg. It was most likely named after the famous imperial castle, about which the tsar might have heard from his teacher or the builders of his “toy fortress”. The plan to equip the Pressburg castle with state-of-the-art defences came up in the preceding decades, and maybe this piqued the Russian monarch's interest. Another reason behind his trip might have been to see the Emperor's Danube fleet.

In Pressburg he could visit the shipyard while new ships were being built. It is likely that Peter was not only interested in the process of building ships, but also wanted to recruit builders for his own ships. The “great diplomatic tour” (which included the visit to Pressburg) had well-defined political aims as well: furthering the goals of the Holy Alliance, strengthening the relationship between the allies, and gathering support for the fight against the Ottoman Empire and the Crimean Khanate. Further goals included getting loans, recruiting professionals, ordering and buying weapons and munitions, and acquiring new training methods.

³³ Бакланова: *Великое посольство*, 17.

OLGA KHAVANOVA

Pavel Petrovics orosz nagyherceg bécsi látogatása 1781–1782-ben*

Norbert Conrads, német történész kiszámolta, hogy 1577 és 1982 között (amikor az osztrák Mátyás főherceg szolgának öltözve indult útnak, illetve amikor Zita királyné meglátogatta az Osztrák Köztársaságot Bari hercegnő neve alatt) az európai történelemben negyvenegy fejedelem utazott inkognitóban, azaz kitalált névvel.¹ Oroszország csak egyetlen cárral képviselteti magát a listán, Pjotr Alekszejevicsel, azaz I. Péterrel (1682–1725), aki Pjotr Mihajlov néven fedezte fel magának Európát. A szerző maga is elismeri, hogy a lista messze nem teljes. Valóban, a névsorban nemcsak III. Gusztáv svéd királynak (1771–1792) Gotland gróf név alatt a szentpétervári udvarban tett rövid látogatásáról nem esik szó, de von Norden (Északi)² gróf és grófné hosszú európai látogatásáról sem, akik valójában Pavel Petrovics trónörökös (1754–1801) és felesége, Marija Fjodorovna (1759–1828) voltak.³

I. Péter Nagy Követsége óta az orosz uralkodó ház tagjai számára ez volt az első hosszú és tartalmas utazás külföldre. Von Norden gróf és grófné 1781. szeptember 19-én (30-án)⁴ indultak útjukra, és csak 1782 végén tértek vissza Szentpétervárra. A Lengyelországban töltött idő alatt jártak az osztrák ház fennhatósága alá tartozó területeken, az újonnan megszerzett Galíciában, átutaztak Morvaországon, ahol Troppauban találkoztak II. Józseffel (1780–1790), s együtt indultak útnak Bécsbe, ahol megünnepelték a karácsonyt és az újévet. Ezek után útjuk Alsó-Ausztrián, Karintián és az osztrák Tengeremelléken, az akkor gyorsan

* A tanulmány a Russian Foundation for Basic Research (RFBR/RFFI) támogatásával elkészült, No 18-09-00346a.

¹ Conrads, Norbert. *Das Incognito. Standereisen ohne Konventionen*. In: Babel, Rainer – Paravicini, Werner (Hrsg.): *Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Paris, 2000. 591–608.

² Gróf Ludwig Cobenzl ausztriai követ augusztus elején a következőket írta: „Még nincs eldöntve, hogy a császári felségek milyen név alatt fognak utazni.” Lásd: Cobenzl jelentése Kaunitzknak, Szentpétervár, 1781. aug. 3. Österreichisches Staatsarchiv (Wien, a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Staatenabteilungen (a továbbiakban: StA), Russland II, Kt. 57, fol. 116v. Jevgenij Sumigorszki (1857–1920) szerint a nagyhercegi pár nevét személyesen II. Katalin választotta ki. Lásd: Шумигорский, Евгений: *Императрица Мария Федоровна. Ее биография*. Русский архив, 28. (1890) No. 2. 31.

³ Oroszul lásd: Хаванова, Ольга: *Пребывание Павла Петровича в Вене в 1781-1782 гг.: «умное» путешествие просвещенного цесаревича*. In: Лескинен, Мария – Хаванова, Ольга (ред.): *Романовы в дороге: путешествия и поездки членов царской семьи по России и за границу*. Москва, 2015. 94–109.

⁴ Ezt követően a dátumok a régi és az új naptári rendszerben vannak megadva. Azokban az esetekben, amikor a levelek az Oroszországban tartózkodó külföldiektől származnak, az első helyen a Gergely-naptár szerinti dátum áll, amikor oroszok írnak külföldről leveleket, az első helyen a julianus naptár szerinti dátum szerepel.

fejlődő Trieszten keresztül vezetett Velencébe, a Habsburgok fennhatósága alatt álló Toszkánába, majd ezt követően Rómába és Nápolyba. Miután a házaspár megtapasztalta Olaszország szépségét, eltöltött egy kis időt az osztrák Belgiumban, majd néhány hetet Párizsban, visszaindult, hogy 1782 szeptemberében rövid bécsi megálló után a már ismert útvonalon Szentpétervárra siessen. A teljes út időtartama alatt a bécsi udvar kifogásai miatt a gróf és grófné csak egy európai főváros látogatását kerülte el, méghozzá Berlinét, ahol a Habsburgok esküdt ellensége, III. Frigyes (1740–1786) uralkodott.

Az út tulajdonképpen válaszlátogatás volt a Német-római Birodalom császárához, II. Józsefhez, aki korábban ugyanabban az évben látogatta meg Oroszországot; az út diplomáciai oldaláról például Marija Petrova monográfiájában olvashatunk.⁵ Itt részletesen szó esik az utazás fontos hátteréről – Marija Fjodorovna nagyhercegné bécsi találkozásáról szüleiével, a württembergi hercegi párral. Ők ugyancsak inkognitóban utaztak Gröningen gróf és grófné neve alatt fiuk és kisebbik lányuk, Erzsébet (1767–1790) társaságában, akit József annak érdekében, hogy megerősítse a kapcsolatot Bécs és Szentpétervár között, unokaöccsének, a leendő császárnak, II. (I) Ferencnek szánt. Egyébiránt az utazás tartalmas és jól megtervezett volt, rendkívül változatos kulturális és ismeretszerző programnak bizonyult, amire azonban ritkán térnek ki a mostani kutatók. Részben ezt a hiányosságot pótolja a jelen tanulmány.

Pavel Petrovics bécsi tartózkodását különböző források rögzítik: Dimitrij Mihajlovics Golicin herceg (1721–1793) nagyköveti jelentései Bécsből,⁶ Johann Ludwig Josef Cobenzl gróf nagyköveti közleményei Szentpétervárból és levelezése II. Józseffel,⁷ II. Katalin cárnő levelei az osztrák császárhoz,⁸ fiához és menyéhez,⁹ a *Wiener Zeitung* újság¹⁰ és végül, de nem utolsósorban a Bécsi Udvari Kamara aktái és számlái. Ezekből egyfelől képet kapunk arról, hogy milyen ünnepélyes ceremóniák, valamint kulturális és felvilágosító programok vártak az uralkodóházak osztrák fővárosba látogató tagjaira. Másfelől lehetőség nyílik a legelőkelőbb vendégek érdeklődési irányait és ízléseit rekonstruálni, ugyanakkor nyomon követni azt, hogy a látogatás később milyen hatást gyakorolt ízlésükre és érdeklődési körükre. Sajnos a talán legértékesebb forrás – az utazónaplók, amelyeket minden nap gondosan vezetett a nagyhercegi pár – a tudósok szerint nem maradt fent, ahogyan a cárnőhöz intézett leveleik sem.¹¹

⁵ Петрова, Мария: *Екатерина II и Иосиф II: формирование российско-австрийского союза, 1780–1790 гг.* Москва, 2011.

⁶ D. F. Kobeko Golicin feljegyzései alapján rekonstruálta Von Norden gróf és grófné bécsi tartózkodásának kronológikus napirendjét, de a programot szisztematikusan nem elemezte. Lásd: Кобеко, Дмитрий: *Цесаревич Павел Петрович (1754–1796)*. Санкт-Петербург, 1882. 201–205.

⁷ Arneth, Alfred, Ritter von (Hrsg.): *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl. Ihr Briefwechsel*. Wien, 1901. Bd. 1–2.

⁸ Arneth, Alfred, Ritter von (Hrsg.): *Joseph II. und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel*. Wien, 1869.; *Переписка Екатерины II с Германским императором Иосифом II-м, 1774–1790*. Русский архив, 18. (1880) No. 1. 210–355.

⁹ *Письма императрицы Екатерины II великому князю Павлу Петровичу и великой княгине Марии Федоровне во время путешествия их императорских высочеств в 1781 и 1782 гг.* In: Сборник Императорского русского исторического общества [a továbbiakban: Сб. РИО]. Санкт-Петербург, 1872. T. 9. 64–117.

¹⁰ Az újság számai hozzáférhetők az Osztrák Nemzeti Könyvtár honlapján: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=wrz> (letöltés: 2019. jún. 23.)

¹¹ Пушмигорский: Императрица Мария Федоровна, 32–33. Ugyanerről ír valószínűleg Sumigorszkijra támaszkova McGrew. Vö. McGrew, Roderik E.: *Paul I of Russia, 1754–1801*. Oxford, 1992. 117.

A történetírás már régóta részletesen feltárta, hogy milyen intrikák előzték meg a készülődő utazást. Azonban a tudósoknak nincs egyöntetű válasza arra nézve, hogy a trónörökös ténylegesen azért indult-e útnak, hogy lelkiekben is felnőtté váljon, és saját szemével lássa az európai civilizáció teljesítményeit, illetve kapcsolatokat kössön a baráti európai udvarokkal. Lehetséges, hogy inkább csak engedett anyja kívánságának, aki ily módon szerette volna megszilárdítani az Ausztriához való közeledést és távol tartania fiát a *de facto* külügyminisztertől, Nyikita Ivanovics Panyintól (1718–1783), aki a porosz orientáció legfőbb híve volt. Bármi is legyen a valódi helyzet, az osztrák fél biztos volt abban, hogy az orosz cárnő szándékai között szerepelt, hogy fiát minél hosszabb ideig távol tudja a fővárostól. 1782 augusztusában, amikor a nagyhercegi pár másodjára tett látogatást Bécsben, Cobenzl ezt írta Wenzel Anton von Kaunitz gróf (1711–1794) államkancellárnak: „Titokban egy igen megbízható forrásom tudomásomra juttatta, hogy a cárnőt egyáltalán nem zavarná, ha a nagyhercegi utazók itt tartózkodása és hazatérése a lehető legjobban elhúzódná.”¹²

Eleinte Pavel remélte, lehetősége nyílik arra, hogy elutazzon Berlinbe, és személyesen biztosítsa tiszteletéről II. Frigyes, akivel 1776-ban ismerkedett meg személyesen.¹³ Egy ideig Marija Fjodorovna támogatta ebben, hiszen a porosz udvarban szolgáltak testvérei. Cobenzl közleményeiben nyár végén – szeptember elején a bécsi udvar aggályairól írt az útvonal lehetséges megváltoztatásával kapcsolatban. Az intrikák mögött a trónörökös nevelőjét, Panyin gróftot feltételezték. Aggodalmának adott hangot a szentpétervári brit nagykövet, James Harris (1746–1820) is.¹⁴ „Addig, amíg Panyin gróf itt tartózkodott, a nagyhercegi vendégek hangulata folyamatosan változott. Amikor a futár levelet hozott a császártól Bécsből, Ausztria oldalán álltak, és el voltak ragadtatva utazásuk gondolatától, de miután találkoztak Panyin gróffal, aki Potsdamból kapott szabályokat tanított nekik, érzéseik megváltoztak, alig beszéltek Cobenzl gróffal, és úgy tűnt, igen sajnálják, hogy el kell utazniuk Pétervárról. Panyin gróf elutazásával ismét az ellenkezőjére fordult a helyzet.”¹⁵

Pavel Petrovics huszonhetedik születésnapja előestéjén indult el a hosszú, precedens nélküli útra, felesége huszonkét éves volt akkor. A fiatal anya félt otthon hagyni fiait, hiszen éppen akkor oltották be őket himlő ellen, az ilyenkor általában fellépő rosszullet okot szolgáltattott az utazás halaszgatására. A megható búcsúzás pillanatáról a következőket írta Cobenzl: „Összehívták összes szolgájukat, akiknek nem adatott meg, hogy elkísérjék őket az utazásra, a lehető legszívélyesebb módon fordultak hozzájuk, bocsánatot kértek a nem szándékos bántásért. Amikor a hercegi pár a cárnőtől és a gyerekektől búcsúztak, a nagyhercegnő háromszor ájult el, ezért eszméletlen állapotban kellett a hintóhoz vinni.”¹⁶ Az indulás pillanata rendkívül megható képet festett. Az összegyűlték nem fojtották vissza könnyeiket, a körbegyűlt és összezsúfolódtott tömeg láthatóan elégedetlen volt, nemtetszésüknek, hogy a trónörökös hosszú időre elutazik, hangot is adtak a cárnő elégedetlenségére.”¹⁷

¹² Cobenzl jelentése Kaunitzknak, Szentpétervár, 1782 aug. 11. Lásd: ÖStA, HHStA, StA, Russland II, Kt. 58. fol. 238v.

¹³ Кобеко: Цесаревич Павел Петрович, 141.

¹⁴ Vö. Madariaga, Isabel, de: *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780. Sir James Harris's Mission to St. Petersburg during the American Revolution*. London, 1962.

¹⁵ Harris jelentése Lord Stormontnak, Szentpétervár, 1781 okt. 3. Lásd: Лорд Мальмбюри (Гаррис) о России в царствование Екатерины II. 1781–1783 гг. Русский архив, 12. (1874) No. 11. 808–809.

¹⁶ Ugyanerről ír Harris. Lásd: Лорд Мальмбюри, 800.

¹⁷ Cobenzl jelentése Kaunitzknak, Szentpétervár, 1781 okt. 9. Lásd: ÖStA, HHStA, StA, Russland II, Kt. 57. fol. 26r.

Az osztrák fél már néhány hónappal a vendégek érkezése előtt megkezdte a felkészülést. 1781. július végén, a császár versailles-i tartózkodása során Heinrich Blumegen kancelláron (1715–1788) keresztül kiadta a parancsot Galícia kormányzójának, Josef Brigidonek (1733–1817), hogy foganatosítson minden szükséges intézkedést. Ilyen intézkedésből pedig nem kevés volt. Előttük állt a feladat, hogy kiszámítsák, melyik napokon milyen postai állomásokon keresztül halad az útvonal, hogy mindig elegendő számú lovat tartsanak ott.¹⁸ Már jó előre ellenőrizniük kellett az utak és hidak állapotát, szalmát kellett tárolni azokon a helyeken, ahol az utakat elmosta a csapadék, vagy rossz állapotban voltak (hogy felitassák a pocsolyákat és elegyengessék a kátyúkat közvetlenül az előkelő vendégek átutazása előtt). Még azt a körülményt is számításba vették, hogy amikor az utazók átlélik Morvaország határát, ahol az utak minősége összehasonlíthatatlanul jobb, mint Galíciában, az utazás sebessége megnövekszik. Az utazás minden napjának felénél feltételezték egy ebédidőnyi megálást. Az éjszakai tartózkodáshoz a legjobb kastélyokat választották ki számukra, püspöki rezidenciákat, kolostorokat, palotákat, mindezt a császári kincstár számlájára. Mivel az előkelő vendégek inkognitóban utaztak,¹⁹ jelezték szándékukat, hogy maguk szeretnék fizetni étkezéseik árát. A házigazdáknak viszont gondoskodniuk kellett a kellő mennyiségű húsról, borból, sörről, kenyérről és vadhúsról. A lakomáik sehol sem kelthettek figyelmet, az útvonal mentén megtiltották a díszkivilágításokat, a tűzijátékokat és diadalívek állítását is. Csupán álarcosbálókra kerülhetett sor, ahova ingyenjeggyel mehettek volna a különböző rendekből a legjobbak, ahogy engedélyezték nem fárasztó színdarabok és kamarakonzertek tartását is.²⁰

Brodyban gróf Johann Rudolf Chotek (1748–1824), a hozzájuk rendelt kamarás várta őket, aki onnantól kezdve végig kísérte őket az osztrák birtokokon keresztül egészen Vencéig. II. József kellemes meglepetéssel kívánt kedveskedni nekik, és különleges figyelmével személyesen utazott eléjük Troppauba (Opavába). A házigazda és a vendégek szinte sohasem töltötték idejüket egymástól külön, esténként együtt vettek részt a tiszteletükre rendezett színdarabokon és bálokon, napközben pedig együtt utaztak a hintóban. Az új időszámítás szerinti november 21-én, a nap második felében az orosz vendégek megérkeztek Bécsbe. Az Augarten császári kastélyban zajlott le Marija Fjodorovna megható találkozása szüleivel és testvéreivel.

Jekatyerina Romanovna Daskova hercegnő (1743/1744–1810) az ilyen bemutató jellegű külföldi utazásokat „okos” utazásoknak nevezte.²¹ Az orosz vendégeknek az osztrák fővárosba érkezésük első napjaitól kezdve egyetlen szabad percük sem volt. A kastélyokban zajló fogadásokat városnéző kirándulások váltották. Alig pihenve ki magukat az esti bálók után könyvtárakba, galériákba és gyárakba vezetett útjuk. Az estét az operában töltve, von Norden gróf és grófné valamelyik főúrhoz indultak vendégségbe, reggel pedig már ismét az egyetemre, könyvtárba, galériába siettek. A nagyhercegné – kivéve a vadászatokat, a hadgyakor-

¹⁸ Az orosz követ jelentette: „A császári fenségek számára az alváshoz a legjobb házak vannak kijelölve, és parancsba van adva, hogy ezeket lássák el bútorral és mindennel, ami biztosítja a szállás kényelmét.” Lásd: Golitsin jelentése II. Katalinnak, Bécs, 1781. aug. 21 (szept. 1.), Архив внешней политики Российской империи (Az Orosz Birodalom Külpolitikai Levéltára, a továbbiakban: АВПИ). Сношения с Австрией Ф. 32, Оп. 6, 1781, Д. 639. Л. 25 об.

¹⁹ Az inkognitó senki számára nem volt titok. Az újságok úgy írtak róluk, mint „orosz császári fenségek, nagyherceg úr és nagyhercegnő asszony, akik Von Norden gróf és grófné néven ismertek”. Lásd: Wiener Zeitung, No. 94. 1781. szept. 24. Az álnevek legelsősorban arra szolgáltak, hogy a fogadó elkerülje a fölösleges nagyzsolást és csökkentse a reprezentációs költségeket.

²⁰ II. József utasítása Blumegennek, Versailles, 1781. júl. 31. Lásd: ÖStA, FHKA, Österreichisches Kameral- (a továbbiakban: ÖK), Fasz. 32, Kt. 1816, Subd. 3, No 568 ex Aug. 1781, fol. 388v–392r.

²¹ Лозинская, Лия: *Во главе двух академий. Е. Р. Дашкова*. Москва, 1978. 67.

latokat és kaszárnnyák megtekintését – mindenhova férjével tartott, figyelmesen hallgatva és megjegyezve minden elhangzott dolgot kórházakról, a külön szegényeknek létrehozott kórházakról és árvaházakról. Emlékezett-e a trónörökös azokra a szavakra, amelyeket néhány évvel korábban ejtett egy beszélgetés során a császári nagykövettel, Josef Clemens Kaunitzcal (1743–1785) Gotland gróf Pétervárra érkezésével kapcsolatban? A diplomata akkor a következőket írta Bécsbe: „A nagyherceg egyáltalán nem érti, hogyan lelheti valaki örömét abban, ha egész éjszaka nem alszik, és egész reggel az ágyban fekszik.”²²

Az ironikus Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791) így írt édesapjának: „A Nagyherceg itt marad szilveszterig, és most a császár kétségbe esett: hogyan tudja olyan sokáig szórakoztatni, annak érdekében, hogy ne törje a fejét, inkább egyáltalán nem szórakoztatja.”²³ De ez egyáltalán nem volt így. A későbbiekben II. József – amikor a nagyhercegi pár látogatása a végéhez ért Bécsben – öccséhez, Lipót toszkánai nagyherceghez (1747–1792) címzett levelében a következő tanácsot adja: „Célszerű volna úgy elrendezni mindent, hogy ne legyen szükséges reggel 9 vagy 10 óra előtt elindulniuk, s elsősorban este 10 vagy 11 órákor vissza tudjanak vonulni, hiszen a reggel és még az este jelentős részét is tanulással és levelezéssel töltik.” Továbbá: „Minden a maga régiségében és ritkaságában, méretében vagy nagyszerű szerkezetében csodálatos tárgy különösképpen foglalkoztatja őket, ezért nem szabad fárasztani figyelmüket több tárgy megtekintésével egy nap alatt, épp ellenkezőleg, minden érdekes és csodálatos dologra időt kell hagyni nekik, hogy részletesen meg tudják nézni.”²⁴ Egyébként, amíg Pavel Petrovics és Marija Fjodorovna Bécsben vendégeskedtek, szívélyes házigazdájuk, úgy tűnt, mindent megtett annak érdekében, hogy ne kövesse saját tanácsait. Von Norden gróf és grófné napjainak minden órája be volt osztva. Későn feküdtek le aludni, reggel pedig siettek az íróasztalhoz, hogy feljegyezzék naplójukba a gondolataikat és benyomásaikat.

Az Osztrák Monarchiában való tartózkodásuk első percétől fogva Pavel Petrovics és Marija Fjodorovna „járatos turistaként” töltötték napjaikat. Még át se lépték a határt, máris a 13. század óta működő híres sóbányák megtekintésére indultak. II. Katalin megtudva ezt leveleikből helyeslően jegyezte meg: „A Wieliczka sóbányába tett látogatásokat leírása valóban érdekes. Nem meglepő, hogy elfáradtatok, miután lesétáltatok, s főleg hogy azután felsétáltak lépcsők ezrein. Viszont ezt megtéve eldicsekedhettek avval, hogy valami olyat láttatok, ami a mai napig az egyetlen ilyen dolog a földgömb ezen részén.”²⁵ Már Bécsben történt, hogy a nem éppen jó egészségnek örvendő trónörökös november 28-án a Szent István-székesegyház harangtornyába is felment,²⁶ majd speciális liffel ereszkedett le a Kapucinusok templomának kriptájába, ahova a Habsburg-család tagjait temették el.²⁷ December 1-én a várfalakat mászta meg,²⁸ december 10-én az 1766-ban átadott Praterben,²⁹ az első osztrák közhasználatú parkban sétált. Azonban az első helyen a bécsi udvarral való megismerkedés állt. A találkozók kényelme érdekében a hercegi párt a Hofburg egyik szárnyában szállásolták

²² Joseph Clemens Kaunitz [28. sz.] jelentése Wenzel Anton Kaunitzknak, Szentpétervár, 1777. júl. 22. Lásd ÖStA, HHStA, StA, Russland II, Kt. 53, fol. 101r.

²³ Wolfgang Amadeus Mozart levele édesapjához, Leopold Mozarthoz, Bécs, 1781. dec. 5. Lásd: Моцарт, Вольфганг Амадей: Полное собрание писем. Москва, 2018. 303.

²⁴ Idézi: Шумигорский: Императрица Мария Федоровна, 36.

²⁵ II. Katalin levele Pavel Petrovicsnak és Marija Fjodorovnáknak, Szentpétervár, 1781. dec. 3 (14). Lásd: Письма императрицы Екатерины, II. 94–95.

²⁶ Winer Zeitung, No. 96. 1781. dec. 1.

²⁷ Wiener Zeitung, No. 96. 1781. dec. 1.

²⁸ Wiener Zeitung, No. 97. 1781. dec. 5., No. 104. 1781. dec. 29.

²⁹ Wiener Zeitung, No. 99. 1781. dec. 12.

el, az Amalienhofban. Az orosz nagykövet, Dimitrij Golicin a következőket jelentette a cárnőnek: „A palotában előkészített szobák oly felségesen vannak berendezve, hogy megtekintésükre rengetegen érkeztek, nemcsak helyi előkelő emberek, hanem külföldi miniszterek és hírességek is.”³⁰

Érkezésük másnapján a gróf és a grófné kénytelenek voltak elviselni egy unalmas, órákon át tartó ismerkedést az udvari társadalommal. II. József és Golicin váltották egymást abban, hogy melyikük mutatja be őket a császári előkelőségeknek „mindkét nem legjelentősebb képviselőinek, az udvari méltóságoknak és külföldi minisztereknek”.³¹ Az új időszámítás szerinti november 25-én lenyűgöző álarcosbált rendeztek Schönbrunnban.³² Pompáját és csillogását Pjotr Csajkovszkij Hattyúk tava című balettje harmadik felvonására gondolva képzelhetjük el, ahol egymást követik a magyar, orosz, spanyol, nápolyi és lengyel táncok. Schönbrunnban az udvarban szolgáló fiatalok kimondottan a nagyhercegi pár tiszteletére három néptáncot tanultak meg, amelyeket olasz, magyar és tatár öltözetekben adtak elő, majd zárásképpen a „matlot”-ot, a holland matrózok táncát táncolták el. Von Norden gróf és grófné hajnali 2 órakor hagyták el az ünnepséget, a vendégek egészen reggel 8 óráig szórakoztak.³³ Véleményük fogadtatásukról minden bizonnyal hízelgő voltak, hiszen II. Katalin, sietve megerősíteni a sikert, a következőket írta válaszelevelében: „Az öröm, amelyet a bécsiek okoznak nektek, alátámasztja azt a véleményem, amelyet mindig is vallottam: az osztrák nép szereti az oroszokat.”³⁴

A bál körül több szóbeszéd is keringett a bécsi társaságban. Mozart, aki személyesen nem volt jelen (bár először készülődött, s még orosz dallamok variációit is megtanulta³⁵), az ott lévők szavait idézve a következőt írta édesapjának: Schönbrunnban háromezer főre számítottak. A jegyek kiadását egy bizonyos Strobel nevű kamarai őrökra bízták. Voltak jegyek, amelyeket futárokkal küldtek ki a címzetteknek, és a jegyek mennyisége miatt akár utcagyerekeket is alkalmaztak futárnak. Ennek a zavarnak az eredményeként a bálon „csupa borbély és a szobalány volt”. A császár állandóan az orosz nagyhercegnével táncolt. Amikor a kontratáncra került sor, és két vonal állt egymással szemben – az egyik rómaiaknak, a másik tatároknak felöltözve – a tömeg kezdte nyomni a táncolókat úgy, hogy a császár a nagyhercegné kezét veszítette, akit a táncosok közepébe toltak. A császár dühös lett, kiabált és átkozott, jobbra és balra pofonokat adott.³⁶ Arról, hogy ez valóban megtörtént-e, nem található információ Golicin nagykövet jelentéseiben.

Az osztrák főváros elhagyásáig az orosz vendégeknek még nem egy hasonló mulatságon kellett részt vennie, arról már nem is beszélve, hogy lakosztályukban szinte minden nap nyolc, kilenc nemesi származású személy ebédelt. A nagyhercegi pár időről időre meglátogatta a Monarchia legelőkelőbb arisztokratáinak házait. Kétszer (december 16-án és 30-án)

³⁰ Golicin jelentése II. Katalinnak, Bécs, 1781. okt. 23. (nov. 3). Lásd: АБП ПИ, Ф. 32, Оп. 6, 1781. Д. 639. Л. 119.

³¹ Golicin jelentése II. Katalinnak, Bécs, 1781. nov. 17. (28). Lásd: АБП ПИ, Ф. 32, Оп. 6, Д. 640, Л. 57.

³² II. Katalin leveleiben Golícinen keresztül kérte, hogy szerezzék be számára a schönbrunni parkkomplexum térképét. Lásd: II. Katalin levele Pavel Petrovicsnak és Marija Fjodorovnáának, Szentpétervár, 1781. dec. 10 (22). Lásd: *Письма императрицы Екатерины*, II. 99.

³³ Golicin jelentése II. Katalinnak, Bécs, 1781. nov. 17 (28). Lásd: АБП ПИ, Ф. 32, Оп. 6, Д. 640, Л. 61.

³⁴ II. Katalin levele Pavel Petrovicsnak és Marija Fjodorovnáának, Szentpétervár, 1781. dec. 1 (12). In: *Письма императрицы Екатерины*, II. 92.

³⁵ Wolfgang Amadeus Mozart levele édesapjához, Leopold Mozarthoz, Bécs, 1781. nov. 11. Lásd: Моцарт: *Полное собрание писем*, 303.

³⁶ Wolfgang Amadeus Mozart levele édesapjához, Leopold Mozarthoz, Bécs, 1781. dec. 5. Lásd: Моцарт: *Полное собрание писем*, 304.

felkeresték az özvegy Liechteinsten hercegnőt (minden bizonnyal Maria Leopoldináról (1733–1809) van szó),³⁷ sokszor tartózkodtak Kaunitz államkancellár rezidenciáján is;³⁸ december 15-én a nyolcvannégy éves Heinrich Auersperg főudvarmestert (1697–1783) tisztelték meg egy látogatással,³⁹ december 21-én Maria Theresia Kolowratot (1741–1805) látogatták meg, aki az elhunyt Johann Josef Khevenhüller-Metsch herceg főudvarmester (1706–1776) leánya és az Udvari Kamara elnökének, Leopold Kollowrat grófnak (1727–1809) a felesége volt.⁴⁰ December 23-án pedig az udvari haditanács elnökét, Hadik Andrást (1710–1790),⁴¹ december 28-án Dimitrij Golicint látogatták meg Dornbachban vásárolt földbirtokán, ahol impozáns villát építtetett magának.⁴² A szórakozások felsorolása közben olyan arisztokratikus időtöltést kell megemlíteni, mint a vadászat.⁴³ A későbbiekben a toszkánai nagyherceg azt írta a bátyjának, hogy megdöbbent az orosz vendégek tájékozottságán, akik lenyűgözték őt a maguk „ismereteivel Bécsről, a polgári és katonai rangokról, a családi viszonyokról és különböző személyekről stb.”.⁴⁴

A látogatás legfontosabb aspektusa a hadseregszervezés tapasztalataival való ismerkedés volt. Később az osztrák császár a következőket írta testvérének Toszkánába: „A katonaság és a haditengerészet működésének megismerése természetesen az egyik általuk leginkább kedvelt foglalkozás volt a kereskedelem, az ipar és a manufaktúra mellett.”⁴⁵ Von Norden gróf megtekintette a fővárosi fegyvertárat, a lovassági ezred laktanyáit, meglátogatta a Mérnöki Akadémiát, a katonai kórházat, és végül – ami éppolyan fontos – az állatorvosi klinikát.⁴⁶ (A 18. században az állatorvosi tevékenység nem utolsósorban a hadsereg igényeit szolgálta.) December 11-én II. Józseffel együtt Simmeringbe utazott a hadgyakorlatra, december 27-én pedig Klosterneuburgba, ahol a hídépítők az előkelő vendégek szeme láttára emeltek hidat a Dunára.⁴⁷ II. József nem hagyta ki azt sem, hogy bemutassa vendégeinek a fővárosi manufaktúrák által elért teljesítményt sem: december 3-án porcelán, december 29-én pedig a fonó manufaktúrába (arany fonalak gyártása) vezette őket. Az Olaszországba tartó út során a nagyhercegi pár Marija Fjodorovna rossz egészsége miatt kénytelen volt hosszabb ideig Bécsújhelyen (Wiener-Neustadt) tartózkodni, ahol a Monarchia legfőbb katonai akadémiája működött. Nem vesztegetve az időt a trónörökös szabadidejében tanórákon vett részt, megfigyelve, hogy mire és hogyan tanítják a jövőbeli osztrák tiszteket.

Egy nem kevésbé fontos cél az államirányítási rendszer megismerése volt – az a terület, ahol az orosz bürokráciának volt mit tanulnia az osztrák kollegáktól. Az első napok egyikén a császár meghívta a jövőbeli orosz uralkodót saját dolgozószobájába. Később II. Katalin a következőket írta Józsefnek: „Von Norden gróf büszke arra a bizalomra, amelyet Őfelsége kifejezett irányába azzal, hogy bevezette őt a dolgozószobájába, bemutatta neki a dokumen-

³⁷ Wiener Zeitung, No. 101. 1781. dec. 19., No. 1. 1782. jan. 2.

³⁸ Wiener Zeitung, No. 104. 1781. dec. 29., No. 1. 1782. jan. 2.

³⁹ Wiener Zeitung, No. 104. 1781. dec. 29.

⁴⁰ Wiener Zeitung, No. 102. 1781. dec. 22.

⁴¹ Wiener Zeitung, No. 103. 1781. dec. 26.

⁴² Wiener Zeitung, No. 104. 1781. dec. 29.

⁴³ Wiener Zeitung, No. 95. 1781. nov. 28.

⁴⁴ Lipót főherceg levele II. Józsefnek, Firenze, 1782. jún. 5. Lásd: Шумигорский: *Мария Федоровна*, 47.

⁴⁵ Шумигорский: *Мария Федоровна*, 39–40.

⁴⁶ Wiener Zeitung, No. 99. 1781. dec. 12.

⁴⁷ Wiener Zeitung, No. 104. 1781. dec. 29.

tumait és az államirányításról beszélgetett vele.”⁴⁸ December 15-én von Norden gróf és grófné a württembergi rokonság kíséretében ellátogatott a Magyar Királyi Kancelláriába. A kancellária teljes személyzete, gróf Esterházy Ferenc (1715–1785) kancellárral egyetemben felsorakozott a főlépcsőn, hogy köszöntsék előkelő vendégeiket. A tanácssteremben ünnepélyesen fogadták, majd végigvezették őket a kancellai helyiségeken, elmesélték nekik a nyilvántartás elveit, bemutatták az iktatókönyveket és a mutatókönyveket.⁴⁹ Ugyanezen séma szerint december 21-én a Cseh-Osztrák Udvari Kancelláriában, az Udvari Kamarában, a Pénzverdében és a Bányászati Kollégiumban is körbevezették őket.

Nehéz megítélni, hogy mekkora hatást gyakorolt a nagyhercegi párra a tudomány és az oktatás helyzetével való ismerkedés. Pavel Petrovics figyelmes, gondolatokkal teli és tudásra szomjas hallgatónak és beszélgetőpartnernek bizonyult. Protokolláris látogatásokat tett az Udvari Könyvtárba és a Theresianumba is, ahol az államférfiak új generációját képezték, beleértve a jövő diplomátáit is.⁵⁰ November 30-án Pavel Petrovics időt szentelt arra, hogy meglátogassa Felbiger Ignác (1724–1788) népiskoláját, ahol egy újfajta módszer lehetővé tette, hogy az olvasás, az írás, a számolás elsajátítása elősegítse a műveltség terjedését a szegényebb rétegek között is.⁵¹ Néhány évvel később Oroszországba látogatott a pedagógus-reformer követője, Teodor Jankovics (1740/1741–1814), aki azt megelőzően sikeresen kidolgozta az alapfokú oktatás rendszerét pravoszláv szerbek számára a Magyar Királyságban. Végül december 22-én a trónörökös látogatást tett a siketnémák iskolájában is.⁵² Ez a hír felkeltette II. Katalin érdeklődését, aki fia hazatértekor szeretne volna tudni, hogy a bécsi oktatók hogyan érnek el sikereket (a cárnő úgy hallotta, hogy a párizsi siketnéma iskolában kínozták a szerencsétleneket⁵³).

II. József a természettudományok iránti szeretetét édesapjától, Lotharingiai Ferenctől császártól (1708–1765) örökölte. December 8-án elvitte vendégeit a Hofburg természettudományi és matematika–fizikai kabineteibe, ahol bemutatták nekik az „írógépet”, amellyel a vendégek szeme láttára gépeltek le rövid latin és francia mondatokat.⁵⁴ December 15-én az orosz trónörökös néhány órát a Bécsi Egyetemen töltött, ahol érdeklődéssel cserélt eszmét az udvar asztronómusával, Hell Miksával (1720–1792) – aki nem sokkal korábban tért haza lappföldi expedíciójából – a lappföldiek nyelvéről. A nagyherceg felment a torony tetejére, ahol az egyetemi obszervatórium volt, és csak a felhők zavarták abban, hogy gyönyörködhesen a csillagos égben Bécs felett. Folytatásképpen a vendégek meglátogatták az anatómiai múzeumot és az anatómiai teátrumot.⁵⁵ December 20-án a trónörökösnek megmutatták Johann Thomas Trattner (1717–1798) tipográfiáját.⁵⁶ Január 1-jén von Norden gróf megismer-

⁴⁸ II. Katalin levele II. Józsefnek, Szentpétervár, 1781. dec. 1. Lásd: *Переписка Екатерины Великой*, 266–267.

⁴⁹ Wiener Zeitung, No. 101. 1781. dec. 19.

⁵⁰ Wiener Zeitung, No. 95. 1781. nov. 28.

⁵¹ Engelbrecht, Helmut: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Bd. 3. *Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*. Wien, 1984. 129–133.

⁵² Wiener Zeitung, No. 102. 1781. dec. 22.

⁵³ II. Katalin levele Pavel Petrovicsnak és Marija Fjodorovnáknak, Szentpétervár, 1781. dec. 27. (1782. jan. 7.) Lásd.: *Письма императрицы Екатерины*, II. 105.

⁵⁴ Wiener Zeitung, No. 99. 1781. dec. 12.

⁵⁵ Wiener Zeitung, No. 101. 1781. dec. 19.

⁵⁶ Wiener Zeitung, No. 102. 1781. dec. 22.

kedett Jan Ingenhuosz (1730–1799) holland fizikussal és kémikussal, aki a trónörökösnek növényekkel kapcsolatos kísérletekről számolt be.⁵⁷

A házigazdák nagyon szerették volna valami különleges dologgal lenyűgözni vendégeiket. Még 1781 októberében érdeklődtek Kempelen Farkasnál (1734–1804),⁵⁸ a Magyar Kamara tanácsosánál, aki szabadidejében feltaláló volt, hogy nem okozna-e neki gondot, ha az előkelő orosz vendégeknek bemutatná a híres sakkautomatáját.⁵⁹ Ez a technikai csoda egy doboz volt, amelynél egy török figura ült és mozgatta a bábukat. Csak évekkel később derült ki, hogy a ravasz mérnök előzetesen egy tapasztalt sakkozót ültetett a dobozba. Kempelen házát december 17-én látogatták meg. A Wiener Zeitung arról nem számolt be, hogy játszottak-e egy partit, és ha igen, ki lett a győztes.⁶⁰

Különös figyelmet szenteltek a jótékonyági és egyházi intézményeknek: december 5-én a vendégek meglátogatták a szegények számára létrehozott kórházat, a fogyatékosok otthonát és az árvaházat.⁶¹ December 22-én a nagyhercegi pár megismerkedett az udvari énekesek özvegyi biztosítópénztárának működési elveivel.⁶² Éppen abban az évben II. József – Európában elsőként – meghatározta a nyugdíj jogosultság általános elveit. A szociális védelemmel foglalkozó, már meglévő intézmények azonban, többek között az özvegyi biztosítópénztárak, folytatták működésüket, és próbáltak kevés többletet biztosítani a szerény nyugdíj mellé. Kétségtelen, hogy Marija Fjodorovna, aki egész életében elhivatottan foglalkozott jótékonykodással, figyelmesen hallgatta és elsajátította a számára új tapasztalatokat.

Végezetül nem telt el olyan hét, hogy Pavel Petrovics és Maija Fjodorovna ne érintkezett volna művészettel. Alig értek Bécsbe, rögtön megtekintették a Belvedere kastélyban található gazdag művészeti gyűjteményt,⁶³ (a nagyhercegné legalább kétszer), ezek után december 15-én meglátogatták a Szépművészeti Akadémiát,⁶⁴ december 23-án pedig a Zeneakadémiát.⁶⁵ December 26-án Marija Fjodorovna szobájában válogatott vendégek előtt Joseph Haydn (1732–1809) zenélt, fellépéséért az elragadtatott orosz nagyhercegné egy gyémántokkal kirakott dobozt ajándékozott neki.⁶⁶ Az osztrák császár és orosz vendégei minden harmadik nap színházba mentek. A nagyherceg asszonynak bemutatták az idős költőt és operalibrettistát, Pietro Metastasiót (1698–1783), Pavel Petrovicsnak pedig régi álma vált valóra azzal, hogy megismerkedett a nagy Christoph Willibald Gluckkal (1714–1787).⁶⁷ Operáját, az Orfeusz és Euridikét a vendégek legalább öt alkalommal tekintették meg. Chotek grófné visszaemlékezései szerint egyik este Pavel Petrovics és József császár a közös esti lakoma során elénekelte az egyik áriát.⁶⁸

⁵⁷ Wiener Zeitung, No. 1. 1782. jan. 2.

⁵⁸ Lásd: Raininger, Alice: *Wolfgang von Kempelen: eine Biographie*. Wien, 2007.

⁵⁹ ÖStA, FHKA, ÖK, Fasz. 32, Kt. 1816, Subd. 3, No 75 ex 1781, fol. 43or.

⁶⁰ Wiener Zeitung, No. 101. 1781. dec. 19.

⁶¹ Wiener Zeitung, No. 98. 1781. dec. 8.

⁶² Wiener Zeitung, No. 102. 1781. dec. 22.

⁶³ Wiener Zeitung, No. 95. 1781. nov. 28.

⁶⁴ Wiener Zeitung, No. 101. 1781. dec. 19.

⁶⁵ Wiener Zeitung, No. 102. 1781. dec. 22.

⁶⁶ Wiener Zeitung, No. 103. 1781. dec. 26.

⁶⁷ Golicin jelentése II. Katalinnak, Bécs, 1781. nov. 20. (dec. 1.). Lásd: АВП РИ, Ф 32, Оп. 6, 1781, Д. 640, Л. 69.

⁶⁸ *Выдержки из старой записной книжки (начатой в 1813 году)*. Русский архив, XI. (1873) No. 7. 1970–1971.

Január első hetéhez érkezve a „bécsi maraton” a végéhez ért. Nem volt egyszerű kibírni: Péterváron nem csöndesedtek a pletykák, miszerint Pavel Petrovics és Marija Fjodorovna már a második heti bécsi tartózkodásuk után készen álltak folytatni útjukat. Katalin leveleiben folyamatosan emlegette, hogy nagyon jól fogadták őket, a költségek, amelyeket a fogadásukra fordítottak, hatalmasak, ezért nem volt célszerű hirtelen indulással elszomorítani se a házigazdát, se a bécsieket.⁶⁹ Néhány nap elteltével újra megkérdezte: „Arról egy szót sem említetek nekem, hogy mennyi ideig maradtok Bécsben. Ott lesztek még, amikor ez a levél odaér, vagy addigra már elindultok valahova máshova? Nem titkolom előttem, hogy minderről a városban a legkülönbözőbb pletykák keringenek.”⁷⁰ Néhány hét múlva a cárnő biztatta a gyerekeket: „Az öröm, amelyet a bécsi tartózkodásotok okoz nektek, és amelyről folyamatosan meséltek nekem, a gyengédség és udvariasság, amellyel ellát benneteket a házigazda, a hasznos dolgok, amiket láttok, a hasznos ismeretségek, amelyekre szert tesztek, mind képes lenne meggyőzni engem arról, ha még nem lennék amúgy is meggyőződve, hogy nem is akkora butaság egy kicsit utazgatni a föld körül.”⁷¹

A levelek jóindulatú hangneme senkit sem kellett hogy megtéveessen. Katalin szeretett volna minden egyes eseménnyel, tervvel tisztába lenni, a levelezés a nagyhercegi pár és a cárnő között ezt remekül illusztrálja. A cárnő Matvej Matvejevics von Eck (1726–1789) postaigazgatót bízta meg, nehogy figyelmen kívül hagyjon akár egyetlen levelet is, amely a trónörököstől vagy köréből érkezik. A történetírásban széles körben ismert a cárnő segédtitjének, Pavel Alekszandrovics Bibikovnak (1764–1784) az ügye, aki megdöbbenéssel írt levelet barátjának, Alekszandr Boriszovics Kurakinnak (1752–1818), aki a trónörököst kísérte útján. Levelében az állami hadsereg helyzetét kritizálta. A szerencsétlen fiatal letartóztatták, majd szigorú vallatásnak vetették alá, végül elengedték, és száműzték Asztrahányba.

Kevésbé ismertek azok a trükkök, amelyekhez, ha hihetünk Cobenzlnek, Pavel Petrovics és a Péterváron maradt Panyin fordult, hogy bizalmas üzeneteket váltsanak egymás között. Az osztrák nagykövet egyik informátora mesélte, hogy a nagyhercegi párral utazó szolgák egyike magához hasonló egyszerű embernek írt levelet. Ebben helyezték el egy másik szolgáló levelét, amelynek szintén ugyanolyan egyszerű ember volt a címzettje, ezt hatszor ismételték meg. Csak a hetedik levél volt ebben az episztoláris matrjoskában a trónörökös üzenete volt nevelőjének. Ám a trükkök ellenére a nagy becsben tartott üzenetet megtalálták, és az a cárnő asztalára került. A levél általános dolgokon, jókívánságokon és a kölcsönös barátságról tett tanúbizonyságon kívül nem tartalmazott semmit. Mindazonáltal ez csak megerősítette a cárnőt a szörnyű gyanújában, hogy Panyin volt az, aki le akarta beszélni fiát az európai turnéről.⁷²

Ami a bécsi udvar Katalin által említett „költségeit” illeti, II. József még nyáron figyelmeztette az Udvari Kamara vezetőjét, hogy „az orosz nagyherceg és nagyhercegné Bécsbe érkezése nem tervezett kiadásokkal fog járni [...] ezért informálok Önt jó előre, hogy biztosítsanak a Cseh-Osztrák Udvari Kancellária és az Udvari Hadi Tanács elnökének megfelelő

⁶⁹ II. Katalin levele Pavel Petrovicsnak és Marija Fjodorovnának, Szentpétervár, 1781. dec. 1 (12). In: *Письма императрицы Екатерины*, II. 95; Кобеко: *Цесаревич Павел Петрович*, 205.

⁷⁰ II. Katalin levele Pavel Petrovicsnak és Marija Fjodorovnának, Szentpétervár, 1781. dec. 7 (18). In: *Письма императрицы Екатерины*, II. 95; Кобеко: *Цесаревич Павел Петрович*, 98.

⁷¹ II. Katalin levele Pavel Petrovicsnak és Marija Fjodorovnának, Szentpétervár, 1781. dec. 21 (1782. jan. 1). In: *Письма императрицы Екатерины*, II. 103.

⁷² Cobenzl jelentése Kaunitzknak, Szentpétervár, 1782. jan. 28 (17). Lásd: ÖstA, HHStA, StA, Russland II, Kt. 58, fol. 107r–110v.

nagyságú pénzüsszeget”.⁷³ Az költségeket tartalmazó összesítést nem sikerült megtalálni, de az Udvari Kamara számlái, iratai és nyugtái némi betekintést nyújtanak az elköltött összegekbe. Chotek gróf a kamarától 500 dukátot kapott, amelyből 38-at adott vissza a misszió végén elszámolásra.⁷⁴ Gróf Franz Rosenberg (1723–1796) főudvarmester összesen 36 ezer forintot kapott. (Sajnos a dokumentumokból hiányzik a költségek részletezése.) Az orosz vendégek elutazása után az Udvari Kamara még néhány hónapon keresztül térítette vissza a helyi lakosság költségeit (főképpen lefoglalt lovakért).⁷⁵

Január 4-én a vendégek elhagyták Bécsset, hogy Bécsújhelyen, Grazon és Trieszten keresztül elinduljanak Olaszországba. Hosszú és fárasztó út állt előttük. 1782 októberében térnek majd vissza Bécsbe, körbeutazva fél Európát. Úgy tűnt, már semmi sem lepheti meg őket ebben a városban, se a Belvedere kastélyban található képek, sem Gluck operái a Nemzeti Színházban (ahogy II. József rendelete értelmében átnevezték a régi *Burgtheater*), sem Mozart, aki saját operáját vezényelte. Október 19-én így írt a zeneszerző édesapjának: „Ma elutazott az orosz udvar. Búcsúként az operámat adták elő számukra. Helyénvalónak tartottam a clavierhez ülni és vezényelni, részben azért, hogy megjelenjek a jelenlévők előtt mint teremtményem atyja.”⁷⁶ A főherceg és főhercegné sietett haza fiaikhoz, alig várták, hogy kipihenjék a rengeteg fogadás, bál, látogatás és szórakoztató séta sorozatát.

A legfontosabb külpolitikai eredmény, amely az osztrák fővárosban a trónörökösre várt, az volt, hogy néhány hónappal korábban Szentpéterváron édesanyja titkos védelmi szövetséget kötött II. Józseffel.⁷⁷ Bár, hogy is lehetett volna ez titok Pavel számára, amikor a szövetség okmányának aláírásán N. I. Panyin is részt vett! A trónörökös nem próbálta véka alá rejtetni, hogy nem ért egyet édesanyja külpolitikai doktrínájával.⁷⁸ Később Lipót írja bátyjának az orosz vendéggel folytatott beszélgetéséről: „Nem titkolta egyet nem értését [...] a monarchia növekedésével kapcsolatban, hiszen az már anélkül is rendkívül kiterjedt, inkább a belügyeivel kellene törődnie. Véleménye szerint minden hódítással kapcsolatos értelmetlen álmodást hátra kellene hagyni, hiszen ez csak a dicsőség megszerzését szolgálja, valódi hasznot nem hoz, csak gyengíti az államot.”⁷⁹

A nagyhercegi párt a Theresianumban tett látogatásuk során versekkel köszöntötték, amelyekben az orosz és osztrák uralkodók közötti baráti kapcsolatokat az uralkodói ölelések láncához hasonlították, I. Péter és I. Lipót közötti öleléssel kezdve egészen Pavel Petrovicsig és II. Józsefig. Remény látszott arra, hogy egyszer majd Alekszandr és Konstantin folytatják a baráti eszmecserét az osztrák császárság leszármazottjaival.⁸⁰ Azonban mint ismeretes, a

⁷³ II. József levele Kollowratnak, Versailles, 1781. júl. 31. Lásd: ÖStA, HHStA, FHKA, ÖK, Fasz. 32, Kt. 1816, Subd. 3, No 683 ex Aug. 1781, fol. 403r.

⁷⁴ ÖStA, HHStA, FHKA, ÖK, Fasz. 32, Kt. 1816, Subd. 3, No 615 ex Sept. 1781, fol. 426r; No 389 ex Nov. 1781, fol. 454r.

⁷⁵ Uo., No 242 ex Febr. 1782, fol. 526r; No 24 ex Mar. 1782, fol. 557r.

⁷⁶ Mozart levele édesapjához, Leopold Mozarthoz, Bécs, 1782. okt. 19. Lásd: Моцарт: Полное собрание писем, 351.

⁷⁷ II. Katalin levele II. Józsefnek, Szentpétervár, 1782. jan. 3. In: Переписка Екатерины II с Германским императором Иосифом II-м, i. m. 267–268.

⁷⁸ Lásd továbbá: Скоробогатов, Андрей: Цесаревич Павел Петрович: политический дискурс и социальная практика. Москва, 2004.

⁷⁹ Idézi: Шумигорский: Императрица Мария Федоровна, 56.

⁸⁰ Freudebezeugung der k. k. vereinigten thesianisch-savoyischen Ritterakademie, als sie mit einem Besuche der kaiserlichen russischen Hoheiten begnadet wurde. Wien, 1781.

trónörökös és II. József között nem kötött barátság és bizalom,⁸¹ a 19. században a két udvar különböző érdekeket követett, többször tekintettek egymásra bizalmatlansággal és gyanakvással.

Felejtethetlen élmény maradt az orosz vendégek fejében és szívében az az egyedülálló ismeretszerző és kulturális program, amelyet számukra új szövetségesük készített elő. Marija Fjodorovna figyelmesen szemlélte az udvarok és parkok kertjeit, üvegházait, hazájába a szívének kedves pavlovszki rezidencia díszítésére a házigazdák ajándékaként ritka növények magjait küldöztette.⁸² S ami ennél is fontosabb volt, értékes megfigyeléseket végzett és tapasztalatokra tett szert a jótekonyság szervezését illetően, azon hívallást illetően, amelyhez élete végéig hű maradt. Maija Fedorovna udvarhölgye, Jelizaveta Grigorjevna Hilkova (születési nevén Volkonszkaja, 1800–1876) későbbi visszaemlékezéseiben így írt erről: „Jótekonyság szempontjából a cárnőt telhetetlennek lehetett nevezni. Minden rend védnöke volt, és anyja minden szegénynek és boldogtalannak. Egyetlen olyan őt megszólító hang sem volt, amelyet visszautasított volna.”⁸³ Megalapozottan állíthatjuk, ez a bécsi utazás érdeme volt.

Fordította: PATAKI MARCELL

OLGA KHAVANOVA

Russian Grand Duke Paul in Vienna in 1781–1782

The article aims to reconstruct the circumstances that surrounded the preparation for the long European trip Archduke Paul and his wife Archduchess Maria made in 1781–1782, the rich cultural programme of their stay in the Habsburg capital, which included visiting the military, administrative, cultural and educational institutions and getting acquainted with the first dignitaries of the state and representatives of the major aristocratic families at the court. The article is based on the unpublished Russian and Austrian ambassadorial reports, published correspondence of Catherine II with her son and daughter-in law and with Emperor Joseph II, the newspaper *Wiener Zeitung*, and other sources.

⁸¹ Ezzel ellentétben a Habsburgok fiatalabb ágának, a d'Este családnak a főhercegi pár Pétervárra való megérkezésük után rövid baráti hangvételű üzeneteket küldött. Lásd: ÖStA, HHStA, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Estensisches Familienarchiv, Parte III, Kt. 34, Konv. 5.

⁸² Витязева В. А.: «Благосклонный к вам Павел...». Переписка графа и графини Северных с К. И. Кюхельбекером. 1781–1782. Наше наследие, 2003. No. 66. 174–205.

⁸³ [Хилкова, Елизавета:] Воспоминание об императрице Марии Федоровне. Русский архив, 11. (1873) No. 7. 1126.

RING ÉVA

Egy osztrák kereskedelmi tanácsos élményei Moszkvában

Karl von Zinzendorf 1774-es naplója

A 18. század egyik legnagyobb utazójának minden kétséget kizáróan Karl von Zinzendorf gróf tekinthető, aki bejárta egész Európát, beleértve a kontinens olyan peremterületeit is, mint Szicília, Portugália vagy Magyarország és Erdély.² Tanulmányomban az 1774-ben tett

¹ Ludwig und Karl Grafen und Herren von Zinzendorf. *Ihre Selbstbiographien nebst einer kurzen Geschichte des Hauses Zinzendorf*. Hrsg. von Gaston Grafen von Pettenegg. Wien, 1879. 9.; Zinzendorf Karl Graf, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*. Hrsg. von Constantin von Wurzbach, Wien 1891. 160–164.; Langfelder, Erzsébet: *Les Séjours en Suisse, en France et en Belgique du comte de Zinzendorf d'après son journal, 1764–1770*. Szeged, 1933.; Wien von Maria Theresia bis zur Franzosenzeit : aus den Tagebüchern des Grafen Karl von Zinzendorf. Hrsg. von Hans Wagner, Wien, 1972.; Balázs, Éva: *Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé*. Budapest, 1975. A Karl von Zinzendorfra vonatkozó irodalom szinte teljes felsorolását nyújtja Szergej Karp tanulmánya: *Les livres et les gens du livre dans le voyage de Karl von Zinzendorf en Russie (1774)*. In: *La prosopographie des hommes du livre*. Ed. Frédéric Barbier, Dominique Varry, Juliette Guilbaud. Villeurbanne, 2005. 62–74.

² Karl von Zinzendorf, *Journal. Chronique belgo-bruxelloise, 1766–1770*. Éd. Georges Englebert. Bruxelles, 1991.; Lebeau, Christine: *La conversion de Karl von Zinzendorf : affaire d'État ou affaire de famille*, *Revue de synthèse* (4e série), nr. 3-4 1993. 473–495.; Lebeau, Ch.: *Aristocrates et grands commis à la Cour de Vienne, 1748-1791: le modèle français*. Paris, 1996.; Watzlawick, Helmut: *Un été pluvieux dans la vie du comte de Zinzendorf. Souvenirs météorologiques d'un voyage en Suisse. C'est la faute à Voltaire, c'est la faute à Rousseau* [Mélanges Jean-Daniel Candaux]. Éd. Roger Durand. Genève, 1997. 141–153.; Klingenstein, Grete: *Spanien im Horizont der österreichischen Aufklärung. Zinzendorfs Kommerzialisreise nach Spanien im Jahre 1767*. In: *Geschichtsforschung in Graz: Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz*. Éd. Herwig Ebner, Horst Haselsteiner, Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber, Graz, 1990. 115–126.; Klingenstein, G.: *Karl von Zinzendorf, un économiste autrichien en France, 1764–1769*. In: *Mozart: les chemins de l'Europe* [colloque, Strasbourg, 1991]. Dir. Brigitte Massin. Strasbourg, 1997. 71–75.; Link, Dorothea: *Vienna's Private Theatrical and Musical Life, 1783-92, as reported by Count Karl Zinzendorf*, *Journal of the Royal Musical Association*, nr 122/2. (1997) 205–257.; Trampus, Antonio: *Economia e stato delle riforme nel litorale austriaco dal diario del conte Zinzendorf (1771)*. *Archeografo Triestino*, t. 50. (1990) 67–106.; Trampus, A.: *Dalla storia delle idee alla storia della musica: il diario del conte Zinzendorf come fonte per una ricerca interdisciplinare*, *Recercare*, nr. 5. (1993) 153–169.; Trampus, A.: *Karl von Zinzendorf tra Maria Teresa e Giuseppe II*, *Quaderni giuliani di storia*, t. 14. (1993) 45–55.; Trampus, A.: *ll'orizzonte degli slavi del sud: Sigismondo Zois e Karl von Zinzendorf*. *Münchner Zeitschrift für Balkankunde*, nr. 9. (1993) 45–52.; *Karl Graf von Zinzendorf, Aus den Jugendtagebüchern, 1747, 1752 bis 1763* (nach Vorarbeiten von H. Wagner). Éd. Maria Breunlich, Marieluise Mader, Wien–Köln–Weimar, 1997.; Trampus,

utolsó nagy utazásának egyik epizódját, moszkvai tartózkodását kívánom bemutatni. A gróf ez alkalommal Galíciát, Podóliát, Bukovinát, a Lengyel Királyságot, Litvániát, Oroszországot, majd Finnországon át Svédországot és Dániát kereste fel, naplójának ez a terjedelmes része azonban nem képezi írásom tárgyát. Meggyőződésem szerint feljegyzései azért érdemlik meg, hogy szélesebb körben is megismerjék azokat, mert egy világlátott és előítéletektől mentes utazó reflexióit foglalják össze, aki képes volt viszonylag objektív összehasonlításokat tenni Európa különböző részei között. Mielőtt azonban rátérnék moszkvai tartózkodásáról szóló feljegyzéseinek ismertetésére, röviden bemutatom a szerzőt.

Karl von Zinzendorf und Pottendorf 1739-ben született Szászországban. Unokaöccse volt annak a Ludwig von Zinzendorf grófnak, aki saját birtokán, a sziléziai Herrnhutban újra megalakította a Cseh és Morva testvérek egyházát³ a cseh bevándorlók számára, s annak első vezetője lett.⁴ Karl von Zinzendorf lutheránus vallásúnak született, jogi tanulmányait a jénai egyetemen végezte 1756–1761 között. Ezt követően, hallgatva féltestvére, Ludwig⁵ tanácsára, aki már korábban áttelepült Bécsbe, s a kormányzati karrier kedvéért áttért a katolikus vallásra, elhatározta, hogy ő is Ausztriába költözik. Itt először az alsó-ausztriai kereskedelmi kamarában kapott állást, később a Habsburg Monarchia Kereskedelmi Tanácsának tagja lett. 1764-ben ő is áttért a katolikus vallásra, majd belépett a Német Lovagrendbe. Hosszú tanulmányutakra küldték, s részletes beszámolókat kellett készítenie más országok gazdasági helyzetéről. Utazásai során alapos ismeretekre tett szert a bányászat, a mezőgazdaság, a manufaktúraipar, a csatornák építése és a vámügyek terén. A bécsi udvar szolgálatában –

A.: *Le comunicazioni tra il Veneto e l'area germanica in età moderna: dalle missioni diplomatiche ai viaggi del conte Zinzendorf*. In: La storia e le tradizioni del Veneto: le relazioni e le forme della comunicazione tra l'area veneta e il mondo germanico [colloque, Castelbrando-Cison di Valmarino, 2002]. Venezia, 2003. 121–158.; Faber, Eva – Garms-Cornides, Elisabeth: *Die "Entdeckung" Siziliens zwischen Kreuzfahrt, Kommerzreise und Grand Tour. Zinzendorf versus Riedesel*. In: Grand Tour: adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert [colloque, Villa Vigoni-Paris, 1999–2000]. Éd. Rainer Babel, Ostfildern, J. Thorbecke. 2005. 341–356.; Fattinger, Elisabeth: *Gestaltung und Gewinn einer "Auftragsreise": Karl Graf Zinzendorf in Großbritannien (1768)*. In: Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung–kommunikative Praxis–Kultur- und Wissenstransfer. Éd. Joachim Rees, Winfried Siebers und Hilmar Tilgner. Berlin, 2002. 129–158.; Карп, С. Я.: *Тевтонский рыцарь в России 1774 года*. In: *Общественная мысль в контексте истории культуры*. Éd. О. Kudrjavcev. Moszkva, 2004. 253–276.; *Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest: Die Tagebücher des Gouverneurs Karl Graf von Zinzendorf 1776–1782*. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, Band 103). Hrsg. von Eva Faber, Grete Klingenstein, Antonio Trampus et alii, Wien, 2009.; lásd még: Ághné Ring Éva: *Karl von Zinzendorf a 18. század nagy utazója és 1774-es galíciai utazása*. In: *Kelet-európai sorsfordulók*. Szerk. Juhász József – Bartha Eszter – Fóris Ákos – Mezei Bálint – Nagy Éva Katalin – Szuda Krisztina Eszter. 2016. 15–24.

³ Unitas Fratrum, Jednota bratrská, amelynek működését az 1618-as cseh rendi felkelés leverése után betiltották. A másként Cseh vagy Morva testvéreknek nevezett egyházat a radikális huszita szekták maradványaiból alakította Řehoř Rokycan 1457-ben Kunwaldban. Sokáig üldözték őket, mert a katolikus egyház nem engedélyezte a működésüket, de a Cseh Hitvallás elfogadása (1571) után szabadon tevékenykedhettek. Főpapjuk volt Jan Amos Komenský, akinek a fehérhegyi vereség után el kellett hagynia Csehországot. Heussi, Karl: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest, 2000. 270–271.

⁴ Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf (1700–1760), lutheránus, pietista teológus, a herrnhuti testvérgyülekezet püspöke. http://www.hymntime.com/tch/bio/z/i/n/zinzendorf_nlv.htm (letöltés: 2018. aug. 6.)

⁵ Wagner, Hans: *Zinzendorf, Ludwig Graf*. Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Bd. 4. München, 1981. 493.

és annak költségére – csaknem tizenkét éven át utazgatott Európában, hogy megismerje a gazdasági növekedés, a kereskedelem fejlődésének titkait. Tanulmányunkban tárgyalt utazásáról visszatérve hamarosan Trieszt kormányzójává, majd II. József gazdasági tanácsadó-jává nevezték ki. 1792-ben lett az Államtanács tagja, majd 1793–1802 között az udvari számvevőszéket irányította Bécsben.

Írásomban jegyzeteinek azon 1774. augusztus 6. és 11. között írott részét elemzem, amelyeket Moszkvában vetett papírra, ez összesen 14 oldalt tesz ki. A napló rövid, lényegre törő információkat tartalmaz: hánykor kelt, hol reggelizett, kivel beszélt, kivel sétált, mivel töltötte az időt ebédig, vacsoráig, mit látott útközben. Feljegyzi a tanácskozásokat, azok napi-rendjét, az előterjesztéseket és szerzőiket, a társasági témákat, de a színházi és operaelőadásokat is, ezért tartották naplóját sokan alkalmasnak a Habsburg Monarchia vagy éppen a korabeli színházi élet történetének leírására.⁶ Az utazásai során készített feljegyzések összesen 56 kötetet tesznek ki, melyek Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban találhatóak, s több részük már nyomtatásban is megjelent.⁷ Szászországi származása ellenére Karl von Zinzendorf franciául írt. Nyelvtudása, helyesírása tökéletesnek mondható, látszik, hogy jó nevelést kapott fiatal korában. Mivel jegyzetei a helyszínen készültek, és vélhetőleg sietve vetette papírra azokat, a kézírás sokszor igen nehezen olvasható. Arra azonban kifejezetten törekedett, hogy a meglátogatott helységek nevét minél pontosabban írja le. Rendszerint minden egyes tájegységnél előre felvázolta a követendő útvonalat, amelyet a rendelkezésére álló térképek alapján jelölt ki. Állítása szerint nemcsak a barátai kérték tőle kölcsön az egyes országokban írt naplóit, hanem az uralkodók is.⁸ Azt is tudjuk, hogy szerette az irodalmat, útközben, ha megállt valahol, mindig olvasott, és feljegyezte, ha könyvet vásárolt a könyvkereskedésben.⁹

Többnyire saját kocsiján utazott, s a postaállomásokon váltott lovakat. Kereskedelmi tanácsos lévén gondosan regisztrálta a postaállomások állapotát, tisztaságukat, a kölcsönzött lovak kvalitásait, az utak, hidak állapotát, a fogadók által nyújtott szolgáltatások minőségét. Az étkezésekkel viszont alig foglalkozott jegyzeteiben. Amikor egy-egy városban megállt, általában a város vezetői, akiket jó előre értesítettek érkezéséről, szállásolták el vagy saját lakásukban, vagy egy kastélyban. Karl von Zinzendorf ilyenkor igyekezett beilleszkedni a helyi társasági életbe, hagyta, hogy elvezessék a nevezetességekhez, bemutassák a legfontosabb személyeknek. Így feljegyzéseiből nemcsak az egyes kastélyok belső berendezéséről alkothunk képet, hanem a helyi társasági életéről, az úri társaság fogyasztási szokásairól is. Témánk szempontjából ez naplójának egyik fogyatékosága, mert Zinzendorf elsősorban a társadalmi és szellemi elittel lépett kapcsolatba, más csoportokról csak felületes képet alkotott. További problémát jelent, hogy vendéglátói nevét, rezidenciájuk helyét általában nem említi, ezért utólag nehéz azonosítani, hogy pontosan kinél és hol járt.

⁶ *Das Tagebuch des Grafen Karl von Zinzendorf und Pottendorf als theatergeschichtliche Quelle.* [Mit Abb.] Hrsg. von Ulrich Harbecke, Schwarzbild, 1969.

⁷ Lásd az 1. lábjegyzetet.

⁸ 1774. március 9-én például abból az alkalomból találkozott Mária Teréziával, hogy bemutassa neki erdélyi naplóját. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. Másolatok gyűjteménye. Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok nyilvántartása. Ausztria Österreichisches Staatsarchiv Haus-Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Nachlässe der Kabinettskanzlei. X4570. Nachlass Zinzendorf. Tagebücher (a továbbiakban: MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19.) (W 603.) f. 26.

⁹ Karp: *Les livres*, 61–71.

Az utazás ötletétől az indulásig

Az oroszországi utazás gondolata eredetileg Zinzendorftól származott, de erre inspirálta a portugál Don João de Bragança¹⁰ főherceg is, aki 1774. március 17-én javasolta neki, keresse fel az északi országokat is. A portugál főherceg, aki a Pombal márki¹¹ reformjait ellenző csoporthoz tartozott, 1768 óta élt Bécsben. Jóval később, már Oroszországban járva árulta el útítársának, hogy a szerelem készítette erre a hosszú útra: orosz barátnőjének a hazáját szeretne volna megismerni.¹² Zinzendorf tetszését azonnal elnyerte az ötlet. Ismerve politika iránti érdeklődését nem meglepő, hogy Oroszország törökök feletti fényes győzelmeit¹³ hallva a kereskedelmi tanácsos roppant kíváncsi lett a cári birodalomra. Mária Terézia azonban nem volt elragadtatva az ötlettől, amikor 1774. március 9-én átvette a gróf erdélyi naplóját.¹⁴ Elutasítón reagált a felvetésre Kaunitz kancellár is, aki azzal vádolta Zinzendorft, hogy bele akar avatkozni a külpolitikába.¹⁵ Gyanakvását az válthatta ki, hogy az orosz–török béketárgyalások, amelyekbe Ausztria is bekapcsolódott, még nem zárultak le. Az ötlet azonban mégsem esett kútba. A gróf április 11-én audiencián járt II. József császárnál, akinek már úgy vetette fel a szentpétervári utazás gondolatát, hogy megígérte, útközben tanulmányozni fogja Galícia gazdasági adottságait, és javaslatokat tesz majd a tartomány fejlesztésére. Ezzel nyerte meg az uralkodót, aki egyébként személyesen is érdeklődött Oroszország iránt, és javasolta, hogy Zinzendorf feltétlenül keresse fel Moszkvát is. Egyúttal ígéretet tett arra, hogy tervét támogatni fogja az Államtanácsban.¹⁶ Ettől kezdve az események felgyorsultak, és a gróf tudatosan készült az utazásra. Testvére, Ludwig megszerezte számára a létező legnagyobb orosz térképet.¹⁷ Kaunitz kancellár április 17-én értesítette arról, hogy megszületett a döntés utazása engedélyezéséről, s május 2-án II. József személyesen is adott neki tanácsokat az oroszországi utazásra vonatkozóan. Ettől kezdve Zinzendorf szinte minden nap találkozott Bécsben tartózkodó lengyelekkel vagy a térségre vonatkozóan kiterjedt ismeretsséggel rendelkező személyekkel. Norvégia térképét május 6-án az udvari csillagásztól, Hell Miksától kapta meg.¹⁸

¹⁰ João Carlos de Bragança (Duke de Lafões) (1719–1806) a királyi család oldalági leszármazottja. Politikus, katona, utazó és Gluck, Haydn, Mozart támogatója. Tanulmányait a Coimbra Egyetemen végezte. Pombal ellenfele volt, ezért egy titkos diplomáciai misszióval elhagyta Portugáliát. Részt vett a hétéves háborúban, 1768-tól Bécsben élt. Pombal bukása után visszatért Portugáliába, ahol magas állami és katonai tisztségeket töltött be. 1779-ben közreműködött a Portugál Tudományos Akadémia megalapításában, támogatta a felvilágosodás eszméinek elterjedését hazájában. <https://studylib.es/doc/8479719/revista---universidad-de-chile> (letöltés: 2018. aug. 6.)

¹¹ Pombal márki nevéhez fűződik Portugália modernizálása, Lisszabon újjáépítése az 1755-ös nagy földrengés után, valamint a jezsuiták kiűzése. <https://www.britannica.com/biography/Marquis-de-Pombal>. (letöltés: 2018. dec. 7.)

¹² MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. márc. 17. f. 29. Kezdetben valóban úgy volt, hogy együtt indulnak útnak, de ez a galíciai kitérő miatt elmaradt.

¹³ Törökország 1768 nyarán üzent hadat Oroszországnak abban a reményben, hogy a lengyel felkelők által is szorongatott cári birodalom vereséget szenved. Oroszország azonban váratlanul nagy győzelmet aratott, bevonult a román fejedelemségekbe, míg flottája a Földközi-tengeren délről támadta a Jón-szigeteket. Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe XVIIe-XVIIIe siècles*. Paris, 1992. 570–571.

¹⁴ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. ápr. 15. f. 38.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. f. 36.

¹⁷ Uo. Ápr. 19. f. 39.

¹⁸ Uo. f. 46.

Az utazás

A gróf május 15-én éjjel után indult hosszú útjára Bécsből saját hintójával. Útközben gyakorlatilag csak lovakat váltani és étkezni állt meg, folyamatosan utazott, amíg meg nem érkezett az előre eltervezett városba, ahol már készültek a fogadására. Mivel ekkor Galícia még osztrák katonai megszállás alatt állt, érdemben a helyi parancsnokok foglalkoztak vele.

1774. május 28-án érkezett meg Lembergbe (Lviv, Ukrajna), és valamivel több mint két hetet töltött Galíciában. Június 14-én folytatta útját Lengyelországba, és július 4-én érkezett meg Varsóba, ahol a magyar gróf Reviczky Károly¹⁹ nagykövet (és híres orientalista) fogadta. Az ő rezidenciáján szállt meg és várta be a portugál főherceget. Esténként Stackelberg²⁰ orosz nagykövethél vacsorázott, akitől felvilágosítást, térképeket és ajánlólevelet kért az oroszországi úthoz. Duc de Bragançe július 14-én érkezett meg Varsóba, s 20-án együtt indultak el hosszú útjukra.²¹

Két hintóval kezdték meg útjukat, a portugál főherceg két szolgát is vitt magával, Zinzendorf azonban csak a kocsisát. Igyekeztek gyorsan haladni, ritkán álltak meg egy-egy nagyvárosban, legtöbbször a kocsiiban vagy a szabad ég alatt töltötték az éjszakát. Július 30-án érték el az úgynevezett Új-Oroszországot, vagyis azt a területet, amelyet Lengyelország 1772-es felosztása során a cári birodalomhoz csatoltak.²² Itt csak az útlevelüket kérték el, a tényleges ellenőrzés továbbra is a régi orosz határnál, Szmolenszkben zajlott, ahová augusztus 1-jén érkeztek meg. Bejelentkeztek a parancsnokhoz, felmutatva Stackelberg nagykövet levelét, s hosszas várakozás után a parancsnok megrendelte számukra a lovakat, és kíséretet is adott melléjük.²³ Egy fogadóban szálltak meg, és másnap folytatták útjukat a kijelölt irányban,

¹⁹ Reviczky Károly Imre (Revisnye, Árva vármegye, ma: Revišné, Szlovákia, 1737 – Bécs, 1793. augusztus 10.) magyar főúr, politikus, diplomata, berlini követ, császári miniszter, a Reviczky család tagja. Jelentős és méltatlanul elfelejtett orientalista, ő fedezte fel Európa számára Háfiz perzsa költőt. Reviczky János Ferenc Zemplén megyei országgyűlési követ és Barthodeiszky Anna Mária fia, aki a szülői házban kiváló, gondos nevelésben részesült. Igazi nyelvészeti volt, a magyar, latin, görög, német, francia, angol, olasz, arab, perzsa és török nyelvet beszélte. Nagy nyelvismerete készítette arra, hogy politikai pályára lépjen. Konstantinápolyban az ausztriai követségnél hivatalnokoskodott, majd 1772–1773-ban a varsói udvarnál képviselte a bécsi udvart, nagy szerepe volt Galiciának és Lodomeriának Magyarországhoz csatolásában. Innen 1782-ben Berlinbe helyezték át, 1786-ban pedig Londonba hasonló minőségben. Ott hosszabb ideig mint magánember kizárólag a tudománynak szentelte idejét. 1773-ban bárói, 1787-ben pedig grófi rangra emelték. Tagja volt a Máltai lovagrendnek és nagykeresztese a Magyar Királyi Szent István-rendnek. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/r-A2FE9/reviczky-karoly-imre-revisnyei-grof-A49E7> (letöltés: 2018. aug. 6.)

²⁰ Az első felosztás ratifikálása után (1772. aug. 5.) Otto Magnus von Stackelberg lett az új orosz nagykövet Varsóban. A valóságban ő uralkodott II. Katalin nevében. Wandycz, Piotr Stefan: *The price of freedom: a history of East Central Europe from the Middle Ages to the present*. London–New York, 2001. 128.

²¹ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. július 20. f. 100.

²² MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. júl. 30. f. 109.; Mihail Nyikityics Volkonszkij herceg szerepéről az első felosztásról folyó tárgyalásokon lásd: Sztjegnyij, P. V.: *Razgryetii Polsi i diplomatyija Jekatyerinü II. 1772–1793–1795*. Moszkva, 2002. 120–124. Az 1772-es első felosztás során egyébként Oroszország csak viszonylag kis területet foglalt el, amelynek nagy részén orosz vagy belorusz lakosság élt. Lásd: Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” Budapest, 2001. 168. A cárnő „önmegtartóztatása” feltehetőleg annak volt köszönhető, hogy számára sokkal fontosabb volt a törökkel kötött béke, ahogyan ez kitűnik Zinzendorfnak a vezető orosz politikusokkal és katonatisztekkel folytatott beszélgetéseiből is.

²³ Uo. f. 111–112.

ettől kezdve azonban a rossz utak miatt rendszeresen adódtak problémáik a hintókkal: hol egyikük, hol másikuk kocsija romlott el, s hosszasan kellett várakozniuk a javításra. Fogadó hiányában az éjszakát néha a szabad ég alatt kellett tölteniük, máskor a helyi földbirtokosok látták vendégül őket. Augusztus 6-án érkeztek meg Moszkvába, ahol Zinzendorf kénytelen volt beadni hintóját egy kocsiszinbe alapos javításra.

A régi orosz fővárosban

Augusztus 6-án fél tíz körül hatalmas város körvonalait és harangtornyok sokaságát pillantották meg a távolból. Észak felé kirajzolódott a Moszkva folyó, és az utazók szeme káprázott a templomtornyok aranyozott kupoláin lángoló napfénytől. Rövid időre megálltak, hogy élvezzék a látványt, azután elérték a folyót, és átkeltek egy hajóhídon. Ahogyan a kocsi legördült a hídról, a csendőrök beültek Zinzendorf kocsijába, s átvizsgálták azt.²⁴ Az eljárás nem tartott sokáig, hamarosan folytathatták útjukat.

Szállásuk keresésére indulva azonnal felejthetetlen látványban volt részük. A közeli ház ajtaja hirtelen kicsapódott, s egy anyaszült meztelen nő szaladt ki az utcára, majd eltűnt a szemközti oldalon. A házat gőzfürdőnek vélték, de még fel sem ocsúdtak a meglepetésből, amikor az említett ház udvarán egy egész csapat meztelen nőt pillantottak meg, akiket állig felöltözött férfiak vettek körül. Az épületből további tizenkét-tizenhárom év körüli pucér lányok és fiúk rajzoltak ki.²⁵ A jelenet élénken bevésődött az emlékezetükbe, és később többször is próbáltak magyarázatot keresni rá, de ismerőseik azzal hárították el a válaszadást, hogy nem történt semmiféle illetlenség.²⁶

Az óriási városban nehezen tájékozódtak, dacára annak, hogy a szmolenszki őrmester velük tartott. Nem találtak senkit, aki németül útbaigazította volna őket. A Razumovszkij palotánál²⁷ a portugál főherceg kiszállt a kocsiból, Zinzendorf folytatta útját a német negyed felé egy francia divatáru kereskedő és egy olasz járókelő útmutatásai alapján. Elhaladt a Kreml, majd Kitajgorod²⁸ mellett, és délután egy óra körül megérkezett a német negyedbe „Lajoshoz, a borkereskedőhöz”.²⁹ Itt két szobát bocsájtottak a gróf rendelkezésére a ház földszintjén, az egyik ablaka az utcára, a másiké a kertre nézett.³⁰ Rövid pihenés után Zinzendorf felkereste Rudiger könyvkereskedő boltját.³¹

²⁴ Uo. f. 116-17.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 117.

²⁷ Nem tudjuk, melyik palotáról van szó, talán a perovoi Razumovszkij rezidenciáról.

²⁸ Moszkva központi területe, amely a Kreml mellett fekszik. https://um.mos.ru/en/routes/kitay_gorod_moscow_city/ (letöltés: 2018. aug. 14.)

²⁹ Louis, marchand de vin volt a fogadóként is működő ház neve. MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 6. f. 117.

³⁰ Uo.

³¹ Erről a látogatásról részletesen beszámol Szergej Karp már idézett írásában. *Les livres*, 1. lj. Christian Rüdiger, lipcsei könyvkötő, nyomdász, könyvkereskedő, aki 1762 óta élt Moszkvában, és 1794–1800 között bérelte az egyetemi nyomdát. Karp: *Les livres*, 69. Frédéric Barbier szerint a Société typographique de Neuchâtel en Russie képviselője volt. Barbier, Frédéric: «*La librairie parisienne, la Russie et les puissances du Nord au XVIIIe s.: l'invention de la médiatisation* .» In: Бек Просвещения. Т. I. Dir. S. Karp, Moskva, 2006. 199.

Délután Volkonszkij³² herceg szárnysegédje kereste fel, tolmácsolva a herceg vacsora-meghívását. Ezt megelőzően azonban Rowand³³ úr, Thomson³⁴ üzlettársa hírt hozott számára a békekötés megtörténtéről. A gróf megtudta, hogy Romanzov³⁵ tábornok katonái fényes győzelmet arattak a török hadsereg felett, így igen előnyös békét sikerült kötniük az ellenséggel. Oroszország flottát tarthat fenn a Fekete-tengeren, a Krím-félsziget, Moldva és Havasalföld pedig függő helyzetben marad. Micsoda vakszerencse! – jegyzi fel Zinzendorf. A békekötés azonban éppen időben történt, mert a Pugacsov lázadás³⁶ egyre veszélyesebbé vált, a felkelők felgyújtották Kazanyt, és minden nemest felakasztottak, akivel útközben találkoztak. A hírek szerint Moszkva felé tartanak, talán négyszáz versztnyire lehetnek a régi orosz fővárostól. Megtudta azt is, hogy Szentpétervárról két alakulatot vezényeltek ki ellenük.³⁷

Este nagy sétát tettek a portugál főherceggel, megnézték Orlov gróf palotáját³⁸, amelyet Zinzendorf valóságos építészeti remekműnek tartott. Főhomlokzatát oszlopokkal díszített perystilium ékesítette, s egy egész szigetet elfoglalt, amelynek egyik partját a Jauza folyó mosta. Átkeltek a folyón átívelő széles hídon, s balra a távolban megpillantották azt a bizonyos gőzfürdőt, amelyet érkezésükkor láttak. A másik oldalon a Nagy Péter által építtetett kórház emelkedett, udvarán sáros sétányok futottak szerte szét, a parkot hársfák díszítették.

³² Nem tudjuk pontosan, melyik Volkonszkij hercegről lehet szó. Szóba jöhet Szergej Fedorovics Volkonszkij herceg, Lev Tolsztoj ükapja, vagy Gregorij Szemjonovics Volkonszkij tábornok (1742–1824), mivel mindkettő katonatiszt volt. <https://um.mos.ru/en/personalities/volkonskiy/> (letöltés: 2018. aug. 14.); Vlasiev, F. A.: *Potomsztvo Rjurika*. Tom I. Nr. 3. Szentpétervár, 1907. 400., 412–413.

³³ A skót származású James Rowand, oroszul Jakov Jakovlevics Rowand moszkvai bankár és kereskedő volt, a Thomson Rowand & Co. kereskedő társaság idősebbik tagja. 1771–1791 között a moszkvai német negyedben lévő hatalmas rezidenciájában lakott a Bolsaja Ljubljanka utcában. <https://www.wilnitsky.com/scripts/redgallery1.dll/details?No=37418> (letöltés: 2018. aug. 6.)

³⁴ Az angol származású John Thomson, James Rowand üzlettársa a szentpétervári lerakatot vezette. Uo.

³⁵ Elképzelhető, hogy arról a Romantsov grófról van szó, aki II. Katalin későbbi nagykövete volt, és szerepet játszott a bajor örökösödési háború tárgyalásain, de úgy vélem, hogy Zinzendorf félreértette a nevet. A békekötés sorsát ugyanis Rumjancev tábornok győzelme döntötte el. A tábornok átkelt seregével a Dunán, mélyen behatolt Bulgáriába, s közben szinte teljesen megsemmisített egy török alakulatot. A békét eddig elutasító törökök most maguk kezdeményezték a tárgyalásokat. Bély: *Les relations internationales en Europe XVII–XVIII siècles*, 574.

³⁶ Jemeljan Ivanovics Pugacsov katona volt, aki súlyosan megsebesült az orosz–török háborúban. Ekkor elhagyta a hadsereget, vándorolni kezdett, s közben megismerte a doni kozákok, az üzemeknek bérbeadott és 1769 óta lázadó jobbágyok és a nemzetiségek panaszait. Elfogták, majd katonaszökevényként elítélték, de megszökött. 1773-ban robbantotta ki felkelését, amelyben egy új, a parasztok helyzetét megkönnyítő állam létrehozását és a jobbágyfelszabadítást tűzte ki célul, hivatkozva III. Péter cár néhány, a parasztság számára kedvező rendelkezésére. Tömegesen csatlakoztak hozzá a parasztság különböző csoportjai és a nemzetiségek soraiból. A felkelők az elfoglalt fegyvergyárak muníciójával bevették Orenburgot, és ott alakították ki bázisukat. A török háború befejezése azért vált egyre fontosabbá az orosz kormányzat számára, hogy nagyobb katonai erőt tudjanak bevetni a felkelők ellen. Ez később sikerült, Pugacsovot elfogták és kivégezték. Pavlenko, N. I.: *Jekatyerina Velikaja*. Moszkva, 1999. 140–166.

³⁷ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 6. f. 117–118.

³⁸ Ez talán a Semenovskoje Otrada egy része lehet, amelyet Alekszej Grigorjevics Orlov (1734–1783) kezdett építtetni. Kathleen Berton Murell szerint Moszkva déli területein a Seremetyev és Orlov család építkezett a 18. század második felétől a régi Kasira út irányában: *Discovering the Moscow countryside. A Travel Guide to the Heart of Russia*. London – New York, 2001. 109.

A kert mögött erdő sötétlett, amelybe latyakos ösvények vezettek. Úgy hírlett, hogy tervezik az épület renoválását Golofkin³⁹ gróf palotájával együtt, s az új épületegyüttes neve Katherienhof lesz.⁴⁰

Tovább sétálva megpillantották a régi cári palotát, a Dvorecet, amely huszonkét évvel korábban leégett. Zinzendorf úgy vélte, nagyon kedvező volt a fekvése, s onnan szinte egész Moszkvát be lehetett látni. Mellette egy robusztus fapavilon állt, ahol operaelőadásokat is rendeztek. Kapuja a Jauza felé nyílt.⁴¹ Nem messze tőle emelkedett a Suvalov palota, amelyet időközben egy vaskereskedő, Demidof⁴² megvásárolt. Ennek homlokzata rossz ízlésre vall – vélte Zinzendorf –, a díszítésére szánt apró szobrok alig látszanak.⁴³ Parkjában vasból és bronzból öntött szobrok álltak, s távolabb egy nagy mesterséges tó, amelynek feltöltéséhez sok vízre lehetett szükség. A parkban elszórva néhány fából épült kerti lak szolgált a vendégek elhelyezésére, s a kínai stílusú pavilonokat a kerti galériákkal két híd kötötte össze. Folytatva a sétát a távoli horizonton néhány tó vizét látták csillogni, amelyeket a Jauza formált a város határában. Kedvezőbb időjárás esetén a látkép sokkal szebb lehetne, jegyezte meg a gróf, mert akkor a tavakban nemcsak békák élhetnének.⁴⁴

Másnap reggel (augusztus 7-én) Zinzendorf kiegészítette feljegyzéseit a naplójában, majd misére ment. Ezután Duc de Bragançszal meglátogatták Thompson bankár angol mintára épült házát. A Pugacsov lázadásról és a fővárosban eluralkodó félelemről beszéltek, s 11 óra körül kocsiba ültek. Három helyen is földúton kellett haladniuk,⁴⁵ de végül megérkeztek a Kremlhez, a Nagy Ivánról elnevezett katedrális tornyához. A zöld és aranyszínű harangtoronyokkal büszkélkedő épület zárva volt, de ők felmásztak a torony tetejére, s az onnan nyíló fenséges látvány kárpótolta őket a fáradalmakért. Zinzendorf megállapította, hogy fentről sokkal impozánsabb a hatalmas város képe, mert a Kremlt kicsi, nyomorúságos házak veszik körül. Itt van a központ, s a toronyból jó kivehető, ahogyan a városon át kanyarog a Moszkva folyó, amelyen igen élénk a hajóforgalom. Fentről be lehetett látni a Kreml egész épületegyüttesét, amely Zinzendorf számára nem tűnt különösebben jelentősnek. A távolban épülő komplexum, a Belüjgorodban épülő Árvaház⁴⁶ (*la maison des enfants trouvés*) szerint sokkal szebben mutatott. A magasból jól láthatták a Kremlt Kitajgorodtól és a Kitajgorodot

³⁹ Zinzendorf itt valószínűleg rosszul értette a nevet. Ez a Golovin palota, amelyet Fjodor Alekszejevics Golovin, Oroszország első kancellárja építtetett, s ez lett később Anna Ivanovna cárnő moszkvai rezidenciája. II. Katalin leromboltatta, és új, klasszicista stílusú rezidenciát építtetett a helyén.

⁴⁰ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 6. f. 117-118.

⁴¹ Nem tudjuk, hogy pontosan milyen előadásokra gondolhatott Zinzendorf. Az első operaelőadásra 1731. december 11-én került sor Moszkvában Anna cárnő koronázása alkalmából. Giovanni Ristori vígoperáját, a Calandrot adta elő II. Ágost száz választó és lengyel király olasz társulata. Ezt követően az opera meghonosodott Oroszországban, de többnyire Szentpéterváron adták elő. Később, 1742-ben új operaházat avattak Moszkvában Erzsébet cárnő koronázása alkalmából. A zenekart Stählin vezényelte, ő tervezte a jelmezeket, és hangszereken is játszott a zenekarban. A Johann Adolf Hasse a Tito Vespasiano/La Clemenza di Tito című opera elé külön bevezető részt is írt a cárnő dicsőítésére. Ritzarev, Marina: *Eighteenth Century Russian Music*. London – New York, 2016. 39–47.

⁴² Ez valószínűleg Ivan Nyikityics Demidov vaskereskedő Gorokovszkij 4. alatt található moszkvai palotája lehet.

⁴³ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 6. f. 117-118.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Ez azt jelenti, hogy ott nem volt útburkolat. Aug. 7. f. 118-119.

⁴⁶ Uo.

Belüjgorodtól⁴⁷ elválasztó falat is, a látóhatár szélén pedig templomok halvány sziluettjei rajzolódtak ki.⁴⁸ A toronyból leereszkedve elsétáltak a 12 000 pud súlyú óriási haranghoz, amely akkor repedt meg, amikor Anna Ivanovna cárnő idejében meg akarták emelni. Körbejárták, és megállapították, hogy 30 láb a kerülete, be is mentek alá, hogy megvizsgálják, milyen magas, s meglepetve fedezték fel, hogy a harangot belülről csodálatos relief díszíti, amely az egyik oldalon a cárt és egy barátját, a másik oldalon egy feliratot ábrázol. Ezt követően visszafordultak a fogadóba, áthaladva Erzsébet cárnő diadalíve alatt.⁴⁹

A gróft vacsorára Volkonszkij herceg⁵⁰ hívta meg a körülbelül hét versztnyi távolságra lévő palotájába. Vendéglátója Moszkva kormányzója, a szenátus két házának vezetője volt, aki egyúttal Szentpétervár közigazgatásának 4. osztályát is irányította. Amikor Zinzendorf megérkezett, a vendégsereg már összegyűlt egy pavilonban, ahol egy balerina táncával szórakoztatta őket. A kerti lakból gyönyörű kilátás nyílt Moszkvára és a Kremlre. Itt megismerkedett Ostermann gróffal,⁵¹ a moszkvai kormányzóság főkormányzójával, akinek irányítása alá 7 járás, 30 város és megközelítőleg 2,5 millió férfi lakos tartozott. A gróftól megtudta, hogy 1724 óta a kormányzóság lakossága 1 millió fővel nőtt.⁵²

⁴⁷ A 16. század végén Belüjgorodban (Fehér város), amely feltehetőleg falai színéről kapta a nevét, a Nyeglinnaja folyó bal partján létesült az Opricsnij dvor, Belüj gorod nyugati részén telepítették le az opricsnyikovokat (cári szolgálatban álló pomescsikokat). 1585–1593 között F. Sz. Kony építész irányításával megépítették Belüjgorod városfalát. A fal a Kreml Vodovzvodaja bástyájától kezdődött, a későbbi Precsisztyenskaja naberezsnaja mentén haladt a Bulvarnoje kolco vonalán a Moszkva folyóig, onnan pedig a Moszkvoreckaja naberezsnaja mentén Kitajgorod faláig. A fal több mint 9,5 km hosszú volt, 10 m magas, vastagsága 4,5–6 m. 27 bástyája volt, ebből 10 kapubástya. A bástyák többsége négyzet alapú, 13–20 m magas volt. A fal mentén haladt a vízzel telt árok. <https://www.britannica.com/place/Bely-Gorod> (letöltés: 2018. dec. 7.)

⁴⁸ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 6. f. 117–118

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Mihail Nyikityics Volkonszkij (1713–1788) Tverben született. 1762-ben a lovas testőrség tagja volt, Katalin cárné mellé állt a puccs idején. Gyakran járt Lengyelországban titkos tárgyalásokat folytatni a mágánssokkal. 1764-ben az orosz csapatok parancsnoka lett, amelyek támogatták Stanislaw Poniatowski királlyá választását. 1769-ben II. Katalin nagykövetté nevezte ki Lengyelországban. 1771-ben a pestis lázadás után lett Moszkva főparancsnoka. Fontos szerepet játszott a Pugacsov lázadás leverésében. Fivére volt A. Ny. Volkonszkij (1720–1781). Vlasiev, F. A.: *Potomsztvo Rjurika*. Tom I. Nr. 3. Szentpétervár, 1907. 400., 412–413.

⁵¹ Fjodor Andrejevics Ostermannról (1725–1811), Andrej Ivanovics Ostermann, néhai alkancellár fiáról lehet szó, akit 1773-ban neveztek ki Moszkva kormányzójának. <http://ostermanniana.ru/index.html> (letöltés: 2018. aug. 12.)

⁵² MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 7. f. 119.

Vacsora közben érkezett meg Repnyin herceg⁵³ Voroncovval⁵⁴ együtt. Zinzendorf már Bécsből ismerte őket, s most körülbelül kétszáz versztnyi távolságból, a Dunánál található katonai táborból érkeztek.⁵⁵ Kilenc nap alatt tették meg az utat, hogy elhozzák a törökökkel kötött béke aláírt okmányát. A végleges megállapodás értelmében Oroszország három erődöt kapott a Krím félszigeten, szabad hajózást a Fekete-tengeren, s a két birodalom közötti határt továbbra is a Bug folyónál húzták meg. Besszarábia, Moldva és Havasalföld továbbra is a Portánál maradt, de lakói széles körű kiváltságokat kaptak.⁵⁶ Különösen nagy tetszést aratott a hír, hogy a fentiekén kívül még 4 és fél millió ezüst rubel is gazdagítja majd az orosz kincstárát. Repnyin herceget látva senki sem mondta volna meg – jegyzi meg Zinzendorf –, hogy ő volt Lengyelország zsarnoka.⁵⁷ Jelen volt még Ostermann, az egyházi birtokok igazgatója⁵⁸ és a híres Müller,⁵⁹ a levéltárak felügyelője, aki Oroszország történelmének megírásán dolgozott. Vele hosszasan beszélgetett, s megkapta tőle a novgorodi kormányzáság térképét.

Zinzendorf augusztus 8-án reggel levelet írt Lobkowitz hercegnek, a bécsi udvar szeptébertvári követének.⁶⁰ Elküldte a Varsó–Moszkva közötti útra vonatkozó számláit, amelyek összesen 407 forintot tettek ki. Kilenc óra körül útnak indult a főherceg Müller egyik kollégájának kíséretében, hogy felkeresse az árvaházat Belüjgorodban. A távolból már megcsodált épület nagy volt, de még csak az egyik szárnyát sikerült befejezni. 1700 rendesen felöltöztetett, jól táplált fiú és lány élt itt. Hálótermeik, tantermeik tiszták voltak, németül, franciául,

⁵³ Nyikolaj Vasziljevics Repnyin (1734–1801), herceg, tábornok, aki fontos szerepet játszott a lengyel–litván állam felosztásában. A hétéves háborúban résztvevő Repnyint III. Péter Berlinbe küldte mint nagykövetet, később II. Katalin Varsóba helyezte át. Gyakorlatilag ő uralkodott Lengyelországban II. Katalin képviseletében. II. Katalin utasításainak megfelelően rá akarta venni a lengyel szejmet, hogy fogadja el a vallásszabadságról szóló törvényt. Mivel a követek szembeszegültek a cárnő akaratával, Repnyin lefogott öt prominens személyt, és elhurcoltatta őket Kalugába. A követek felháborodása miatt alakult meg 1768. február 29-én Podóliában a bari konföderáció, amelynek veresége elvezetett Lengyelország első felosztásához. Ezért írja naplójában Zinzendorf, hogy ő volt Lengyelország zsarnoka. 1768-ban áthelyezték a török frontra. Katonai sikereit követően később ő lett a törökök ellen harcoló orosz hadsereg főparancsnoka. Sztjegnyij: *Razgyelü Polsi*, 110–120.; Ring: „*Lengyelországot az anarchia tartja fenn?*”, 165.; <https://www.britannica.com/biography/Nikolay-Vasilyevich-Prince-Repin> (letöltés: 2018. dec. 7.)

⁵⁴ Szemjon Romanovics Voroncov gróf (1744–1832), későbbi bécsi és londoni nagykövet, akinek nagy érdemei voltak az orosz–török háborúban. „*Vorontsov s.v. Semen Romanovich Vorontsov.*” Chisholm, Hugh. *Encyclopædia Britannica*, 28 (11th ed.). 212–213.

⁵⁵ A békét a Szilisztra melletti Kücsük-Kajnardzsi faluban írták alá. R. A. N. Insztitut Szlavjanovegyenyija: *Vek Jekatyerinü II. Gyela balkanszkije*. Moszkva, 2000. 116.

⁵⁶ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 7. f. 119.

⁵⁷ Repnyin erőszakos eljárása a vallásszabadság bevezetésére idézte elő a bari konföderáció megalakulását, így közvetve a Rzeczpospolita első felosztását is. Ring: „*Lengyelországot az anarchia tartja fenn?*”, 165.

⁵⁸ Ivan Andrejevics Ostermannról, a néhai alkancellár másik fiáról lehet szó, akit 1774-ben neveztek ki szenátornak. <http://ostermanniana.ru/gallery/house/english/english.html>; <http://ostermanniana.ru/index.html>. (letöltés: 2018. dec. 6.)

⁵⁹ Gerhard Friedrich [Fédor Ivanovitch] Müller (1705–1783) történész, régész, 1725-ben az Orosz Tudományos Akadémia tagja, majd 1728–1730 és 1754–1765 között a titkára. Az Orosz Birodalom történésze, az Árvaház főfelügyelője, később, 1772–1783 között a Külügyi Kollégium Levéltárának igazgatója. Karp: *Les livres*, 68.

⁶⁰ Joseph Maria Karl von Lobkowitz (1724–1802), Johann Georg Christian von Lobkowitz herceg és Caroline Henriette von Valdštejn fia. www.geni.com/people/Joseph-Fürst-von-Lobkowitz/6000000016425663045; <https://www.deutsche-biographie.de/sfz130686.html>. (letöltés: 2018. aug. 12.)

olaszul és oroszul tanultak, ezenkívül rajzot, éneket, szolfézszt, néhányan pedig mesterségeket, például kőművességet is. A műhelyeket és különtermeket azonban nem tekinthették meg. A növendékek jó modora, viselkedése lenyűgözte Zinzendorfort és a főherceget, akik az intézmény vezetőjét jóindulatúnak, segítőkésznek találták. A szalonban megtekintették az árvaház támogatóinak portréját, közöttük Hesse Homburg hercegnőét⁶¹ és egy parasztét Seremetyev gróf⁶² birtokáról, aki 100 000 rubelt adott az építkezésre. A növendékek külön köszöntötték a vendégeket, a főherceget franciául és olaszul, Zinzendorfort pedig németül.⁶³ A gróf elismeréssel nyugtázta, mert tudomása szerint ennek a nyelvnek a megtanulása az oroszoknak nagyon sok nehézséget okoz.

Folytatva az utat a főherceg a hintóikra terelte a szót. Meglepte őket, hogy gyakran látnak különböző színű lovakat a postaállomásokon, tarka sapkákat és éjjeli edényeket. Megállapították, hogy az itt élők kedvelik az élénk színeket, és sok szép lovuk van. Városnéző útjukon ismét a Kreml felé tartottak, felkeresték a főtemplomot, a Szűz Mária Mennybemenetele katedrálisát, ahol a cárok koronázási szertartását rendezik. Itt található a hatalmas, korona alakú ezüst csillár, valamint Szűz Mária Szt. Lukács által festett arcképe.⁶⁴ Utána az Arhangelszkij székesegyházat tekintették meg, ahová a cárokat temették, köztük Rettegett Ivánt és fiát, akit Borisz Godunov öletett meg, s akit később szentté avattak.⁶⁵ Zinzendorf – nyilván a Pugacsov lázadásra tekintettel⁶⁶ – megemlíti, hogy mivel III. Péter cárt, II. Katalin néhai férjét egyáltalán nem úgy temették el, ahogyan az egy elhunyt uralkodóhoz méltó lett volna, a nép úgy hiszi, nem is halt meg. Láttak egy asszonyt, aki fizetett a pópának azért, hogy imádkozzon az elhunyt férjéért. A templomok gazdagon díszítettek, jegyezte fel a gróf, sok az adomány és az aranyozás, s mindenütt rengeteg a kép.⁶⁷

A Kremlben tett látogatás után felkeresték Ostermant(?), aki elhalmozta őket tanácsaival, délután pedig felkeresték Volkonszkij herceget(?), akinél találkozott Panyin gróffal.⁶⁸

⁶¹ Anasztázia Ivanovna Trubeckaja grófnő (1700–1755), a későbbi Hesse-Homburg hercegnő 1757-ben Alekszander Roslin által festett képéről lehet szó. <https://www.alamy.com/stock-photo-anastasia-ivanovna-princess-of-hesse-homburg-1700-1755-ne-countess-135277142.html?pv=1&stamp=2&imageid=9811F4A6-1F77-4705-8819>. (letöltés: 2018. dec. 6.)

⁶² Valószínűleg Pjotr Boriszovics Seremetyev (1713–1788) gróf, a kuskovoi palota építetőjének jobbágjáról lehet szó.

⁶³ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 7. f. 120.

⁶⁴ Feltehetőleg arról az ikonról lehet szó, amelyet állítólag még a kijevi fejedelem kapott Konstantinápolyból 1115-ben, s akitől a kép először Vlagyimirbe, onnan pedig Moszkvába került. <https://aleteia.org/2017/10/18/4-icons-of-mary-attributed-to-st-luke-the-evangelist/> (letöltés: 2018. aug. 16.)

⁶⁵ Zinzendorf itt nyilvánvalóan az uglicsi Szt. Dimitrijre gondolt, és halálának elterjedt legendáját említette meg. <http://pravoslavie.ru/87081.html> (letöltés: 2018. dec. 6.)

⁶⁶ Jemeljan Pugacsov ugyanis azt állította, hogy ő maga III. Péter, akinek sikerült túlélnie a merényletet. A lakosság meggyőzése érdekében III. Péter néhány jobbágyvédő intézkedésére támaszkodva folytatta propagandáját, azt állítva, hogy fel akarja szabadítani az orosz parasztságot.

⁶⁷ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 7. f. 120

⁶⁸ Nyikita Ivanovics Panyin gróf (1718–1783) észk katonatiszti családból származott, 1740-ben állt be az orosz hadseregbe. Erzsébet cárnő favoritjaként először Koppenhágában, majd Stockholmban lett nagykövet, ahol tizenkét évig küzdött a francia befolyás ellen. Később II. Katalin őt bízta meg Pál cár nevelésével. Panyin találta ki az Északi Szövetség megalakítását Oroszország, Poroszország, Lengyelország, Svédország és Nagy-Britannia bevonásával a francia befolyás gyengítésére. 1762–1783 között meghatározó befolyása volt a külügyekben, bár ellenezte Lengyelország felosztását. Váratlanul érte a bari konföderáció létrejötte, később gyengült a pozíciója. Ez tovább fokozódott, amikor javultak az orosz–osztrák kapcsolatok, mert II. József nagyon utálta Panyint. <https://russiapediia.ru.com/prominent-russians/politics-and-society/nikita-panin/> (letöltés: 2018. dec. 6.)

Ezt követően három versztnyi utazás várt rájuk, s megtekintettek egy apácakolostort, amelyet Novogyevicsinek hívtak. Nagyon szépnek találták a fekvését, hiszen egy hegy lábánál, a zöld mezőn emelkedett, s mivel a férfiaknak is megengedték, hogy belépjenek a kolostorba, ők is bemehettek. Meglepve tapasztalták, hogy az orosz asszonyok minden kép előtt vagy százszor is meghajolnak és hosszasan imádkoznak. A kolostor udvarán sátrak emelkedtek, a látogatók sokasága vigadt, táncolt, énekelt és csókolózott.⁶⁹

A kolostorban tett látogatás után felkeresték Thames angol kereskedőt, aki elhalmozta őket bókokkal. Gyönyörű bútorokkal angol mintára berendezett házából⁷⁰ csodálatos látvány tárult a vendégek elé, megszemlélhették az onnan nyolc versztnyre emelkedő Demidov palotát is. A horizont távoli peremén erdő sötétlett, amelyből kikandikáltak a harangtornyok csúcsai.⁷¹

Folytatva útjukat egy kis időre megálltak egy síkságon, hogy szemügyre vegyék a fel-alá robogó rengeteg kocsit. Többségük inkább egylovas „rozpuski” volt, nem hintó, s a kocsikban sok szép hölgyet láttak.⁷²

Este betértek egy templomba, ahol éppen esküvő zajlott. A szertartást különösnek találták, mert a házasulandók kezdetben, az istentisztelet alatt a szentélyen kívül álltak. Ezt követően a főpap (*archirei*) kézen fogta és a szentélybe vezette őket, ahol egy fehér ruhás pópa háromszor megcsókoltatta velük a keresztet és a Bibliát, majd mindkettőjük fejére tett egy koronát, és háromszor körbevezette őket a templomban. Közben a hallgatóság többször elénekelte az „Uram irgalmazz!”-t. A hosszú ceremónia végén a férj csókot nyomott a menyasszony ajkára, a pap bevezette őket a szentélybe, ahol az ifjú házasság keresztet vetettek, majd megcsókolták a szentképeket. Végezetül köszönetet mondtak a szüleiknek, és meghajoltak előttük. Zinzendorf megjegyezte, hogy a házasulandók francia divat szerint készültek, de rosszul szabott ruhát viseltek.⁷³

Augusztus 9-én reggel kapták a hírt, hogy egyelőre nincs eszköz, amivel tovább utazhatnak. Később Müller úr jött értük, s a szakadó esőben elvitte őket a Kremlbe, ahol megmutatta a régi fegyverek, lószerszámok, sisakok, páncélok gazdag gyűjteményét. Minden darab gyönyörűen ki volt dekorálva arannyal, ezüsttel, igazgyöngyökkel. Innen a kincstárba vezetett az útjuk, ahol megcsodálták a görög császár által Alexis Comnenosnak, Anna császárnő fiának küldött koronát, a Monomah sapkát.⁷⁴ Lenyűgözte őket az elefántcsontból és aranyból készült, csodálatosan kifaragott trón, a koronázási kard, a dupla trón, amelyet V. Iván és Nagy Péter koronázására készítettek. Láthatták a cár koronázási öltözkékét, valamint a Kreml épületegyüttesének fából készült makettjét is.

Ezt követően felkeresték a levéltárat, ahol Müller megmutatta nekik Miksa császár Reteggett Ivánhoz írott levelét, amelyben a cárt rokonának nevezi. Ezzel szemben XIII. Lajos

⁶⁹ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 7. f. 120-121.

⁷⁰ Ez a Bolsaja Ljubljanka utcában található ház lehetett, ahol a ma is élő legenda szerint Puskin született. <https://www.wilnitsky.com/scripts/redgallery1.dll/details?No=37418> (letöltés: 2018. szept. 2.)

⁷¹ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 8. f. 121

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Zinzendorf itt ismét tévedett. A legenda szerint II. Vlagyimir Monomakhosoz kijevi fejedelem kapta a „koronát”, egy nercprémmel övezett, arany filigrannal és gyönggyel díszített sapkát IX. Konsztantin Komnénosz bizánci császártól, a nagyapjától, mivel édesanyja, Anna, a császár leánya a kijevi fejedelem felesége lett. Б. А. Успенский? «Царь и император: Помазание на царство и семантика монарших титулов». Москва, 2000. 77.

francia király ugyanolyan stílusban levelezett a cárral, mint bárki mással, Angliai Erzsébet pedig csak királynak nevezte őt.⁷⁵

A levéltárban tett látogatás után a szakadó eső ellenére végigjárták Kitajgorod számtalan üzletét, és vásárolgattak. Vettek hálósapkát, Oroszországban gyártott selymekendőket, amelyeket szinte minden orosz nő visel, akik egyébként nagyon jól öltözöttek, állapította meg Zinzendorf. Innen Weber⁷⁶ könyvkereskedőhöz mentek, majd a nagy patikába, amely egy óriási palota, fekete sárkánnyal a tetején. Az egész hadseregnek parancsba adták, hogy Moszkvában itt kötelesek vásárolni a gyógyszereket, Szentpéterváron pedig Thomson cégénél.⁷⁷

Augusztus 10-én délelőtt Zinzendorf vásárolt egy útisapkát, amit eléggé drágállott. Tíz óra után elindultak a főherceggel, átkeltek a Jauza hídján, elhaladtak a cári kórház mellett, áthaladtak egy erdőn, majd kiértek egy nagy rétre, ahol katonák táboroztak. Az út mentén végig kozákok posztoltak. Kuszkovoba értek, Pjotr Boriszovics Seremetyev gróf,⁷⁸ a cárnő kamarásának a birtokára. A pálmaháznál szálltak ki a kocsiból, mert akkor éppen ott lakott a gróf. A vendéglátójuk még nem volt felöltözve, ezért várakozás közben az orosz uralkodók portréinak nézegetésével üttették el az időt. Legszebbnek közülük Nagy Péter Anna nevű leányát, III. Péter edesanyját találták. Később csevegtek a házigazdával, ebédeltek, majd megtekintették Seremetyev gróf rezidenciáját. A palota gyönyörű tó mellett feküdt, de tartozott még hozzá kilátó (Belveder), lovarda, különböző stílusú (olasz, holland, kínai) házak, Ermitage,⁷⁹ angol park és labirintus a francia parkban. Ezzel azonban még nem ért véget a látnivalók sokasága. Seremetyev grófnak figyelemreméltó vadasparkja is volt, ritka állatokkal, mint a szibériai fekete farkas, de természetesen tartott nyulakat, őzeket, szarvasokat is. Este hét óra előtt fejezték be a birtok megtekintését. Házigazdájuk rendes embernek tűnt, aki nem volt sem túl rideg, sem túl szívélyes, annak ellenére, hogy hatalmas vagyonnal, négyszázezer rubellel dicsekedhetett, s főkomornyikja, egy német báró irányította az egész rezidenciát. A vacsoránál jelen volt Essig úr, az Árvaház vezetője és Müller tanácsos úr is, aki eljött megnézni Zinzendorf genealógiai művét.⁸⁰

Augusztus 11-én reggel rendezték a számlát a fogadóssal, valamint a munkásokkal, akik Zinzendorf hintóját javították. A hintóval elmentek Müller tanácsoshoz, hogy elkészöjjenek tőle. Volkonszkij herceg szárnysegédje előkerítette a szmolenszki szerzsantot, hogy tovább kísérje őket útjukon. Délután öt óra előtt kocsijukkal elhajtottak két Jauza melletti gőzfürdőbe. Az elsőt csak férfiak látogathatták, akiknek mézzel és tejjel ízesített teát szolgáltak fel. A fapadokon üldögélő férfiak vesszőkötegekkel csapkodták egymás hátát. A másik fürdő szintén a folyó mellett állt, de ennek két része volt, egy a hölgyek, egy pedig a férfiak számára.

⁷⁵ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 9. f. 122.

⁷⁶ A dán származású Christian Ludwig Weber, a moszkvai egyetem könyvbizományosa 1760 óta élt Moszkvában. Lásd: Karp: *Les livres*, 69–70.; Копанев [Koranev], N. A.: *Французская книга и русская культура в середине XVIII века*. In: *Le Livre français et la culture russe au milieu du XVIIIe s.* Leningrad, 1988. 141–142., 146.

⁷⁷ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 9. f. 122.

⁷⁸ Pjotr Boriszovics Seremetyev gróf (1713–1788), apja Nagy Péter egyik legkedveltebb hadvezére volt. Halála után a cár a fiát az udvarban neveltette. Tíz évig szolgált a testőrgárdában, majd Anna cárnő kinevezte kamarásának. Hat uralkodót szolgált, ami ritkaságnak számított a 18. századi Oroszországban. Kuszkovot kifejezetten nyári rezidenciának építtette, ahol ünnepségeket, kulturális rendezvényeket tartott. <https://gw.geneanet.org/frebault?lang=en&n=sheremetev&oc=0&p=piotr+bor> (letöltés: 2018. aug. 12.)

⁷⁹ Remetebanlangot utánzó kerti lak, amely a 18. században nagyon divatos volt.

⁸⁰ MNL OL, Nachlass Zinzendorf, Tagebücher, Band 19./ (W 603.). 1774. aug. 9. f. 123.

A sok meztelen férfi teste szinte kivétel nélkül mind tetovált volt, ők is ugyanolyan vesszőkötetekkel csapkodták egymást.

Kocsisaik értük jöttek, és áthajtva a Diadalív alatt Moszkva elővárosai felé vették az irányt. Este hat óra körül hagyták el az orosz fővárost, hogy folytassák útjukat Szentpétervár felé.⁸¹

Összegzésül elmondható, hogy Karl von Zinzendorf gróf Moszkvát óriási, fejlődő, élénk forgalmat lebonyolító városnak látta 1774-ben. A kereskedelmi tanácsost láthatóan nem a történelmi műemlékek, hagyományok érdekelték elsősorban, hanem a modernizáció olyan jegyei, mint az árvaház, a főúri paloták építése, illetve Kitajgorod üzleteinek sokasága, azok kínálata. Bár a változás nem volt olyan viharos, mint ahogy azt később Szentpéterváron látta, de számára a régi orosz főváros sem tűnt álmos, a világtól elszakadt településnek. A szépen öltözött, selyemkendős asszonyok, az élénk kocsi- és hajóforgalom arra utalt, hogy Moszkvát is magával ragadta az Orosz Birodalom lenyűgöző modernizációja.

ÉVA RING

The experiences of an Austrian commercial counsellor in Moscow based on the 1774 diary of Karl von Zinzendorf

Count Karl von Zinzendorf, the commercial counsellor of the Habsburg Empire was beyond doubt one of the most active travellers of the 18th century. In 12 years, he visited Switzerland, Italy, French, Great Britain, Spain, Belgium, and Hungary, as well as distant locations like Portugal, Sicily, or Transylvania. This study focuses on a short episode of his last big trip to Eastern and Northern Europe: his stay in Moscow in August 1774. We believe that Zinzendorf's experiences in the old Russian capital deserve the attention of not only historians, but wider audiences as well. The reason for this is that as an experienced traveller and expert on economy he could form an unbiased opinion about what he saw and compare it to his experiences in other countries, and he could evaluate the modernization efforts as well.

⁸¹ Uo.

MEZEY ANDRÁS

Prágai tavasz, prágai ősz

Egyházpolitika és a magyar katolikusok reagálási korabeli hangulatjelentések alapján

A '60-as évek magyarországi átlagpolgára a prágai tavasz reformjairól, valamint a reformfolyamatnak véget vető 1968. augusztus 21-i katonai intervencióról és a rákövetkező eseményekről tájékozódni kívánván csak rendkívül szűrt és torzított híradásokhoz juthatott, ha forrásai a hivatalos médiumok voltak. Ám ahogy a korai '50-es években sem, a '60-as évek végén még kevésbé lehetett az országhatárokat hermetikusan lezárni. A felvidéki magyarsággal való rokonsági, ismeretségi és kulturális kapcsolatok már önmagukban jelentékeny rést ütöttek a hivatalos hallgatás falán. Ennél is sokkal hatékonyabb „réstörőeknek” bizonyultak a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja (illetve a nyugati határszélen fogható osztrák televízióadások), amelyeknek a valós hírekre kiegészített magyar rádióhallgatók döntő többsége korábban is célközönsége volt, a tárgyalt időszakban pedig különösen. E hírforrások sem ellensúlyozhatták azonban az alapvető „valóság-alulkínálatot”, amely más korokban is jó táptalaj volt a rémhírek, valamint a pesti humor, a politikai viccek számára, az utóbbiak pedig műfajukból adódóan metaforikusan a lényegét ragadták meg.¹

A szűrt és valós hírek, rémhírek hatása alól természetesen a magyar egyházak hívei, papjai, lelkészei sem vonhatták ki magukat. Kérdés, hogy mindennapi életüket, intézményeik működését befolyásolták-e a prágai tavaszról, majd következményeiről szóló információk, miként vélekedtek a fejleményekről, milyen jóslásokba bocsátkoztak ezekre vonatkozóan. Jelen tanulmányunkban erre keressük a választ, elsősorban a katolikus egyházra fókuszálva, hiszen az egypártrendszer fenntartói számára végig ez a makroközösség és intézmény maradt az első számú közellenség. Ugyanakkor a csehszlovákiai események természetesen a magyar evangélikus és református egyházakat sem hagyták hidegen, sőt egy vonatkozásban helyzetük még kényesebb is volt, hiszen képviseltetniük kellett magukat a Keresztény Békekonferencián, amelynek aktuális értekezletét március végén épp Prágában tartották.²

¹ „A magyar kutya átúszik Komáromnál a Dunán, feleúton találkozik a cseh kutyával. – Hova mész? – kérdik egymást. – Én jól teleettem magam – mondja a magyar kutya, – most átmegyek hozzátok, hogy jól kiugassam magam. – Te szerencsétlen, fordulj vissza – mondja a cseh kutya, – mi már nemcsak enni, hanem ugatni is hozzátok járunk át.” Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTTL) 3.1.2. M-35968/2, Jelentés a papi munkaközösség üléséről, Szekszárd, 1968. szept. 25., 286. „Miért foglalták el az oroszok Csehszlovákiát?” „Hogy megkeressék azokat, akik behívták őket.” ÁBTTL 3.1.2. M-33971/3, [Jelentés] dr. Ráthonyi Zoltán volt internáltról, 1968. szept. 11., 107.

² E helyen szeretnék köszönetet mondani Vörös Géának, az ÁBTTL munkatársának és Szabó Csabának, a Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) főigazgatójának, hogy e két forráscsoportban való kutatást lehetővé tették, és tanácsaikkal is segítették, továbbá Sármási Zoltánnak, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakos hallgatójának a kiegészítő levéltári kutatásokért.

A téma feldolgozásának elsődleges forrásait egyrészt az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) fellelhető, ügynökjelentéseket – pontosabban hangulatjelentéseket – tartalmazó két dosszié szolgáltatja, másrészt az Állami Egyházügyi Hivaltól (ÁEH) a Magyar Nemzeti Levéltárban megőrzött „Elnöki iratok” és „Tematikus iratok” című iratanyag. Az Állami Egyházügyi Hivatal 1951-es alapításától kezdve rövid megszakítással mindig az egyházakat ellenőrző és kézben tartó legfelsőbb pártállami szerv volt, gyakorlatilag önálló minisztériumként, mindenkor elnöke pedig államtitkári minőségben funkcionált. A Hivatal 1968-as szereplése azért is figyelemreméltó, mert épp a megelőző év végén kötött megállapodást a Belügyminisztériumon belül működő állambiztonsági szervekkel (III/I), amelynek értelmében bizonyos hírszerző és belső elhárító tevékenységet folytathatott,³ bár informálisan ezt korábban is megtette. Így a nagyobb közérdeklődést kiváltó bel- és külpolitikai események idején maga az ÁEH szintén gyűjtött hangulatjelentéseket. Az egyházi közvéleményt azonban célzottabban is próbálták szondázni: a megyei egyházügyi megbízottak (ekkor „tanácsosi” rangban) vagy maga Prantner József, 1961–1971 közt az ÁEH elnöke időről-időre személyes beszélgetésre rendelte be magához a magasabb beosztású papokat.

E hangulatjelentésekből és a beszélgetésekről készült feljegyzésekből a megfélemlítettség és a közeleti állóvíz sajátos egyvelege rajzolódik ki. A magyar katolikus egyház ekkor már túl volt 1945 utáni történelme sokadik megpróbáltatásán. Gazdasági létalapját a földosztással vesztette el, a '40-es évek végén, '50-es évek elején lezajlott főpapi perek (Mindszenty József, Grósz József), valamint a felülről kikényszerített békepapi mozgalom a hierarchia gerincét roppantotta meg, az egyházi iskolák államosítása viszont a leghatékonyabb formájú ifjúságnevelést vette ki a kezéből, illetve kényszerítette illegálisba. A II. világháború és a rendszerváltás közt eltelt időszakban mintegy 515 világi pap és 392 szerzetes szenvedett rövidebb-hosszabb börtönbüntetést, 5 egyházi személyt bírósági ítélettel végeztek ki.⁴ A forradalom után berendezkedő, majd konszolidálódni kezdő Kádár-rendszer egyházpolitikai irányváltását az 1958. júniusi-júliusi párthatározatok fémjelezték: a pártvezetés a népfrontpolitikát előtérbe helyezve a deklaráció szintjén már különbséget tett a vallásos világnézet, valamint a klerikális reakció közt. Míg az előbbi ellen az ideológiai, felvilágosító munkával vívott harcot propagálták, az utóbbi ellen politikai-adminisztratív (azaz rendőri) eszközökkel kívántak küzdeni.

Ám az ismert kádári társadalompolitikai krédó, az „aki nincs ellenünk, az velünk van”, valójában alig vonatkozott az egyház híveire és papjaira. Csupán az ötvenes évekbeli durva, nyílt üldözést váltotta fel az áttételesebb, kifinomultabb korlátozás, amely éppen ezért sokkal hatékonyabb, távlataiban az elvallástalanodást jobban előmozdító volt. Ezt az egyházpolitikát a Kádár-rendszer nagyon jól el tudta adni Nyugat felé: a Szentszékek köztött 1964-es részleges megállapodás által elismertette magát, bizonygathatta tárgyalási készségét és szalonképességét, miközben partnerének, valamint a magyar katolikus egyháznak csupán látzatengedményeket tett, s azt is apró adagokban. VI. Pál és megbízottja, Agostino Casaroli⁵

³ „A Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökség és az Állami Egyházügyi Hivatal közötti együttműködési megállapodás tervezete”, 1967. december, idézi Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Budapest, 2005. 353–355.

⁴ Vö. Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. 1-3. köt. Abaliget, 1992–1996.; *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. 1-2. köt. Abaliget, 2000–2002. A kivégzettek: Kiss Szaléz ferences (1946), Vezér Ferenc pálos (1951) és Sándor István (1953) szalézi szerzetesek, Zana Albert és Papp Ervin teológushallgató.

⁵ Agostino Casaroli (1914–1998): bíboros, államtitkár. Tanulmányait a piacentini Collegio Alberoniban és a bediniai püspöki szemináriumban folytatta, pappá szentelését követően (1937) Rómában a Pápai Egyházi Akadémián vatikáni diplomáciát tanult. 1939-ben a Lateráni Tudományegyetemen

elsősorban a keleti blokk országaiban élő katolikusok helyzetén akart javítani, s ennek elsődleges módját mindenhol a lelkipásztorkodó és szentségkiszolgáltató intézményes egyház helyreállításában, legfőképpen a püspökök kinevezésében látták. Ezért cserébe óriási – a szűkebb értelemben vett világi diplomácia síkján nehezen indokolható – engedményeket tettek, minden más célkitűzésüket hajlandók voltak időlegesen feláldozni. Csakhogy a Vatikán a politikai és diplomáciai nyomásgyakorlás lehetőségeit tekintve szinte eszköztelen volt kommunista tárgyalopartnereivel, mindenekelőtt a magyarországi ÁEH-val szemben: Casaroli számára valóban nemigen maradt más út, mint a „türelem vértanúsága”, azaz a sérelmek és óhajok kitartó, csupán halvány távlati reményekkel kecsegtető napirenden tartása. A részleges megállapodás eredményeként rendszeressé váltak a magyar–szentszéki tárgyalások, ezeken állapodtak meg a vitás kérdésekben. Ennek ellenére 1968 októberéig kellett várni, hogy tíz új püspök, illetve apostoli kormányzó személyéről kompromisszum szülessen, akik aztán a következő év januárjában kapták meg kinevezésüket.⁶ A friss egyházi sérelmek még e részsikert is viszonylagossá tették. Ilyen volt az iskolai hittan ismételt korlátozása vagy a bebörtönzött papok ügye: alig néhány hónappal az 1964. szeptemberi megegyezés után újabb koncepciós papi perek józanították ki az enyhülésben reménykedőket; ekkor jezsuita lelkészek és a Regnum Marianum papi kongregáció vezetői kerültek a vádlottak padjára. Casaroli hiába tette újra és újra szóvá ezeket az ügyeket, mivel nem voltak ugyanis pontos információi, Prantner és munkatársai könnyen riposztozhattak azzal, hogy csupán konkrétumokkal alátámasztott vádak, nem pedig általánosságok ismeretében hajlandók tárgyalni.⁷

E hatalmi-diplomáciai játszmák közepette a nagyvilágban épp az 1968-as év vált az egész évtized során felhalmozódott társadalmi-politikai feszültségek robbanással fenyegető tetőpontjává. A nyugat-európai és USA-beli diák- és néger polgárjogi lázadások, a vietnami háború elleni tiltakozáshullám, a könnyűzene tömeghatása és az „emberarcú szocializmus” csehszlovákiai reformkísérlete (a teljesség igénye nélkül) mind tekinthető úgy, mint ennek egy-egy indikátora. Magyarországot e nemzetközi hatások hullámverései meglehetősen lecsillapult és módosult formában érték el: a vietnami háború elleni tüntetéseket maga az egy pártrendszer szervezte-kontrollálta. Viszont a rendszer organikus fejlődése és a magyar közelmúlt önmagukban is elegendőek voltak ahhoz, hogy a '68-as esztendő itthon is az évtized tetőpontjává nőjön. A hosszas előkészítés után meghirdetett új gazdasági mechanizmus ugyan csak áttételesen illeszthető bele a világpolitikai fejlemények kontextusába (sokkal

szerez kánonjogi laureátust. 1940-től az Államtitkárság szolgálatában áll a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjánál, levéltárosi beosztásban. 1958 és 1961 között diplomáciai stílust tanít a Pápai Egyházi Akadémián. 1961. február 24-én kinevezik a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkárhelyettesévé. A II. vatikáni zsinatot követő időszakban hírnévre tett szert mint magasan képzett diplomata, aki az Egyházzal ellenséges rezsimekkel is képes volt tárgyalni. 1975. július 30-tól augusztus 1-jéig a pápa rendkívüli követeként vesz részt Helsinkiben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet befejező szakaszán, és aláírja a záró dokumentumot. 1979-től bíboros.

⁶ *Ijjas József* címzetes püspök csanádi apostoli kormányzót kalocsai érsekké, *Brezanóczy Pál* címzetes püspök egri apostoli kormányzót egri érsekké, *Bánk József* címzetes püspök győri apostoli kormányzót váci megyés püspökké, *Cserhádi József* címzetes püspök pécsi apostoli kormányzót pécsi megyés püspökké, *Szabó Imre* esztergomi címzetes püspököt esztergomi apostoli kormányzóvá, *Kisberk Imre* székesfehérvári címzetes püspököt székesfehérvári apostoli kormányzóvá, *Kacziba József* lelkészt címzetes püspökké, győri apostoli kormányzóvá, *Udvardy József* lelkészt címzetes püspökké, csanádi apostoli kormányzóvá, *dr. Zemplén György* budapesti központi szemináriumi rektort esztergomi segédpüspökké, *Vajda József* esztergomi szemináriumi rektort pedig váci segédpüspökké nevezték ki.

⁷ Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága*. Budapest, 2001. 141–145.; Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*. Budapest, 2011. 109–118.

konkrétabban a szocialista blokk hasonló reformkezdeményezéseibe), mégis mint a rezsim önellentmondásait felerősítő s így végső fokon erózióját előkészítő folyamat messze túlmutatott önmagán. Más szóval, ha következetesen végig tudják vinni, a gazdaságirányítás kádári liberalizációja már a '70-es évek végén beláthatatlan belpolitikai következményekkel járt volna. A prágai tavasz történései „kicsiben”, azaz rövid időtávon ezeket a következményeket „modellezték le”. Nem véletlen, hogy a magyar közvélemény rokonszenvvel és saját országa jövőjét illetően várakozással tekintett rájuk.⁸ Az aktuális társadalmi feszültség – jobban mondva, amit a hatalomgyakorlók a megelőző és ezutáni korszakkal összehasonlítva is túldimenzionáltan így éltek meg – azonban nem ebből fakadt, sokkal inkább generációs jelleget öltött. Ez volt a Cseh Tamás által megénekelt „ifjúsági probléma”, amely nemcsak „nyár fele tetőzött”,⁹ hanem egész éven át: a hatalom egyfolytában félt a fiataloktól, bár azok nem foglaltak egyetemet, nem gyűjtögtak, vagy hajigáltak macskaköveket, mint párizsi kortársaik. Ám az új ízlésbeli, zenei trendeknek hódoló lázadásukban annak minden konszolidáltsága mellett is egy sokkal elementárisabb rémkép testesült meg: az 1956-ban fegyvert fogott pesti srácok emléke, akiket ők is nem egyszer példaképüknek tekintettek.¹⁰ Ilyen hús-vér hagyományt a nyugati jóléti államok diáklázadói nem mondhattak magukénak, s motivációik mögül a létező szocializmus diktatórikus elnyomása is hiányzott. Így csupán az *establishment* bürokratizmusa, a fogyasztói lét kiszámíthatósága és az unalom léphetett elő számukra fő ellenségé.

A „konszolidált lázadás” egyfajta tükörképe a magyar katolikus egyházban is megjelent: nem-hivatalos szférája pezsgésnek indult, a hierarchiától, az egyházközségektől részben vagy egészen független kisközösségek, bázisközösségek ekkor kapták az első impulzusokat a II. Vatikáni Zsinattól, továbbá a nyugati hatásra nálunk is terjedni kezdő lelkiségi mozgalmaktól (Taizé, Fokoláre). A templomokban – Budapesten először a Mátyás templomban! – ebben az évben hangzottak fel az első beat-misék, s a gyarapodó számú kisközösségek együtt-létének szerves velejárója lett a keresztény gitáros könnyűzene.¹¹ Egyelőre azonban a szellemi-lelki megújulás csupán az urbanizált értelmiségi körökben hatott, és nem járta át a magyar katolikus társadalom egészét. Ugyanez a dichotómia leképeződött generációs szakadék formájában is, aláhúzva azzal a ténnyel, hogy a '60-as évek fiataljai már nem tapasztalták testközélből azt az üldöztetést, amelynek szüleik ki voltak téve, s jóval kevésbé tartottak a hatalomtól. Végül a kettős helyzet horizontálisan is fennállt: a magyar katolikusság joggal érezhette magát nem-hívó honfitársaihoz képest másodrendű állampolgárnak. A hatalommal való konfrontációt elkerülni igyekvő átlaghívó pedig a relatív félelem, a mindennapi kis megalkuvások vagy épp a teljes visszahúzódság között választhatott 1968-ban is, s feltehetően

⁸ Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988*. 1. köt. Budapest, 2015. 90.

⁹ *Levél nővéremnek* album 1977 (zeneszerzők és énekesek: Cseh Tamás – Másik János, szövegíró: Bereményi Géza)

¹⁰ Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a '60-as években*. Budapest, 2009. 63–69. 1956 kultusza különösen a galerik körében volt a legerősebb; vö. Markó György: *A Kalef. A Moszkva téri galeri, 1964–1965*. Budapest, 2005. 7., 9., 11., 86–90.; Konczer István – Kassai László – Regös Andor: *A „Nagy-fa” galeri felszámolása*. Belügyi Szemle, 8. évf. (1970) 10. sz. 114–120.

¹¹ Bővebben lásd: Povedák Kinga: *A kétszeresen alternatív zenei szubkultúra. Könnyűzene a magyar katolikus egyházban az államszocializmus éveiben*. In: Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány. Szerk. Ignác Ádám. Budapest, 2017. 92–115. A társadalomtörténeti kontextusról és az új lelkiségekről Mezey András: *Hittan a katakombákban. A Csongrád megyei nem hivatalos ifjúságpasztoráció története 1946–1980*. Budapest–Szeged, 2015. 212–213., 216–220.

azt is tekintetbe vette, hogy nem-hívó kortársainál sokkal jobban ügyelnie kell arra, ki előtt mit mond.

Az aktuális külpolitikai eseményekről gyűjtött hangulatjelentések épp erről az attitűdről rögzítettek pillanatfelvételt, így aligha meglepő, hogy a prágai tavasz iránti már említett rokonszenv keresztény közegben már jóval árnyaltabb, és csak kevés megszólalónál érhető igazán tetten. Többségük magánbeszélgetéseiben is némi fenntartással nyilatkozik róla, majd a prágai ősz idején már kimondottan aggodalmaskodva, elítélően: a reformfolyamat ikonikus vezére, Alexander Dubček¹² szerintük „túl liberális”, „túl messzire ment”, vagy éppen „nagy könnyelműség volt a részéről kiengedni a kezéből a hatalmat”. Ebből következőleg a nyilatkozók helyeslik – ha óvatoskodva is és a békés kibontakozásban reménykedve – a reformkísérleteknek véget vető katonai intervenciót: „...»időben való segítség«, »jól átgondolt« volt a fegyveres beavatkozás. Remélhetőleg ezután nem megmerevedés, hanem konszolidáció jön.” „Várható volt a közbelépés, hogy az 1956-os ellenforradalom véres eseményeit megelőzzék” – jelentette ki Szabó Zoltán esztergomi teológiai tanár.¹³ A magyar közelmúlt egyébként is jó összehasonlítási alap volt, többfelől elhangzott az a vélemény, hogy a csehek „nem tanultak a mi ’56-unkból”. Elgondolkodtató, hogy az ÁEH hivatalnokai mire számítottak az általuk kezdeményezett elbeszélgetéseknél, hiszen aki tehetett, természetesen kitért a nyílt véleménynyilvánítás elől. Többen hangsúlyozták, hogy „nincs idejük politizálni”, „nem lehet ma még tisztán látni” az események okait és a kimenetelét, vagy épp tájékozatlanságot mutattak (ami a hivatalos híradásokat tekintve nem is lehetett meglepő).¹⁴ Bánk József győri segédpüspök sem kommentálta sem az intervenciót, sem az előzményeit, ehelyett pacifista elmélkedésbe kezdett arról, hogy egyre több feszültséggóc van a világban, és egyre nyomasztóbb hatalom az emberek kezében: „...több ezer szputnyik van már fenn az űrben, és az emberiség mégis boldogtalan. Vajon hova fog ez vezetni?” – tette fel végül a szónoki kérdést.¹⁵ Az apolitikus kívülálló szerepébe bújtt Bartos Béla tassi plébános pedig csupán azon sajnálkozott, hogy a történetek miatt nem jutott hozzá időben új Skoda autójához.¹⁶

Volt azonban, aki óvatoskodás helyett az ÁEH hivatalnokait a kormánypolitika feltétlen támogatásáról biztosította „társalgás” közben, s a megnyilatkozások itt, ha lehet, még inkább rendszerkonformak lettek. Sőt, a hivatalos álláspontot túllicítáló szervilizmusra is akadt több példa: Bartha Tibor, Bakos Lajos és Ráski Sándor református püspök azt bizonygatta, hogy

¹² Alexander Dubček (1921–1992), szlovák kommunista politikus, 1938-ban hét évi szovjetunióbeli tartózkodás után hazatérve lépett be a Szlovák Kommunista Pártba. 1951 után szövetségi parlamenti képviselő, 1955-től a párt központi bizottságának, majd 1962-től az Elnökségnek tagja. 1967-ben csatlakozik a reformerekhez, majd 1968. január 5-én a népszerűtlenné vált sztálinista Antonín Novotný leváltása után Moszkva támogatásával a CSKP első titkárává választják. A kormányzás liberalizálásával párhuzamosan próbálja biztosítani a szovjeteket, hogy továbbra is baráti viszonyban van Moszkvával, és a reformokat belülnyennek kell tekinteni. Az augusztus 21-i katonai intervenció után a népet arra szólítja fel, hogy ne álljon ellen, politikustársaival együtt mégis Moszkvába szállítják, majd miután kényszerűen enged a szovjet követeléseknek, visszahozzák Prágába. Első titkári pozícióját 1969-ig tarthatja meg, rá egy évre a pártból is kizárják. 1989-ben a bársonyos forradalom alatt a Václav Havel által vezetett civil fórumot támogatta, december 28-án megválasztották a szövetségi nemzetgyűlés elnökének, majd 1990-ben újraválasztották.

¹³ MNL XIX-A-21-a (Elnöki iratok), 44.d., E-27-2/e/1968, Szakács Gyula jelentése „K”-telefonon, 1968. aug. 23.

¹⁴ Uo. Lázár András egyházügyi tanácsos információs jelentése, 1968. aug. 25.

¹⁵ Uo. Szakács Gyula egyházügyi tanácsos információs jelentése, 1968. aug. 28.; Kovács István egyházügyi tanácsos hangulatjelentése, 1968. ápr. 5.

¹⁶ Uo. Kovács István „K” telefonon, 1968. aug. 26.

már hónapokkal előbb be kellett volna avatkozni, hiszen a jobbratolódás régóta látszott, a Prágai Keresztyén Békekonferencia és az Egyházak Világtanácsa ülésein a protestáns delegátusok „áruló tevékenységet fejtettek ki”.¹⁷ Klempa Sándor veszprémi apostoli kormányzó – egyben az állambiztonság „Kékes Pál” fedőnevű informátora – szintén a három hónappal korábbi intervenciót tartotta volna időszerűnek (pedig „a csehszlovák társadalmi élet demokratizálásának” ekkor még hivatalosan itthon is pozitív visszhangja volt, az „aggasztó” jelenségek ellenére is, és Kádár javában közvetíteni próbált Brezsnyev és a csehszlovák pártvezetés közt¹⁸). Klempa kifejtette továbbá, hogy a radikális „segítségnyújtás” számára azért előnyös, mert megkönnyíti egyházvezetői munkáját: a csehszlovákiai fejleményeken felbátorodva ugyanis „az elmúlt hetekben több reakciós pap kereste fel, és rendkívül szemtelenül, sőt erőszakosan előnyös diszpozíciókat követeltek tőle, de ő a követeléseket visszautasította”.¹⁹ Ottlyk Ernő evangélikus püspök proaktív volt: a katonai beavatkozás után pár órával ő maga kereste fel az ÁEH megyei megbízottját, és kiállt a kormánypolitika mellett, sőt felajánlotta segítségét a „hazai egyházi közvéleményt tervszerűen tájékoztató” és a „nyugati reakciós egyházi propagandát ellensúlyozó” nyilatkozatokhoz.²⁰

Ugyanilyen kezdeményező kedv, de másfajta pragmatizmus vezette Balogh István templomigazgatót, a magyar papság soraiban Rákosiék első aktív társutasaként közismert Balogh pátert, amikor kérésére még május 24-én fogadta őt hivatalában Szeifert József, az ÁEH Katolikus Főosztályának vezetője. Balogh tele volt ötletekkel, javaslatokkal, pedig már rég nem lehettek illúziói, hogy őt, a „hasznos idiótát” a hatalom komolyan veszi. Az egykori kisgazdapárti politikus és laptulajdonos, majd alapító békepap máig vitatott személyiség, nehéz megítélni, hogy a kommunistákkal való kollaborációjában hol végződött az egyéni karriervágy, és hol kezdődött saját egyháza átmentésének kísérlete. Balogh páter hangsúlyozta vendéglátójának, hogy mint polgári és réalpolitikus beszél: a Csehszlovákiával kapcsolatos aggodalmak alaptalanok, hiszen vezetői csupán a gazdasági csődből kivezető utat keresik egy „látszat politikai liberalizálódással”, de nem fognak letérni a szocializmus építésének útjáról.²¹

A „pártszerűen” nyilatkozókhoz, illetve óvatoskodókhoz mérve szembeszökően kis számú pap és hívő emelte fel nyíltan a szavát a katonai beavatkozás ellen, de az ő megnyilatkozásaikból sem az explicit rendszerellenesség, sokkal inkább az „érted haragszom, nem elened” beállítódás csendül ki. Többségük, mint például Jochs József, a kecskeméti piarista gimnázium házfőnöke azt hangoztatta, hogy Magyarország nemzetközi tekintélyének sokat ártott, hogy nem maradt ki ebből az akcióból. Más vélemény szerint szükséges volt ugyan beavatkozni, de ehhez elvi helyeslés is elegendő lett volna a katonai akció helyett: így erős

¹⁷ Uo. Hangulatjelentés a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban, 1968. aug. 26.

¹⁸ „A csehszlovákiai magyarok és ukránok támogatják a CSKP akcióprogramját”. Népszabadság, 1968. máj. 4.; „Szövetségünk alapja: pártjaink elvi egysége és együttműködése” (uo., máj. 10.); „Kádár János vezetésével magyar párt- és kormányküldöttség utazik június végén a Szovjetunióba”. Magyar Nemzet, 1968. június 16.

¹⁹ MNL XIX-A-21-a (Elnöki iratok), 44.d., E-27-2/e/1968, Feljegyzés a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban kialakult hangulatról, 1968. aug. 24.

²⁰ Uo.

²¹ A külpolitikai fejleményektől és az új gazdasági mechanizmustól is biztatást érezve a páter szóba hozta régi kedvenc témáját, a többpártrendszer visszaállítását is. Véleménye szerint az államnak az „oszd meg és uralkodj” elve alapján előnyös lenne engedélyeznie egy parasztpárt és külön az értelmiség részére egy új párt működését, továbbá az általános irányvonal fenntartásával látszatengedményeket kell tenni az egyházpolitikában is (kompromittált békepapok mellőzése, hitéleti megnyilvánulások bejelentése többé ne legyen kötelező stb.). XIX-A-21-e-39-1/1968, 21.d. (Tematikus iratok) Feljegyzés Balogh István (páter) templomigazgatóval folytatott beszélgetésről, 1968. máj. 25.

magyarelles hangulat alakul ki, melynek a magyar nemzetiségiak látják kárát (erre az aggályra később részletesebben is kitérünk).²² A prágai tavaszban hirtelen jött szabadságot viszont gyakorlati oldaláról értékelte az esztergomi primási palotában szolgáló Carmella nővér, az egykori Szatmári Irgalmas Nővérek rend tagja. Felbuzdulva a híren, hogy Csehszlovákiában „újra engedélyezik” az ő szerzetesrendjüket is, elhatározta, hogy két rendtársával együtt sürgősen át fog oda települni, és ott folytatják szerzetesi életüket.²³ (Valójában a szerzetesrendek működését Csehszlovákiában *de facto* nem tiltották be, mint Magyarországon, de minden másban majdnem ugyanazt a jogfosztást és üldöztetést kellett elszenvedniük, mint magyar rendtársaiknak – szintén 1950-től.²⁴)

A személyes beszélgetéseken túl a hazai békepapi mozgalom tagjai számára az ÁEH külön részletes tájékoztató gyűléseket szervezett a kormánypolitikával kapcsolatban. Nacsa Sándor Vas megyei egyházügyi tanácsos Szombathelyen augusztus 30-ra hívta össze az egyházmegye vezető békemozgalmairait és más lelkészeket. Az itteni fejtágítót indokoltá tette az a „felvilágosító munka” is, amellyel a határ közelsége miatt könnyen fogható osztrák tévé- és rádióadások híreit kellett ellensúlyozni. A gyűlésen nyilvánvalóvá vált, hogy a békepapi mozgalom védett pozíciója ellenére mennyire törékeny. Nacsa ugyanis megállapította, hogy míg a prágai tavasz eseményei az itthoni „reakciós” papságban is reményeket ébresztettek, a békepapok megriadtak és elbizonytalanodtak. Ez a kormánypolitika mellett tett hűségnyilatkozataik ellenére szerinte azért kevésbé pozitív, mert esetleges „élesebb” helyzetben pánikba fognak esni, és „visszavonulnak a felvilágosító munka területéről”, továbbá „a nyugodtabb, számunkra kedvező időszakokban különben helyes politikai állásfoglalásaikat nem tudják egyházpolitikai értékű szinten a papi tömegek felé transzmisszionálni [!]”.²⁵ Különösen érzékenyek voltak az északi szomszédságunkban zajló személyi átrendeződésekre, ha az békepapokat is érintett. Csepreghy Ignác esztergomi irodaigazgató így nyilatkozott az egyik elbeszélgetésen még áprilisban: „...nagyon sok egyházi személyi változás volt Csehszlovákiában, amit most jó lenne visszacsinálni. Ez nehéz, pedig még vatikáni jóváhagyás se kell hozzá. Elsősorban békepapokról van szó, akiket kiebrudaltak a szemináriumokból, plébániákról, s most rehabilitálásukat kérik.”²⁶ Amint Csehszlovákiában felgyorsult a politikai liberalizáció – többek közt a sajtó- és szólásszabadság visszaállítása után a sajtó egyre inkább „elszemtelenedett” –, az új gazdasági mechanizmus eredményeit is féltő hazai békepapoknak valóban lehetett okuk az aggodalomra. Hiszen az emberarcú szocializmus kísérletét a kezdet kezdetén ők is úgy értékelték, mint demokratizálódási folyamatot, „amelynek célja nem egy

²² Uo. Szakács Gyula jelentése „K”-telefonon, 1968. aug. 26.

²³ Uo. Esemény-jelentés, 1968. ápr. 5.

²⁴ A szerzetesrendek elleni akciók a magyarországinál két hónappal korábban kezdődtek. 1950. április 5-én 10 különféle rendbeli férfi szerzetest ítélték egy koncepciós perben hosszú börtönbüntetésre. Április 13–14-én, a „barbárság éjszakáján” 56 rendházból 1002 szerzetest deportáltak, a rendek minden ingatlanvagyonát elkobozták. A női rendek elleni első támadás augusztus 29–31. közt zajlott le. Ekkor 137 kolostorból 1962 szerzetesnővért hurcoltak el, és 16 más kolostorban zsúfolták össze őket. A munkaképeseket civil munkakörbe kényszerítették, az öregeket és betegeket hazaküldték családjaikhoz. Miroslava, Jusková OSF: *Religious Orders under Communism – Czechoslovakia, 1948–1989*. Vita Consecrata 8: A Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Szerzetesteológiai Intézetének sorozata. Budapest, 2014. 27–33.

²⁵ MNL XIX-A-21-e-39-1/1968, 21.d. (Tematikus iratok). „Jelentés a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatos tájékoztatásról, amelyet a papi békemozgalom vezetőinek tartottunk 1968. augusztus 30-án, Szombathelyen”, 1968. szeptember 5.

²⁶ MNL XIX-A-21-a-27-2/e/1968, 29.d., Turai István jelentése, 1968. ápr. 5.

polgári rendszer visszaállítása, mint 1956-ban nálunk”,²⁷ ám az optimista elképzeléseken csakhamar túlhaladtak az események.²⁸ Az augusztus 21-i bevonulás után már a magyar békepapok hetilapja, a *Katolikus Szó* is ellenforradalomról írt vezércikkében: „A szocializmus-sal szembetámadt a múlt, a letűnőben lévő társadalmi felfogás, amely megkísérli a lehetetlent is, hogy tudniillik gátat vessen egy feltartóztathatatlan társadalmi átalakulásnak.” Az „ellenforradalomhoz” csatlakozott egyháziak bírálata nálánál szélsőségesse vált a hangnem: „Csak sajnálni tudjuk, hogy ezekhez a hőzöngő és megmozdult múmiák karénekehez [sic!] egy-egy nemcsak a lényegét, de a történeteket sem ismerő magas egyházi személyiség szava is csatlakozott. Igaz, olyanoké, akik eddig sem nagyon dicsérték a szocialista társadalmat, még letagadhatatlan eredményeiben sem.”²⁹

Az egyház erkölcsi skálájának másik végpontján voltak megtalálhatók az eredményes ifjúsági lelkipásztorok, akiket igen szoros megfigyelés alatt tartottak, különösen, ha tevékenységükért korábban „államellenes összeesküvés” vádjával bebörtönözték őket. Így a hangulat- és ügynökjelentésekből az ő megnyilatkozásaik sűrűn köszönnek vissza. Talán legnevesebb köztük P. Oloffson Placid, a több mint száz évet élt és 2017-ben elhunyt legendás bencés paptanár, akit 1946-ban a szovjet hatóságok elhurcoltak, és nyolc évet töltött a Gulag táborai-ban. Tőle tudjuk, hogy a kormányzat az intervenciót követően támogató nyilatkozatot akart kiadatni a magyar katolikus püspöki karral (templomi felolvasásra szánt) körlevél formájában. A püspökök ugyan körlevél kiadására nem voltak rávehetők, de a nyilatkozattételt nem úszták meg.³⁰ A szeptember 25-i püspökkari konferencián mindamellett a békepapok megnyilvánulásainál visszafogottabb, „ellenforradalmat” nem említő és egy mondat erejéig még halvány kételyt is kifejező állásfoglalást tettek közzé: „A csehszlovák események folyamata veszélyeztette magát a fennálló rendszert, és ebben az összefüggésben a belső békés kibontakozást, sőt a szocialista államok kölcsönös és közös békéjét is. Tanácskozásunkon nem boncolgathattuk a felidézhető összes előzményeket, és a tényeket sem bírálhattuk a beavatottság és illetékesség hiányában. Érdekeltségünk így is nyilvánvaló és érthető...”³¹

Volt azonban a lojális nyilatkozatoknak egy a hatalom számára kényelmetlen mellékterméke: a szlovákiai magyarság sorsa fölötti aggodalom. A Varsói Szerződés tagállamai közt ugyanis a magyar pártvezetés egyedülálló módon tette magáévá a „proletár internacionalizmus” eszmeiségét. Külpolitikai vonalvezetését így majdnem a rendszerváltásig végigkísérte

²⁷ Pál József: *Békepapok (Katolikus békepapok Magyarországon 1950–1989)*. Budapest, 1995. 196.

²⁸ A csehszlovák Katolikus Papok Békemozgalma szervezet tagjai siettek elébe menni a várható változásoknak és helyezkedni: élükön Josef Plojhar lelkész (aki egyben egészségügyi miniszterként korábban nevét adta az abortusztörvényhez, Róma ezért kiközösítette) március 4-én felkeresték Karel Hoffmann kulturális minisztert, és üdvözlötték a meginduló demokratizálódást, valamint közvetítőként ajánlkoztak a püspöki karral megindítandó tárgyalásokhoz. Reményeiknek azonban hamar véget vetett František Tomášek prágai apostoli kormányzó (aki a római száműzetésben élő Josef Beran bíboros érseket helyettesítette), amikor március 21-én levélben, majd telefonon is lemondásra szólította fel a békemozgalmat vezetőit. Ezzel a cseh békepapi mozgalmat *de facto* lefejezték. Az egyházhű papság májusban megalapította a „Zsinati Megújulás Műve” szervezetet, amelynek elnöke Tomášek püspök, szlovák részről pedig Ambróz Lazík nagyszombati püspök lett, a szervezetbe pedig természetesen korábbi üldözött paptársaikat vonták be. Vö. Cuhra, Jaroslav: *Die römisch-katholische Kirche in der ČSSR*. In: Karner, Stefan – Tomilina, Natalja – Tschubarjan, Alexander et al. (Hg.): *Prager Frühling – Das internationale Krisenjahr 1968*. Köln–Weimar–Wien, 1968. 156–157.

²⁹ *Katolikus Szó*, 1968. szeptember 8.

³⁰ ÁBTL 3.1.2. M-35968/2, Jelentés (Olafsson Károly), 1968. okt. 3.

³¹ *Katolikus Szó*, 1968. október 20. A kései sajtóközlés oka nem ismert, a konferencia jegyzőkönyve a vonatkozó MNL dokumentumok közt nem lelhető fel, csak utalások vannak rá.

a határon túli magyarok sorsa iránti közömbösség: a hivatalos álláspont szerint a nemzeti-ségi kérdés kizárólag a szomszéd „baráti ország” belügye volt.³² Kádár ehhez tartotta magát, amikor az őbenne szövetségest kereső és tanácsait szinte folyamatosan kikérő Dubčekkel szemben nemhogy követelést, de még szerény kérést sem fogalmazott meg a felvidéki magyarság érdekében. Annak ellenére, hogy a magyarelles atrocitásokról a pozsonyi magyar konzul is részletes jelentésben tett említést.³³ A prágai tavasz sajnálatos, de logikusnak tekinthető kísérőjelensége volt ez: amikor a szabadabbá vált légkörben a magyar nemzetiség képviselői (a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Egyesülete, a CSEMADOK) maguk is megfogalmazták saját követeléseiket a Beneš-dekrétumok következményeinek enyhítésére, az autonómiatörekvéseket vizionáló szlovákok körében több faluban is szinte pogrom-hangulat alakult ki.³⁴ A magyarországi lelkészek soraiban sokan szóvá tették – például az intervenciót követően a veszprémi püspökséget eligazításért felkereső egyházmegyések –, hogy a felvidéki magyarságot féltik a szlovák nacionalizmus és sovinizmus megnyilvánulásaitól.³⁵ Bár a félelem jogos volt, némi fáziskéséssel jelentkezett: az ellentétek, legalábbis ideiglenesen, eltűntek Csehszlovákia augusztus 21-i megszállásával, amely után a felvidéki magyarság a szlovákokkal és csehekkel válllvetve Dubček mellett állt ki, s a kialakult közhangulatot csak bátorította, hogy az intervenció-párti sztálinista politikusok nem mertek nyilvánosan fellépni.³⁶ A Felvidékre bevonuló magyar katonákra rendkívül demoralizálóan hatott az az értetlenség és gyűlölet, amellyel a helyi magyar lakosság tüntetett ellenük szinte mindenhol.³⁷ E tényről szintén rokon, baráti kapcsolatok útján minden hírzárlat ellenére idehaza is sokan értesültek, sőt ez is téma lett a nyugati tévé- és rádióadásokban. Pálos Iván esztergomi provokárius az egyik elbeszélgetés alkalmával megemlítette, hogy „a nyugati adók megdicsérték a magyar katonákat viselkedésük miatt, mivel azok lehajtott fejjel, szomorúan járkálnak, és ha szólnak hozzájuk, megértően bólintanak”.³⁸ Másfelől sokan voltak a helyzetet egyfajta naív irredentizmussal teljesen félreismerők a felvidéki és az anyaországi magyarság s így az egyház soraiban egyaránt. Egy dunavecsei segédlelkész abban reménykedett, hogy az intervenció „akár hasznos is lehet, amennyiben visszakapjuk a Felvidéket a csehek-től”.³⁹

Természetesen az ÁEH emberei mindig korrigálták a „nacionalista” megnyilvánulásokat, és megadták az események „helyes” értelmezését a fejtágitókon vagy a személyes beszélgetések közben. Nem telt bele sok idő, és Prantner József a csehszlovákiai „normalizálódás”

³² Ennek szinte tükröképeként a szomszéd „kisantant” államok kommunizmusát nem annyira az internacionalizmus, sokkal inkább a nacionalizmus, sőt helyenként sovinizmus fémjelezte (különösen a '80-as években Romániában), amelynek elsődleges célpontjai a nagy létszámú magyar nemzetiségek voltak.

³³ Kun Miklós: *A „prágai tavasz” titkos története*. Budapest, 2008. 64.

³⁴ Vö. Popély Árpád: *A prágai tavasz és a csehszlovákiai magyarság*. In: *Kisebbségkutatás*, 17. évf. (2008) 4. sz. 594–595.

³⁵ MNL XIX-A-21-a, 44. d., E-27-2/e/1968, Feljegyzés a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban kialakult hangulatról, 1968. aug. 24.

³⁶ Vö. Kun: *A „prágai tavasz” titkos története*, 105., 109–111.

³⁷ Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. Budapest, 2008. 97–104.

³⁸ MNL XIX-A-21-a, 44.d., E-27-2/a/1968, Turai István egyháziügyi tanácsos jelentése, 1968. szept. 6.

³⁹ Uo. E-27/2/e/1968, Hangulatjelentés, 1968. aug. 24., Vö. Duray Miklós: *Tavasszá lett a telünk, őszé vált a nyarunk*. In: Kun: *A „prágai tavasz” titkos története*, 393. A felvidéki magyarság egy részének gyűlöletét a magyar katonák ellen éppen a csalódottság váltotta ki, hogy azok nem felszabadítóként érkeztek, mint harminc évvel korábban.

külpolitikai gyümölcsseit is learathatta: prágai kollégái, az Oktatási és Kulturális Minisztérium Egyháziügyi Igazgatóságának vezetői több forduló konzultáción kérték ki tanácsait.⁴⁰ Ezt a vezetőgárdát viszont még 1968 márciusában nevezték ki, így Dubček volt híveiként az intervenció utáni változott helyzetben egyelőre lavírozni próbáltak, vonalvezetésüket sokkal inkább a kivárás, mint a visszarendeződés jellemezte. Tanulságos volt ebből a szempontból az okt. 4–5-én lezajlott budapesti találkozó, ahol Erika Kadlečová, a prágai Egyháziügyi Igazgatóság vezetője mellett a szlovák társszervet irányító Andrej Belansky volt Prantner tárgyalopartnere. Bár a két egyházpolitikus elismeréssel adózott az ÁEH 1956 után elért eredményeinek, amelyeket a magyar vezető az állam és egyház fokozatosan javuló kapcsolatrendszerét hangsúlyozva dicsért, kiemelték, hogy hazájukban a történelmi helyzet alapvetően más: „Csehszlovákiában nem volt ellenforradalmi veszély, nem volt veszélyeztetve a szocializmus”. Csakhamar igen felemás helyzetben találták magukat: a régi sztálinista cseh egyházpolitika hibáit feltárva és elemezve akaratlanul is a ’68 tavaszán visszanyert vallásszabadság pozitívumainak apológétaivá szegődtek. Szóhasználatuk olykor az ÁEH embereivel „elbeszélgető” magyar püspökök óvatoskodására emlékeztetett.⁴¹

Belpolitikailag az ÁEH sikeresnek mondható kommunikációs stratégiáját az egyházi ellenállás egyetlen esete zavarta meg. Augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén, majd öt nappal később, Szent István király ünnepén az esztergomi bazilikában Városi István kanonok mondott misét mintegy kétezer hívő előtt, akiknek körülbelül egynegyede volt Felvidékről jött magyar zarándok. A kanonok az információs jelentés szerint patetikus hangvételű homíliáiban panaszkolt fel, hogy „még jó ideig nem láthatjuk Kassát és Nagyváradot Mária országában. Nem tisztelhetjük Szent István koronáját Budapesten és Esztergomban [...] Az ezeréves szentistváni eszme kell hogy áthasson mindnyájunkat... Ma még nem ünnepelhetünk velünk itt e szent helyen Ipoly és Garam völgye népviseletbe öltözött piroscsizmás magyarjai, de gondolatban velünk éneklük, hogy ’hol vagy István király, téged magyar kíván!’” E megengedettnél jóval több „nacionalizmus” és „irredentizmus” hatására maga az ÁEH elnöke lépett közbe, ám a puhuló egyházpolitikai úzusnak megfelelően már nem közvetlenül. Városi István felettese, Schwarz-Eggenhofer Artúr esztergomi apostoli kormányzó kapott utasítást, hogy vonja felelősségre papját, és sújtsa komoly egyházi büntetéssel. Schwarz-Eggenhofer azonban megvédte a kanonokot, mondván, Városi „poéta lélek”, és „a beszéd heve elragadta”, egyébként pedig az, hogy egy ünneppel összefüggésben a szentbeszédben csupán

⁴⁰ Az 1949. október 25-én felállított önálló Állami Egyháziügyi Titkárságot (217/1949. sz. törvény) 1956 őszén épp a lengyel és magyar események tanulságaként tagolták be az Oktatási és Kulturális Minisztériumba.

⁴¹ „...a kapcsolatok [a magyar ÁEH-val] a továbbiakban is hasznosak lesznek, és igyekeznek őket szorosabbá tenni. A csehszlovák belső egyházi viszonyok sok más tényezővel függenek össze. A történelmi távlat majd feledteti a megtörtént eseményeket [...] *Fájdalmas eseménynek* tartja a megtörténteket [...] nem tudja meg nem történné tenni az eseményeket, hiszen még túl frissek, még idő kell ezek értékeléséhez, és majd az értékelés alapján kell tovább haladni.” MNL XIX-A-21-a, 44.d., E-27/2/1968, Feljegyzés a csehszlovák Egyháziügyi Igazgatóság képviselőivel folytatott konzultációs tárgyalásról, 1968. okt. 17. A hangnemet persze a személyi háttér is meghatározta: Kadlečová nem pártkatonaként kapta a kinevezését, korábban a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének vezetője volt hazájának első – ráadásul nem mindig marxista ideológiai alapon kutató – egyházszociológusaként. 1969 júniusában leváltották az Egyháziügyi Igazgatóság éléről, röviddel ezután (1970) akadémiai és párttagságától is megfosztották, és felszámolták az általa alapított vallástudományi és szociológiai tanszékeket. Vö. Vantová, Alena: *Fungováni Sekretariátu pro věci církevní 1967–1989*. Diplomamunka. Prága, Károly Egyetem, Evangélikus Teológiai Kar, 2013.

fájlalja egyes történelmi városok elvesztését, nemigen tekinthető bűnös uszításnak.⁴² Prantner ugyan nem fogadta el ezt a védekezést, a maga részéről egy további levélváltást követően mégis visszakozott, és lezárta az ügyet, megtoldva egy fenyegetéssel: „Amennyiben az ügynek bármely területen káros következményei lesznek, fenntartom a jogot, hogy arra visszatérjek.”⁴³

E közjáték a hangulatjelentésekben rögzített elszólásokhoz képest már jelzi a fordulatot, amely az aktuális egyházpolitikai helyzetben lezajlott. Hiszen Városi szentbeszédeiből mindeképp „ügy” lett volna, ám annak végkifejletéhez már augusztus 21-e eseményei kellettek. Az intervenció óhatatlanul valamennyi belpolitikai feszültséggel is járt, s ebben a helyzetben az ÁEH vezetője nyilván nem akarta túlfeszíteni a húrt, az egyébként mindig óvatos apostoli kormányzó viszont megérezte, hogy most bátrabban léphet fel. A főpapi merészség jelentősége abban is lemérhető, hogy Prantner előzőleg kilátásba helyezte: amíg az egyházfegyelmi intézkedés le nem zajlik, nem folyósítják a kanonok kongruáját. Az 1968-as év ugyanis még egy nagy változást tartogatott: ekkor járt le az a tizenhét éven át arányosan csökkenő részletekben folyósított államsegély, amelyet az állam az 1950-ben kikényszerített megegyezésben megállapított a magyar katolikus egyház részére. A Rákosi-korszak dogmatikus marxista politikusai ezen időszak végére becsülték az egyház(ak), a vallásosság teljes elhalását. Ám mivel ez nem következett be, a kádári vezetés belátta, hogy nem volna bölcs dolog a már viszonylag jól kézben tartható, „föld feletti” hivatalos egyházat földönfutóvá tenni, s így voltaképpen föld alá kényszeríteni. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1968. március 4-i ülésén úgy határozott, hogy az államsegélyt 1975-ig meghosszabbítják, évi 68 millió Ft értékben.⁴⁴ Ennek tényét azonban jellemző módon nem hozták nyilvánosságra, hanem megvárták, hogy a magyar egyház anyagi lehetőségeitől megszépezt püspöki kar júliusban maga kérelmezze.⁴⁵

Az 1968-as esztendő annyi történelmi fordulópont mellett a magyar kommunista egyházpolitika *détente* fordulatának éve is volt: a Kádár-kormány újabb megegyezésre törekedett a Szentszékkal, s a szándékot kétségkívül felerősítette az, hogy a Csehszlovákia lerohanásában való részvétel után újra szalonképessé akarta tenni magát a Nyugat előtt.⁴⁶ A hatalom, jelesen az ÁEH mestermunkájának tekinthető, hogy ehhez idehaza még mindig elegendőnek bizonyult néhány apró és kockázatmentes taktikai engedmény, mint például „mikroszinten” a Városi-affér elsimítása vagy a már említett püspökkinevezések.

⁴² Uo., E-15-1/b/1968, Schwarz-Eggenhofer levele Nagy László főosztályvezetőnek, 1968. szeptember 4.

⁴³ Uo., Prantner József levele Schwarz-Eggenhofer Artúrnak, 1968. szeptember 16.

⁴⁴ „Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata az egyházpolitikai helyzetről és más feladatokról”, 1968. március 4., idézi Szabó: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai*, 359., 363.

⁴⁵ MNL XIX-A-21-a, 44.d., K-13a-2/e/68, A MKPK 1968. évi júl. hó 6-án Budapesten tartott rendkívüli konferenciájának jegyzőkönyve. A sürgősséggel összehívott konferencia egyetlen témája lényegében az államsegély volt.

⁴⁶ Balogh Margit: *Mindszenty József*. 1-2. köt. Budapest, 2015. II. 1239.

TUSOR PÉTER

Katolikus király apostoli jogai?

A magyar királyi főkegyúri jog, 1417–1918

(VÁZLAT)*

Historiográfia

A „főkegyúri jog” problémakörén kívül aligha van a magyar történelemnek még egy olyan, az államalapítás korától egészen a 20. századig ívelő kérdése, amely – leginkább az aktuális egyházpolitikai érdekek miatt – ha változó intenzitással is, de majd ötszáz esztendeig a politikai és tudományos érdeklődés középpontjában állt volna.¹

A kérdés historiográfiája változatos és izgalmas. Történészek, jogtörténészek, egyháziak és világiak hosszú sora foglalkozott a problémával mind Magyarországon, mind Rómában a 17. századtól a 20. századig. Az 1630/40-es évek fordulóján pápai bullát is hamisítottak a magyar királyi patronátus kánonjogi alapjainak igazolására. Eszerint maga II. Szilveszter (999–1003) adományozta a patronátus jogát a magyar állam és egyházalapító I. (Szent) István királynak (997–1038, király 1001-től). A bulla szövegét 1644-ben a Galilei-perben is szerepet vállaló Melchior Inchoffer publikálta (*Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*), és jó évszázadig fejtette ki hatását. Hamis voltára először Kollár Ádám Ferenc hívta fel a figyelmet, aki 1762-ben egyenesen a királyi felségjogból eredeztette a patronátust.² (A bulla hamisításának roppant izgalmas kérdésére különféle válaszok születtek, egyiket sem tartjuk megnyugtatónak.³) 1885-ben Balics Lajos a 12. század eleji Hartvik-legenda szerint Szent Istvánra ruházott kvázi apostoli követi jellegből vélte kikövetkeztetni eredetét, vele szemben

* Készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban, az MTA TKI támogatásával. A Cambridge-i Egyetem által szervezett „*Monarchy and Modernity since 1500*” című nemzetközi konferencián (Cambridge, 2019. január 8–9.) tartott előadás magyar nyelvű, jegyzetelt változata. Vö. https://institutumfraknoi.hu/hirek/eloadas_cambridge_ben_monarchia_es_moder_nitas_1500_tol_cimu_konferencian

¹ A témával foglalkozó alapvető monográfia és forráskiadvány: Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Budapest, 1895.; uő: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal*. 1–3. köt. Budapest, 1901–1903.; Fraknói Vilmos: *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez*. Budapest, 1899.

² Kollár, Adamus Franciscus: *Historia diplomatica iuris patronatus*. Vindobonae, 1762.; uő: *De Originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra Apostolicorum Regum Hungariae*. Vindobonae, 1764.

³ A kutatástörténet gondos összegzése és a probléma alapos elemzése: Bene Sándor: *A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja)*. In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Budapest, 2002. (Nemzet és emlékezet 1.) 143–162.; uő: *A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja)*. In: Bene Sándor (szerk.): *„Hol vagy István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*. Budapest, 2006. 89–124.

Fraknói Vilmos vatikáni kutatásai alapján az egyházmegye alapításokból tette ugyanezt. Kolányi Ferenc a királyi magánkegyuraság kiterjesztésének, Eckhart Ferenc a német *Eigenkirche*-jelenség magyarországi folyományának tekintette.⁴ A vita különösen élessé vált, és a publicisztika fórumait is megjárta az utolsó magyar király, IV. Károly (1916–1918) lemondását (uralkodói jogai gyakorlása 1918. őszi felfüggesztése), majd halálát követően. Még a magyar katolikus kánonjogász klérus is két részre szakadt: a szélsőségesen állam-, pontosabban nemzetszociális, még a köztársasági kormány főkegyuraságát is elismerőkre (például Timon Ákos, Ferdinándy Géza) és az eltökélt ultramontanistákra (mint Baranyay Jusztin, Huszár Elemér).⁵ A tudományos érvekkel vitatkozó felek abban sem tudtak megegyezni, hogy a magyar királyok jogosultsága végső soron egyházi jogi vagy közjogi alapokra vezethető-e vissza. Csizmadia Andor az 1960-as években – aligha elválaszthatóan a szélsőséges etatista államszocialista felfogástól – az uralkodó államfői jogából, elsősorban állami jogalapból eredeztette.⁶ A bullahamisítás melletti másik szenzációs historiográfiai izgalom az, hogy a kánonjogi eredet igazolásául szolgáló, de csak szekundér hivatkozásokból ismert úgynevezett „konstanzi bulla” szövegét csak a 2. világháború idején azonosította Mályusz Elemér.⁷

A magyar királyi főkegyúri jog kezdetei (15–16. század)

Nézzük meg röviden, mi is lehetett a magyar királyok patronátusa kifejlődésének *valós* történeti kontextusa. Az általános európai tendenciának megfelelően a 14. század második felétől Magyarországon is egyre nagyobb mértéket öltött az egyházi javadalmak adományozása feletti világi befolyás, amely viszonylag korán törvényi, dekrétumi formában is testet öltött. A rendelkezések nemcsak azt mondták ki, hogy a királyi beleegyezést nélkülöző pápai adományozások érvénytelenek (1394, 1397), hanem az összes pápai rendelkezés életbeléptetését uralkodói kontroll alá helyezték (*placetum regium*, 1404). A kezdeti szakaszában leginkább az angliaihoz hasonlítható fejlődés⁸ a gyakorlatban már az 1400-as évek első évtizedeiben messze túllépett minden kortárs példán, sőt a konstanzi zsinaton (Luxemburgi) Zsigmond királynak (1387–1437) – a pillanatnyi erőviszonyokat kihasználva – az európai államok közül elsőként sikerült a Szentszékekkel elismertetnie befolyását országa egyházi javadalmainak adományozására. A Bíborosi Kollégium által kiállított és Mohács után több mint négyszáz évig hasztalanul keresett bulla a következőképpen körvonalazta a magyar király jogosítványait: a bíborosok kötelezettséget vállaltak arra nézve, hogy az Apostoli Szék a jövőben a

⁴ A fentiek Mezei Barna (Bánk József, Kánoni jog I–II, Budapest 1960 c. munkájának vonatkozó részéből merítő) szócikke alapján, kisebb módosításokkal. Diós István – Vicszián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. 1–17. köt. Budapest, 1993–2014. Online: <http://lexikon.katolikus.hu/F/f%C5%91kegy%C3%BAri%20jog.html> (letöltés: 2018. dec. 11.).

⁵ A különféle álláspontok bemutatása: Tomcsányi Lajos: *Vita a főkegyúri jogról*. Budapest, 1923. Lásd még tőle: *A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésénél*. Budapest, 1922. A kurialista álláspont újabb áttekintése: Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, 2001. 200–213. Az ekkori történeti fejleményekre, a köztársasági főkegyúri igényekre: Tengely Adrienn: *A főkegyúri jog kérdése az első magyar köztársaságban*. In: Klestenitz Tibor – Zombori István (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt*. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. Budapest, 2015. 189–199., különösen 192–195.

⁶ Csizmadia, Andor: *Die Entwicklung des Patronatsrechtes in Ungarn*. Archiv für Österreichisches Kirchenrecht, Jg. 25. (1974) 308–327.

⁷ Felfedezését jóval később publikálhatta. Mályusz Elemér: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. Budapest, 1958., különösen 9–19.

⁸ Vö. Bireley, Robert: *The Refashioning of Catholicism 1450–1700. A Reassessment of the Counter Reformation*. Washington, 1999. 73.

magyarországi püspökségek és nagyobb javadalmak adományozásánál tekintettel lesz a magyar királyok személyi javaslataira. Teszik mindezt Zsigmondnak a Konstanzi Zsinaton az egész kereszténységnek tett szolgálataira és Magyarországnak az oszmán terjeszkedéssel szemben mutatott hősie ellenállására tekintettel.⁹

A huszonegy bíboros aláírásával ellátott irat egyértelműen rendelkezik az annáták és kisebb javadalmak kérdésében, mely utóbbiak kánoni institúciója átmeneti tévovázás után ugyancsak az ország határain belülre, ordináriusi illetékesség alá került. A püspökségek esetében ez egyáltalán nem mondható el. Zsigmond messzemenő igényeinek csupán közvetve tesz eleget, ha előjáróban megemlíti, hogy a magyar királyok – közelebből nem részletezett – ősi hagyományon (*ex vetere consuetudine*) alapuló bemutatási (*praesentare*), azaz kegyúri jogát a továbbiakban nem kívánja kétségbe vonni. Ugyanakkor egyedül a megfelelő személyek megnevezésére ad felhatalmazást (bár nem a *nominare*, hanem az ezzel egyenértékű *supplicare* ígét használja). Az óvatos megfogalmazás ellenére alapot szolgáltatott arra, hogy a hazai gyakorlat és törvények sorában testet öltő jogalkotás (1439, 1440, 1445, 1446, 1447, 1458, 1486, 1495, 1514) az ország egyházi tisztségei feletti teljes körű uralkodói befolyást Róma által formálisan is elfogadottnak tekintse.

A magyar államjogi felfogás már a 16. század elejére kikristályosodott. Évszázadokra meghatározó alakjában Werbőczy István fogalmazta meg 1514-ben. Eszerint Magyarországon minden egyházi javadalom adományozása a király joga, a pápát kizárólag a *confirmatio* illeti meg. Tételét négy érvel támasztotta alá: **1.** Magyarországon minden egyház: püspökség, apátság, prépostság alapítói a királyok voltak, tehát az ezek feletti rendelkezés mint kegyurakat őket illeti meg. **2.** A magyarság nem apostoli tanításra, hanem uralkodójának, Szent Istvánnak köszönhetően tért át. Az általa alapított egyházak élére ő nevezte ki a főpapat, mindehhez pápai jóváhagyást és megerősítést nyert. **3.** Ha lett is volna a pápáknak valamiféle joguk, az elévült ötszáz év alatt, amikor is a királyok a beneficiumok betöltését háborítatlanul gyakorolták. **4.** Az ország ezen kiváltságát (*libertas regni*) a konstanzi zsinat is elismerte külön privilégiumban.¹⁰

A főkegyúri jog kifejlődése (16–17. század)

Nincs terünk arra, hogy végigtekintsük a magyar egyházszervezet felett a kora újkorban késő középkori alapokon kiteljesedő állami kontroll fejlődésének folyamatát. Néhány sajátosságára hívjuk fel csupán a figyelmet. Az egyik ilyen különlegesség, hogy a magyar királyi kegyuraságot – ellentétben például a francia vagy a spanyol, portugál viszonyokkal – sohasem szabályozta konkordátum vagy pápai bulla. A magyar gyakorlat a 15. század elejétől fogva gyakorlatilag totális kontrollt jelentett az egyházszervezet személyi és anyagi viszonyai felett. A 20. század elejéig lényegében változatlan szövegű királyi kinevező iratok ekkortól kifejezett adományozásról (*collatio*) szólnak. Ezt nem hallgatják el a Rómába küldött bemutató iratokban sem (*praesentatio*), melyekben rendre a pápa áldását (*benedictio*) kéri csupán, illetve miként a káptalani kánoni választások esetében, megerősítését (*confirmatio*). Mindez

⁹ Konstanz, 1417. szeptember 19. *Facsimiléje*: Tusor, Péter: *The Papal Consistories and Hungary in the 15th–16th centuries. To the history of the Hungarian Royal Patronage and Supremacy*. Budapest–Rome, 2012. 44–45.

¹⁰ Werbőczy, István: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyti regni Hungarie*. Viennae, 1517. pars. I, tit. 11. Minderre részletesebben: Tusor Péter: *A konstanzi bulla „alkalmazása”. A magyar királyi főkegyúri jog a 15–16. században*. In: Bárány Attila – Pószán László (szerk.): „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris”. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Debrecen, 2014. 219–239.

de iure teljességgel elfogadhatatlan volt Róma számára, *de facto* azonban pár alkalmi próbálkozást leszámítva érdemben nem tett lépéseket, bár a 17. századra az elvi jellegű viták megszaporodtak. A pápaságnak több oka is volt erre: Luxemburgi Zsigmond befolyása, Magyarország erős középhatalmi szerepe a Hunyadi- és Jagelló-korban (1457–1526), ezt követően pedig a magyar korona Habsburg-kézbe kerülése, majd két megszakítással egészen 1918-ig tartó perszonáluniója a szent római, illetve az osztrák császári koronával. A Habsburg császári befolyásnak köszönhető, hogy az 1560-as évektől már a pápai konzisztóriumok aktáiban is feltűnnek az utalások az uralkodói közreműködésre a magyar püspöki székek betöltésénél (*“ad nominationem Imperatoris uti regis Hungariae”*).

Az 1417-es konstanzi engedmény rendkívül korai, a bulla formájú kiállítás ellenére azonban csupán a konciliarizmus miliójében fogant testületi ígérvény volt, még ha nem is a zsinaté, mint Werbőczy nyomán évszázadokig gondolták, hanem a Bíborosi Kollégiumé. A jövő azonban nem a konciliarizmusé, sem a bíborosi oligarchizmusé, hanem a pápai centralizációé, majd abszolutizmusé volt. Ez utóbbi olyan zsinati határozatokat is zárójelbe tett, mint a zsinati főséget kimondó *Sacrosancta...* kezdetű dekrétum. Nem lepődhetünk meg azon, ha a pápaság nem tartotta magára nézve kötelezőnek az engedményt, melynek szövege rövid idő alatt – jó fél évezredre – feledésbe is merült. Abban, hogy a pápák a 16–17. században végig eltűrték a magyar királyok kegyuraságát, szerepet játszott az ország mind inkább periférikus jellege és minden korábbinál hangsúlyosabban az oszmán szárazföldi terjeszkedéssel szemben folytatott küzdelme (a már a konstanzi bullában is megjelenő kereszténység védőbástyája-szerep), melyet megnyugtatóan 1718-ban, épp négyszáz éve zárt le a passarowitzi béke.¹¹

A 17. században keletkezett kúriai szakvélemények mint létező, de bizonytalan eredetű jelenségként tekintettek a magyar patronátusra. Legfeljebb mint a mindenkori magyar király személyének szóló privilégiumként voltak hajlandók interpretálni azt. A Római Kúria ugyanakkor mindazon püspökségek esetében, amelyek ténylegesen a magyar királyok uralma alatt állottak, nem támasztott elvi akadályt királyi püspökkinevezésekkel szemben.¹²

Ezzel párhuzamosan Werbőczy *Tripartituma* a magyar rendi feudális berendezkedés bibliájává vált, annak ellenére, hogy sohasem iktatták törvénybe. Fontos tudni, hogy Magyarország a 17. század végéig, 1687-ig rendi választó monarchia volt. Sőt a Habsburg-ház örökösödésének, majd leányági örökösödésének (1723, *Pragmatica Sanctio*) kimondása után 1848-ig közjogi jellegét tekintve alapvetően feudális rendi monarchia maradt a lipóti, tereziánus, jozefinista és posztjozefinista törekvések ellenére is. 1608-ra tisztázódtak az úgynevezett rendi dualizmus működési feltételei: a hatalmat a rendek és az általuk választott uralkodó közösen gyakorolják. A középkori *prelati et barones* örököseként a két államalkotó rend: a *status ecclesiasticus*, élén az esztergomi érsekkel, Magyarország primásával és a nemesség, a *status saecularis*, élén az ország nádorával (*palatinus sive prorex Hungariae*). (A polgárság szerepe sajnos végig elhanyagolható maradt.) A hatalmi berendezkedés szép szimbolikus kifejeződése, hogy az uralkodót 1608-tól egyszerre koronázza meg az esztergomi érsek és a nádor katolikus szertartás keretében. A nádor ugyanakkor elvileg protestáns is lehetett, személyét az országgyűlés 1790-ig az uralkodó által jelölt 2-2 katolikus, illetve protestáns főúrból választotta. (A nádor tiszte 1848-tól betöltetlen volt, az Osztrák–Magyar

¹¹ Vö. Tusor, Péter: *The Hungarian Episcopate and the Papacy after 1526*. In: Bárány, Attila (ed.): *The Jagiellonians in Europe. Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*. Debrecen, 2016. (Memoria Hungariae 2.) 185–206.

¹² Fraknói: *A magyar királyi kegyúri jog*, 352–393.; uő: *Magyarország összeköttetései a Szentszékek*. 3. köt. 353–379.; uő: *Oklevéltár*, n. 158., 165., 167. etc.

Monarchia fennállása idején a miniszterelnökök nádorhelyettesként koronáztak, 1916-ban a református Tisza István.)¹³

Témánk szempontjából a legfontosabb mozzanat az, hogy a *status ecclesiasticus* például a Birodalommal ellentétben katolikus maradt. Püspökségeket ugyan hosszabb-rövidebb időre szekularizáltak (mint például Váradot, Gyulafehérvárt, illetve Egert), és számtalan kisebb javadalmat is, az evangélikus, illetve református egyházszervezet azonban párhuzamosan, az államtól függetlenül épült ki, tiltott, túrt, majd végül az 1734-ben III. Károly (1711–1740) által recipiált formában (*II. Carolina Resolutio*). Autonómiával, ugyanakkor mindvégig szerény anyagi javakkal rendelkeztek.¹⁴ Az olyan ötletek, mint Alvinczi Péter, az erdélyi fejedelem református lelkészének esztergomi érseksége, az 1620-as évektől nem vetődtek fel többé. Nem nehéz belátni, hogy mindez kizárólag a *Tripartitum*ban pontokba foglalt, jószerével kodifikált uralkodói egyházfőiségnek volt köszönhető. A mind a török hódítást, mind a protestantizmus terjedését túlélő középkori egyházszervezet konfesszionálisát a mindenkor magyar király vallása határozta meg. Nem véletlen, hogy Alvinczy Péter imént említett esztergomi érseksége a református Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) 1620. évi beszercebányai magyar királlyá választása nyomán vetődött fel, aki azonban a harmincéves háború aktuális realitásaira tekintettel hamarosan lemondott a *rex electus Hungariae* címről, nagyon bölcsen óvakodott megkoronáztatni magát (Alvinczi esztergomi érsekként épp erre vállalkozott volna, helvét felekezetét államegyházi pozícióba emelendő...).¹⁵ A magyar klérus megingathatatlan eltökéltsége a királyi kegyuraság fenntartása mellett és hűsége a nem magyar, ugyanakkor intranzigens katolikus Habsburgokhoz az ország multikonfesszionálisával a katolikus felekezet hegemoniája fenntartásának igényével magyarázható. A magyar király egyházfőiségének köszönhetően meg lehetett védeni és idővel ki lehetett terjeszteni a katolikus hegemoniát a protestantizmussal szemben. Egy korlátlan, kizárólag kánonjogi alapokon nyugvó római szupremácia égisze alatt egészen biztosan nem sikerült volna.

A magyar királyi egyházfőiség ideológiája

Magyarországon nemcsak arról volt csupán szó, miként a kegyuraságok alacsonyabb szintjein, hogy a templomot fenntartó kegyúr épp aktuális vallási nézetei szerinti lelkészt választott, és ez meghatározta nemcsak a templom, hanem a hozzá tartozó közösség felekezeti is, mint ahogy Magyarországon rendre megtörtént a 16–17. században. Arról sem beszélhetünk, hogy az uralkodó az állami főhatalom jogán határozta meg alattvalói vallását, miként

¹³ Magyarország kora újkori történetére további irodalom: R. Várkonyi Ágnes: *Europica Varietas, Hungarica Varietas, 1526–1762. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1994.; Almási, Gábor – Brzeziński, Szymon – Horn, Ildikó – Teszelszky, Kees – Zarnóczy, Áron (ed.): *Divided Hungary in Europe. Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699*. Vol. 1–3. Newcastle upon Tyne, 2014. A rendiség működésére: Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010., különösen 29–42.; uő: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Budapest, 2016.

¹⁴ Az 1500 utáni magyar egyháztörténetére lásd a klasszikus egyháztörténeti monográfiák vonatkozó részeit: Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985. 17–268.; Karácsonyi János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Veszprém, 1929. 105–375. (repr. 1985, Tudománytár); Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München 1973². (*Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae* 1.) 209–514.

¹⁵ Frankl (Fraknoi) Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. 1. köt. Pest, 1868. 539–554. Alvinczi ajánlatát Fraknoi Révay Péter *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae* című műve nyomán idézi (550–551.)

az a Szent Római Birodalomban 1555–1648 között törvényben volt. A *cuius regio eius et religio* elve Magyarországon sohasem lett törvénybe iktatva. Ha egyes földesurak vagy olykor maga az uralkodó (mint például I. Lipót [1657–1705] az 1670-es években) meg-megpróbálkoztak érvényesítésével, annak nagy felzúdulás vagy egyenesen lázadás (mint Thököly Imrée 1678-tól) lett a vége. Magyarországon ugyanis az 1604–1606 közötti, Bocskai István által vezetett vallásháborút lezáró bécsi béke cikkelye értelmében a vallásszabadságot iktatták törvénybe 1608-ban.¹⁶

A magyar királyok kvázi egyházfősége, láthattuk, ténylegesen a nagy nyugati egyházszakadás idejére megy vissza, amikor is a több „törvényes” pápa idején nemcsak a szentségek érvénybe vetett hit ingott meg alapjaiban, hanem a helyi egyházzervezetek feletti kuriális ellenőrzés is. Az ideológiai érv, amely a konstanzi bullában mégcsak „Magyarország királyainak ősi hagyományán alapul” lapidáris tómondatban jelenik meg, Werbőczynél már egyértelműen Szent Istvánra vezetődik vissza. A 16–17. század fordulóján a legenda és krónika-irodalom nyomán eszmeileg az államalapító szent király egyházzervezői „apostoli öröksége” helyeződött a középpontba, mely apostoli jelleg utódaira is átháramlott. Az 1600 körüli magyar felfogást és gyakorlatot a legáttekinthetőbben Camillo Caetani nuncius (1591–1592) fogalmazta meg utódának, Cesare Specianónak (1592–1598) hagyott 1592-es instrukciójában: „A Magyarországon meglévő problémáknak, miszerint, hogy Ófelsége nem tölti be a püspöki székeket, illetve hogy a püspökségeket saját döntése alapján penziókkal terheli meg, valamint hogy a főpapok előszeretettel hívják magukat püspököknek apostoli megerősítés nélkül, nos, ezeknek a problémáknak maguk a magyar főpapok az okai. Ők, hogy az uralkodó kegyét elnyerjék, azt állítják, hogy Szent István királyuk alapított minden egyházmegyét, és hogy királyaik Európa összes uralkodójánál kiváltságosabb, mintegy megszentelt joghatóságot gyakorolhatnak a püspökségek felett. Amit feltétlenül számon kell kérni rajtuk, habár az Apostoli Szék és képviselői iránt alázattal viseltetnek, és ezért a szeretet különféle jeleit kell irányukba mutatni....”¹⁷

A magyar királyok szakrális, apostoli egyházfőségére – amely nem más, mint az investitúra-harc előtt kétségkívül létezett *ex officio* uralkodói szentség sajátos kora újkori reinkarnációja – elsődlegesen a magát Trientben újradefiniáló pápaság jelentett veszélyt. Már Werbőczynél is láthattuk, hogy – mondjuk ki végre ezt a szót – a sajátos magyar államegyháziság leginkább Róma igényeivel szemben volt kénytelen meghatározni önmagát, és legalább annyira, mint a protestantizmussal szemben! A 16. században általánossá vált a gyakorlat, hogy

¹⁶ A magyarországi vallásszabadság összetett kérdéskörére: Péter Katalin: *Az 1608. évi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága, Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.) 129–151., 246–249.; Tóth István György: *Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon*. Századok, 135. évf. (2001) 6. sz. 1313–1347.

¹⁷ „Di questi inconvenienti, che si vedono in Ungaria, che sua maestà non provvede alle chiese, che grava i vescovati di pensione d'autorità propria, li prelati ardiscono di chiamarsi vescovi senza la confirmazione apostolica; ne sono causa l'istessi prelati, li quali per acquistare la grazia di sua maestà asseriscono, che il santo re Stefano di Ungaria ha fondato tutte quelle chiese, et che i rè loro hanno azione sopra i vescovati più privilegiata che gli altri rè dell'Europa et giurisdizione quasi sacrata. Et meritano sopra id ciò gran riprensione, sebbene per il resto si mostrano molto devoti della sede apostolica et de suoi ministri, et devono essere trattati con ogni sorte di amorevolezza da vostra signoria con lettere in questo ingresso et poi secondo l'occorrenze delle loro venute in questa corte.” Biblioteca Casanatense (Roma), ms. 2672, f. 84r. Kiadása: Schweizer, Joseph (Hg.): *Die Nuntiatur am Kaiserhofe. III. Die Nuntien in Prag: Alfonso Visconte 1589–1591, Camillo Caetano 1591–1592*. Paderborn, 1919. 584–585. n. 284.

a püspökök csupán királyi kinevezéssel vették át egyházmegyéjük kormányzását, és felszentelés nélkül vezették azt *in temporalibus et in spiritualibus*. Az egyes püspökök a gyakori székváltások során még a 17. században is megelégedtek azzal, hogy csupán egyszer szereztek meg pápai bullákat, felszentelésükhöz utána továbbra is megelégedtek az uralkodói kinevezéssel. Sőt 1639-ben a Róma engedélye nélküli püspökszentelés elképzelése is felvetődött a magyar püspökök 1639. évi gyűlésén, igaz, nem a Szent István-i, hanem az ókeresztény hagyományra hivatkozva. Az eseményt az Örök Városban skizmával való fenyegetésként tartották számon, legalábbis a Propaganda Kongregáció titkára, Francesco Ingoli visszaemlékezése szerint. Egyik fő kiváltó oka az volt, hogy Róma számos olyan püspökség uralkodói kinevezését nem volt hajlandó elismerni, amelyek a protestantizmus, az oszmánok vagy éppen Velence terjeszkedése miatt nem állottak aktuálisan a magyar király fennhatósága alatt. A Lósy Imre prímás (1637–1644) vezette katolikus hierarchia erőlesen felszólította III. Ferdinándot (1637–1655) a magyar Szent Korona jogaink védelmére a pápával szemben.¹⁸ A Barberini-pápa VIII. Orbán alatt, aligha elválaszthatatlanul a harmincéves Habsburg-ellenes politika mozgásaitól, szokatlanul felerősödtek a magyar királyok kegyurasága körüli kúriai viták, kiegészülve az annátáfizetés kérdésével. A probléma az 1660-as években főbb vonalaiban rendeződött. A kialakuló *modus vivendi* lényege az, hogy a Szentszék a korabeli tudás szerint Szent István által alapított egyházmegyek esetében minden fenntartás, vizsgálat nélkül elfogadta azt, még akkor is, ha a török szultán vagy az erdélyi fejedelem fennhatósága alatt álltak (Kalocsa-Bács, Csanád, Pécs vagy Várad).¹⁹

Az összes többi uralkodói kinevezést viszont szinte kivétel nélkül elutasította a római Kúria. A 16. század végétől a bécsi udvarban működő magyar királyi kancellária ugyanis elkezdett adományoztatni II. Rudolf (1576–1608), majd később II. Mátyással (1608–1619), II. és III. Ferdinánddal (1619–1637 és 1637–1657), illetve I. Lipóttal minden olyan püspöki címet, amely a megmaradt királyi regisztratúra, a *Libri Regii* okleveleinek úgynevezett méltóságsoraiban a 14. századtól kezdve fennmaradtak. Leginkább a 14–15. századi geopolitikai helyzetnek megfelelően balkáni, dalmáciai püspöki székek címeit kezdték el újra használni. A kezdeti zavarok után a pápaság a 17. század derekától megtagadta a kánoni szentesítést ezen püspökségekhez, egyedül a knini (*Tininiensis*) és a belgrádi maradhatott *consecrabilis* titulus. Egészen a 20. századig magyar segédpüspököket szenteltek erre a címre. Már önmagában az is különleges, hogy egy címzetes püspök felszentelése egy világi uralkodó által adományozott címre történjék – ne pedig egy ókorban, kora középkorban elpusztult kis-ázsiai, észak-afrikai stb. címre. Az viszont egyenesen szenzációs, hogy a 17. századtól egészen a 20. századig a magyar királyok harmincegy-néhány püspöki titulust úgy adományoztak, hogy azokat már fel sem terjesztették Rómába. Egyesek már csak pusztá címek voltak (Ansariensis/Osor), másokat a Propaganda Kongregáció missziós püspökei viseltek, majd idővel rendes püspöki székké alakultak (Scopiensis/Szkopje), továbbiak pedig mindvégig jól szervezett egyházmegyeként működtek rezidens püspökkel az élen a Velencei Köztársaság, majd

¹⁸ Tusor, Péter: *Episcopal Crisis in the Hungarian Episcopate (1639)*. In: Tusor, Péter – Sanfilippo, Matteo (ed.): *Il papato e le chiese locali. Studi – The Papacy and the local Churches. Studies*. Viterbo, 2014. (Studi di storia delle istituzioni ecclesiastiche 4.) 147–166.

¹⁹ Fraknói: *A magyar királyi kegyúri jog*, 352–393.; *Magyarország összeköttetései a Szentszékkel*. 3. köt. 353–379.; *Oklevéltár*, n. 169. Erdélybe apostoli kormányzót neveztek ki Damokos Kázmér személyében. Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/2.) 189–239.; valamint a római missziószervezés tágabb összefüggésében: Tóth István György: *Ahogy Róma látott minket. Magyarország és Erdély a Propaganda jelentéseiben a 17. században*. Századok, 136. évf. (2002) 3. sz. 547–581.

később Ausztria, Ausztria–Magyarország dalmáciai területein (Vegliensis/Veglia/Krk). A királyok által így kinevezett magyar papok – jórészt kanonokok, teológiai professzorok, apátok, prépostok – választott püspöki címet viseltek, a liturgiát leszámítva püspöki öltözetet, jelvényeket viseltek, püspök úrnak szólították őket.²⁰ Például Fraknoi Vilmos, a legjelentősebb magyar pozitívista történész, a módszeres vatikáni magyar történeti kutatások kezdeményezője a mai horvát turistaparadicsom Raabnak, olaszul Arbénak, noha 1828-ban a püspökséget megszüntették és beolvasztották a vegliaiba, 1889-től haláláig, 1924-ig viselte választott püspöki címét²¹

A jelenségre a grandiózus *Hierarchia Catholica* összeállítása során rácsodálkozó Remigius Ritzler külön tanulmányt szentelt a kérdésnek, melyben kánonjogi kuriózumként tekintett a „Magyar Korona püspökeire”.²² Ennél azonban jóval többről volt szó: a kora újkori magyar felfogás szerint a magyar királyoknak hasonlóan apostoli jogai voltak, mint az Apostoli Széknek, és míg az utóbbinak Péter és Pál örököseként, az előbbinek pedig a magyar nép keresztyénségre térítőjének, Szent Istvánnak az örököseként.²³ Ezt az apostoli örökséget a hagyomány szerint Szent Istvánnak tulajdonított koronával történt megkoronázással és felkenéssel kaphatta csak meg a mindenkori uralkodó. A bizonyíthatóan a 12. század végétől jelen formájában már létező „Szent Koronának” külön kultusza alakul ki a 17. században Szent Istvánéval egyetemben. Az utóbbi kultuszt legitimációs céllal a Habsburgok is felkarolták, leginkább a császári méltóságot női volta miatt nélkülözni kényszerülő Mária Terézia (1740–1780), aki Szent István Rend néven alapította meg 1764-ben a magyar állam máig legnagyobb kitüntetését.²⁴

Mária Teréziától az áprilisi törvényekig (1740–1848)

A királynő uralkodása fordulópont a magyar királyi kegyúri jog történetében. A Gerard van Swieten és Wenzel Anton von Kaunitz hatására mindinkább ún. „felvilágosult abszolutista” politikát folytató uralkodónő rá tudja venni XIV. Benedek (1740–1758) pápát, hogy ismerje el „apostoli királyi” jellegét. Bár ezt a pápa csak címadományozás formájában hajlandó megtenni, a magát ezentúl explicite „*rex apostolicus Hungariae*”-nak címző királynő még a káptalani méltóságok adományozásának jogát is magához vonta. Elődei korábban megelégedtek

²⁰ A jelenségre legújabb (kisebb-nagyobb tévedésekkel): Bahlcke, Joachim: A „Magyar Korona püspökei”. *Adalék az egyház 17–18. századi társadalom- és alkotmánytörténetéhez*. Történelmi Szemle, 48. évf. (2006) 1–24., 20–21.

²¹ Fraknoi: Pásztor, Lajos: *L'Istituto Storico Ungherese a Roma e il vescovo Vilmos Fraknoi*. Archivio della Società Romana di Storia Patria, vol. 100. (1977) 143–166.

²² Ritzler, Remigius: *Die Bischöfe der Ungarischen Krone*. Römische Historische Mitteilungen, Jg. 13. (1971) 127–164.

²³ A „totális Szent István-i eszme” megjelenése már 1638-ban kimutatható. Ebben nemcsak a korona és a hatalom, hanem az egyház is teljes egészében az „övé”, az „*Ecclesia Hungarica*” apostoli és szent királytól nyeri eredetét, legitimitását és identitását. Vö. Lippay György egri püspök és kancellár emlékiratát: Prímási Levéltár (Esztergom), Archivum Saeculare, Acta radicalia, Classis X, No. 196, 33. cs., ff. 459–462. Közlése: Tusor Péter: *Rationes, ob quas cancellarius Ungariae a residentia episcopali excusari merito debet*. In: Horn Ildikó – Lauter Éva – Szirtes Zsófia et al. (szerk.): *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. 1–2. köt. Budapest, 2016. 333–348.

²⁴ Szent István kora újkori kultuszára legújabban (további irodalommal): Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. században)*. Budapest, 2016.

a káptalanok élén álló nagyprépostok kinevezésével, sőt alkalmi rendelkezésekkel ezeket átadták az általuk kinevezett ordináriusoknak.²⁵

A tereziánus, jozefiánus és posztjozefiánus (1740–1848), illetve neoabszolutikus (1849–1867) időszak sajátja, hogy az alapvetően modern állameszmék és divatos koráramlatok mentén kiépülő „népjobbító” abszolutizmusok egyházpolitikai részét Magyarországon nem pusztán a rációra, a társadalmi szükségletekre és fejlődésre hivatkozva, hanem kvázi egyházfőiségük égisze alatt, annak tekintélyével hajtották végre. Erős paradoxonról beszélhetünk: felvilágosult abszolutista egyházpolitika és -kormányzat, amely az investitúraharc előtti uralkodói szakralitást tekinti jogalapnak modernizáló lépéseihez. Ráadásul e paradoxon a jozefiánus és neoabszolutikus időszakokban megkettőződik: II. József (1780–1790) sohasem, I. Ferenc József (1848–1916) pedig az 1867-es kiegyezésig nem koronáztatta meg magát a Szent Koronával, hogy más tekintetben ne kösse hatalomgyakorlásukat az egyházfőiségük ideológiáját a késő középkorban, kora újkorban megfogalmazó magyar feudális rendi hagyomány. Ugyanakkor a pápai kiváltság nyomán koronázás nélkül is apostoli királynak címezték magukat trónra lépésüktől kezdve. A jelenség egyfelől az 1526–1918 között fennálló Habsburg–magyar kondomínium szépszámu ellentmondásainak egyike. Másfelől a folyamatos címhasználat igénye a nemzetközi dinasztikus presztízs, diplomáciai protokoll viszonylatában értelmezhető: a *Defensor Fidei*, a *Rex Catholicus*, a *Rex Christianissimus* mellett a Habsburg-uralkodó a *Rex Apostolicus*, mely címet már 1627-ben és 1629-ben megkoronázott magyar királyként III. Ferdinánd 1627-ben még hiába kért VIII. Orbántól.²⁶

A magyar királyi egyházfőiség 18–19. századi kiteljesedésének leginkább szembetűnő bizonyítékai az egyházmegye alapítások. 1632-ben még Pázmány Péter bíboros esztergomi érsek (1616–1637) kérvényezte Rómában főegyházmegyéje diszmembrációját a jobb kormányozhatóság végett. 1776-ban Mária Terézia maga végezte ezt el, és alapította meg a rosznyói és beszercebányai püspökséget, majd egy év múlva a szombathelyi és székesfehérvári egyházmegyét – utólagos pápai szentesítéssel. Míg a királynő előzetesen konzultált az Apostoli Székkel, I. Ferenc (1792–1835) 1804-ben úgy emelte érsekség, illetve metropólia rangjára Egert, illetve hasította ki területéből a kassai püspökséget, valamint csatolta át szintén újonnan alapított püspökségként a Szepességet, hogy VII. Piusz (1800–1823) minderről csak egy évvel később értesítette! Hasonló erővonalak mentén ment végbe a görög katolikus egyház-szervezet kiépítése, amely intézményes kereteket adott a román és rutén nemzeti öntudat fejlődésének.²⁷

A 18. századi Habsburg nagyhatalmi szerep Európában nem kis részben azon óriási erőforrásoknak volt köszönhető, amelyeket a területi egységét a törökök kiűzésével visszanyerő Magyar Királyság territóriumai biztosítottak a dinasztia számára. Az integer középkori

²⁵ A magyar királyi főkegyúri jog történetére Mária Terézia uralkodásától: Eckhart Ferenc: *A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig*. Budapest, 1935., különösen 1–9.

²⁶ Fraknói: *A magyar királyi kegyúri jog*, 342–348.

²⁷ A 18. századi magyar egyháztörténetre: Bahlcke, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*. Stuttgart, 2005. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des Östlichen Mitteleuropa 23.); Fazekas István fordításában: *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia: együttműködéstől a konfrontációig, 1686–1790*. Budapest, 2013. Újabbban: Forgó András: *Egyház, rendiség, politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*. Budapest, 2017. Az egyházmegye alapításokra: Borovi József: *Az esztergomi érsek egyházmegye felosztása*. Budapest, 2000. (METEM Könyvek 25.). A görög katolikusokra: Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinszky András munkácsi püspök [Tanulmányok]*. Nyíregyháza, 2014. (Collectanea Athanasiana I/6.), különösen 49–84.

ország eszméjének fenntartása nem kis részben a magyar egyháziak érdeme. Makacsul ragaszkodtak az 1568-as drinápolyi béke szerint nemzetközi jogilag az Oszmán Birodalomhoz tartozó területek püspöki címei, kisebb javadalmi adományozásának fenntartásához – sőt lehetőségeikhez mérten gondoskodtak e területek pasztorációjáról. A 17. században végig az arisztokrácia vezetőivel karöltve politikai szinten folyamatosan nyomást gyakoroltak a Rajna-menti francia terjeszkedés által lekötött bécsi udvarra. Míg a balkáni, dalmáciai címek fenntartása ironikusnak tűnhet, a visszafoglalt, felszabadított területeken, például Pécsen, Kalocsán, Temesváron, Váradon stb. kétszáz év után újra kiépültek az egyházi központok, nyomukban fejlődésnek indult a plébánia- és iskolahálózat. Irdatlan területeken nem lehetett a tulajdonjogot igazolni. I. Lipót, III. Károly, de még Mária Terézia is főkegyúrként elképesztő birtokokat adományozott egyházi tulajdonba, hogy az erőforrásokat ezáltal a dunai monarchia spirituális, kulturális újjáépítésére fordítsák, újból az Al-Dunánál húzva meg a nyugati kultúrkör határát.²⁸

Ha Hegellel együtt úgy gondoljuk, hogy az állam fejlődése, szerepvállalásának kiteljesedése „természetes szükségszerűség”, akkor úgy vélhetjük, hogy a felvilágosult abszolutizmusnak és a magyar királyok katolikus egyházfőiségének különleges elegye a 18. századi Európa periferiáján komoly *modernizációs* teljesítményre volt képes. De nemcsak a felszabadított dunai területek újjáépítése kapcsán mondhatjuk el ezt. A XIV. Kelemen (1769–1773) által felosztatott jezsuiták magyarországi vagyonát úgynevezett „Tanulmányi Alap”-ba (*Fundus Studiorum*) szervezték 1773-ban, melyet a II. József által megszüntetett szerzetesházak, majd rendek vagyonával 1782-ben úgynevezett „Vallásalappá” (*Fundus Religiosus*) bővítettek. Felhasználásáról mindig a király rendelkezett a Budán székelő Helytartótanács Vallásügyi Bizottságának (*Commissio Ecclesiastica*) közreműködésével, és saját belátása szerint kizárólag az oktatási és plébániai (lelkipásztori) hálózat fejlesztésére fordította a korábbi kolostori bevételeket.²⁹ I. Ferenc 1802-ben a magyar rendek kérésére a bencés, ciszterci és premontrai rend működését újra engedélyezte, és visszaadta vagyonunkat. Egyúttal szigorú tanítási kötelezettséget írt elő számukra, gyakorlatilag tanítórenddé formálta át őket Magyarországon, melynek hatása máig meghatározó a középfokú oktatásban.³⁰

Összegzés és kitekintés

Ezen a ponton végre fel kell tennünk a kérdést, hogy miben különbözik a magyar királyi kegyuraság attól az állami felügyelettől, amelyet más nyugati monarchiák gyakoroltak szintén 1500 körülől (plusz/mínusz ötven év) a nyugati latin kereszténység helyi egyházszervezetei felett. Hiszen jól ismertek a spanyol *Patronato real* és a portugál *Padroado*, továbbá a gallikanizmus hasonló történeti jelenségei vagy a protestáns államegyháziság, például a *Landeskirche*, illetve az *Ecclesia Anglicana* ismérvei. És tudjuk jól, hogy a Habsburg uralkodók nem magyar területeiken is mind erősebb kontrollt valósítottak meg a katolikus egyházszervezet felett, olyannyira, hogy egyházmegye-alapításra itt is találunk példát, Sankt Pölkten

²⁸ Modern feldolgozás Kalocsa-Bácsi esetében áll rendelkezésre: Tóth Tamás: *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása. Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)*. Kalocsa, 2014. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.).

²⁹ A Vallásalapra: Csorba László: *A Vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782–1918*. Budapest, 1999.

³⁰ Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannohalma ezer éve*. 2. köt. Pannohalma, 1996. 133skk, 253skk.

esetében, ahol az 1784-es uralkodói aktus szintén megelőzte a pápai bulla kiadását (1785), ami így tehát voltaképpen csak hozzájárulásnak tekinthető („*Zustimmungsbulle*”).³¹

Mindenekelőtt különbözik eredetében: nem találunk olyan konkordátumot, mint az 1516-os bolognai vagy még korábban II. Frigyesé (1452–1493) az osztrák örökös tartományokra, sem olyan, a patronátust elismerő bullákat, mint a II. Gyula-féle (1503–1513) *Universalis Ecclesiae* 1508-ból.³² Különbözik ideológiájában: *Szent István öröksége és kiteljesedő kultusza nyomán az Apostoli Széktől független apostoli jelleget tulajdonítanak neki Magyarországon*, leginkább a magyar katolikus klérus tagjai, de maguk a Habsburgok is. Nem az államhoz, hanem alapvetően a megkoronázott királyhoz kötődik. Csak a 18. század legvégén válik bizonyossá, hogy a *Sacra Corona Regni Hungariae* fennmaradt formájában nem lehetett Szent Istváné, pedig egészen addig úgy hitték. És különbözik mértékében. Teljes kifejltségében a magyar *Ancien Régime* fennállásának utolsó esztendejéig, 1848-ig több mint négyszáz éves történeti fejlődés eredményeként senki és semmi által nem korlátozva az apostoli magyar királyoknak a következő jogosítványai voltak az ország egész katolikus egyháza felett:

1. a katolikus vallás és egyház, valamint szervezetének védelme; **2.** egyházmegyék létesítése; **3.** megyés, címzetes és választott püspökök kinevezése; **4.** utódlási jogú koadjutorok kinevezése; **5.** tényleges apátok és címzetes püspökök kinevezése (a magánkegyuraság alá tartozók kivételével); **6.** a székeskáptalanok tagjainak kinevezése; **7.** az egyházi javak, ingatlanok felügyelete (elidegenítésük, megterhelésük stb. joga); **8.** az egyházi alapok igazgatása, tetszőleges felhasználása; **9.** a katolikus iskolák és intézmények legfelsőbb igazgatása; **10.** a kegyuraság szabad átruházása természetes vagy jogi személyre; **11.** kegyurasági kérdésben keletkezett kontroverziák eldöntése; **12.** a [földesúri, városi stb.] kegyuraság gyakorlásának, a kongruának, a stóladíjnak stb. szabályozása.³³

Mindezek alapján úgy ítéltethetjük meg, hogy a nagy nyugati egyházzszakadás időszakában, a konciliarizmus égisze alatt kialakult, 1500 körülre Werbőczynek köszönhetően már kodifikált magyar királyi kegyuraság a magyarországi hivatalos latin elnevezés nyomán (*ius regium supremi patronatus*) a modern kor *lingua Francájával* egész pontosan a *Hungarian*

³¹ Vö. Dussel, Enrique: *Die Bischofsernennungen in ersten Jahrhundert des Patronats in Latein-Amerika (1504–1620)*. Concilium, Jg. 8. (1972) 538–542.; Sorge, Giuseppe: *Santa Sede e Corona Portogese. Le controversie giuspatronali nei secoli XVII e XVIII*. Bologna, 1988. (Occidentale e Oriente Christianità 1.) 15–65.; Bergin, Joseph: *The Making of the French Episcopate 1589–1661*. New Haven – London, 1996. 44–56.; Repgen, Konrad: *Der Bischof Zwischen Reformation, Katholischer Reform und Konfessionsbildung (1515–1650)* és Raab, Heribert: *Bischof und Fürst der Germania Sacra zwischen westfälischen Frieden und Säkularisation (1650–1803)*. In: Berglar, Peter – Engels, Odilo (Hg.): *Der Bischof in seiner Zeit, Bischofstypus und Bischofsideal im Spiegel der Kölner Kirche. Festgabe für Joseph Kardinal Höffner, Erzbischof von Köln*. Köln, 1986. 245–314., 315–347.; Rainer, Johann: *Die Politik der Bischofsernennung in Österreich 1648–1803*. Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte, Jg. 85. (1990) 225–235. Az *Ecclesia Anglicana* történetére legújabbban: Milton, Anthony: *The Oxford History of Anglicanism. I: Reformation and Identity c. 1520–1662*. Oxford, 2017.

³² További irodalom: Tuszor Péter: *A barokk pápaság (1600–1700)*. Budapest, 2004. 227–240.

³³ Hermann: *A katolikus egyház története Magyarországon, 378–381. és passim*; Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. 1–2. köt. Budapest, 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 2.) II. 28–32., 35–47.

Royal Patronage and Supremacy kifejezéssel írható körül.³⁴ Inkább praxis, mint teória, bár az ideológiai szál sem elhanyagolható. Ha nem lenne ahistorikus, márpedig az, hiszen a forrásokban sehol sem szerepel az *Ecclesia Hungaricana* kifejezés, az egész jelenséget leginkább plasztikusan *Hungaricanizmus* néven nevezhetnénk. Történeti megítélése az *Ancien Régime* keretein belül egyértelműen pozitív. Lehetőséget biztosított arra, hogy a magyar állam az ország erőforrásaival saját érdekei és belátása szerint gazdálkodjon akár az oszmánok elleni védelmi rendszer fenntartása, akár később az oktatási rendszer bővítése terén. Mindezt anélkül, hogy a pápasággal komolyabb törésre került volna sor. A *Hungarian Royal Patronage and Supremacy* a Habsburg-dinasztia szempontjából pedig nem csupán hatékony államszervező, centralizációs eszköz volt, hanem európai szinten is hozzájárult a dinasztia katolikus nimbuszának erősítéséhez, ugyanúgy apostoli jelleggel felruházva azt, mint magát a pápát.

A katolikus egyház már II. József 1781. évi türelmi rendeletével, illetve a hasonló tartalmú országgyűlési törvényekkel (1790/91. évi 26. és 27. tc.) elveszítette a sokfelekezeti Magyarországon államilag hegemonizált pozícióját. Államvallás volta azonban egészen 1848-ig megmaradt. Sőt az 1848-ban kivívott, de ténylegesen csupán 1867-től létező polgári alkotmányosság korában sem szűnt meg privilegizált jellege. A polgári alkotmány ugyanis nem szüntette meg a főkegyúri jogot, az uralkodó azt a vallás- és közoktatásügyi miniszter útján gyakorolta, a korábbiakhoz képes gyakorlatilag változatlan formában. Ennek az időszaknak a történeti megítélése azonban jóval összetettebb. Az 1848. évi 20. tc. ugyan kimondta az állam által elismert felekezetek teljes egyenlőségét, a katolikus egyház azonban az apostoli király személyének köszönhetően a többi felekezethöz szorosabban kötődött az államhoz. Ahhoz az államhoz, amely ekkor már liberális állam volt, s amelyben a miniszteri pozíciókat, így a vallás- és közoktatásügyi miniszterét is választásokat nyerő, liberális politikusok töltötték be. A meginduló katolikus autonómiatörekvések nem vezettek sikerre. (Jóváhagyása, mértékének megállapítása a tervek szerint szintén az apostoli király joga lett volna, 13. jogsultságként...)³⁵

A feloldhatatlannak tűnő dilemmára a kettős monarchia, Ausztria–Magyarország összeomlása tett pontot. IV. Károly lemondása (pontosabban az államügyektől való visszavonulása), majd a Habsburg-ház 1921. évi trónfosztása nyomán az Apostoli Szék fél évezred után ismét magához vonta a magyarországi püspöki székek betöltését az összes utódállam területén. A hivatkozás az volt, hogy csupán az uralkodó személyét illető, túrt privilegiumról volt

³⁴ A *Baroque Papacy* című könyvünkben az angol „*Royal Patronage and Supremacy*” kifejezést kiterjesztőleg használtuk, például a spanyol patronátusra is. Úgy véljük azonban, hogy használata katolikus téren valójában magyar vonatkozásban megfelelő. Tusor, Péter: *The Baroque Papacy (1600–1700)*. Viterbo, 2016. 243–252.

³⁵ A 19. század második felének magyar egyháztörténetére: Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae 2.); Adriányi Gábor: *Documenta Vaticana. Vatikáni okmányok a magyar katolikus autonómiáról 1891–1920*. Budapest, 2012. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae 18.). Ehhez lásd még: Nádori Barbara: *A katolikus autonómia történetéhez. A II. autonómia-kongresszus 9-es albizottságának működése és az erre tett püspöki észrevételek (1898)*. Új Magyar Sion, 4. évf. (46. évf.) (2010) 2. sz. 201–232. A patronátus kérdésére legújabban: Kovács Kálmán Árpád: *Adalékok a reformátusok és a magyar királyok főkegyúri jogának kapcsolatához*. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv 2017*. Budapest, 2017. 13–31.; uő: *Adalékok a protestáns patronátus dualizmus kori kérdésköréhez*. Sárospataki Füzetek, 21. évf. (2017) 4. sz. 23–45.

szó. *A király nélküli magyar állam szuverenitásának fél évezreden át fenntartott fontos összetevőjét veszítette el, máról holnapra!*³⁶

Az élénk jogi, politikai viták, tárgyalások ellenére a magyar állam ezt követően csupán alkalmi politikai egyeztetések keretében tudott befolyást gyakorolni a magyarországi katolikus püspöki székek betöltésére (*intesa semplice*, 1927), igaz, erre még az úgynevezett államszocializmus idején is képes volt (*intesa pratica*, 1964). 1990 óta a magyar hatóságoknak semmilyen beleszólása nincsen a kérdésbe.³⁷

³⁶ Tóth Krisztina: *Lorenzo Schioppa nuncius követutasítása*. In: Fejérdy András (szerk.): Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015. Budapest, 2015. 85–105. (ezen belül a püspöki javadalmak betöltéséről: 96–99.); uő: *A főkegyúri jog a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja agendáján 1920 körül*. In: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (szerk.): Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században. Budapest, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae [a továbbiakban: CVH] I/15.) 337–360.; uő: *Instructions for Nuncio Lorenzo Schioppa at the Beginning of His Mission*. In: Fejérdy, András (ed.): *Rapporti diplomatici tra la Santa Sede e l'Ungheria (1920–2015)*. Città del Vaticano, 2016. 106–138.; uő: *Prohászka Ottokár jelöltsége a kalocsai érseki székre. A püspökkinevezések gyakorlatának próbája a király nélküli királyságban vatikáni levéltári források alapján*. In: Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok 2015–2017*. Székesfehérvár, 2017. 320–355.

³⁷ Csíky Balázs: *Az esztergomi érseki szék betöltése 1927-ben. Vatikáni források fényében*. In: Tusor Péter (szerk.): Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Budapest–Róma, 2012. (CVH I/8.) 253–280.; uő: *Serédi Jusztinián javaslata a magyar püspökök jelölésének új eljárására 1937-ben*. In: Fejérdy András (szerk.): Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015. Budapest, 2015. (METEM Könyvek 84.) 127–145.

Moscovia

Egy szentszéki legátus leírása moszkvai útjáról 1581-ből

A *De rebus Moscovitis* című úti beszámoló bevezető részeinek magyar nyelvű közlésével az a szándékunk, hogy ráirányítsuk a kelet-európai történelemmel foglalkozó magyar kutatók figyelmét a forrásra. Az Antonio Possevino, mantovai születésű jezsuita legátus által latin nyelven írt mű először 1586-ban Vilniusban jelent meg. Az alább közölt fordítás ezen kiadásnak a digitálisan hozzáférhető változata,¹ és az angol nyelvű kritikai kiadás² alapján készült. Az olasz szerzetes művét XIII. Gergely pápának ajánlotta, és a moszkvai útja során szerzett tapasztalatait, megfigyeléseit fogalmazza meg benne. A nemzetközi történetírás a műre általában a kiadás címlapján álló cím miatt *Moscovia* néven hivatkozik.

Korábban Magyarországon csak egyetlen részlet jelent meg ebből a műből. Nagy László *Báthory István emlékezete* című forrásgyűjteményében a pontosabb szöveghelyre vonatkozó hivatkozás és a fordító megjelölése nélkül idézi a Jam Zapolski-békéről szóló, a tárgyalásokat részletesen taglaló utolsó fejezetet.³

Possevino műve valóban fontos Báthory István lengyelországi uralkodásának egykorú forrásaként, de nem kizárólag ezért érdemes vele foglalkozni. A *Moscovia* rendkívül érdekes forrás a keleti irányú szentszéki diplomácia, egy 16–17. századi „*Ostpolitik*” történetének szempontjából is. A reformáció és a konfesszionalizálódás (felekezetiesedés) évszázadának végén a Szentszék – talán azért, hogy pótolja mindazt, amit a nyugat-európai országokban elvesztett – Kelet-Európában próbálta a katolicizmus pozícióit megerősíteni.⁴

A mű, ahogy minden más követjárásról szóló szöveg, olvasható ugyanakkor útleírásként is, bár magára a tényleges utazásra vonatkozó részleteket nehéz felmutatni, mivel a jezsuita igyekezett mellőzni minden személyes vonatkozást, és próbált a lehető legtárgyilagosabban írni saját útjáról. Az, hogy egy nyugat-európai ember ilyen részletesen, szinte városról városra feltérképezze és bemutassa a moszkvai államot, még a 16. század végén sem gyakori. Ráadásul Possevino, sok más korábbi szerzővel ellentétben, akik a Moszkvai Nagyfejedelemségről írtak, valóban saját megfigyeléseit vethette papírra. Ezért is vált később a *Moscovia* hivatkozási alappá, amikor a Szentszék keleti irányba próbált tájékozódni.⁵

A *Moscovia* párhuzamba állítható Possevino másik, a magyar történetírás számára kétségkívül fontosabb és valamivel ismertebb művével, a *Transilvaniával*.⁶ A jezsuita erdélyi útjáról szóló műve is hasonló stílusban és hasonló szándékkal íródott. Mindkét beszámoló

¹ Possevino, Antonio: *Moscovia*. Vilnius, 1586. itt: <https://books.google.hu/books?id=z805AAAAcAAJ&hl=hu&pg=PP11#v=onepage&q&f=false> (letöltés: 2019. máj. 16.)

² Graham, Hugh F.: *The Moscovia of Antonio Possevino. Translated. with a critical introduction and notes*. Pittsburg, 1977. 1–21.

³ Nagy László: *Báthory István emlékezete*. Budapest, é. n. 254–263.

⁴ Kloczowski, Jerzy – Müllerowa, Lidia – Skarbek, Jan: *A katolikus egyház Lengyelországban*. Budapest, 1994. 70–128.

⁵ Graham: *The Moscovia of Antonio Possevino*, 11.

⁶ Possevino, Antonio: *Transilvania*. Szerk. Veress Endre, Kolozsvár, 1913.

elsősorban a katolicizmus ügyének előmozdításáról szól, elsősorban a helyi katolikus egyház és az ország történetének leírását tartalmazzák. Fontos megjegyezni, hogy a *Transilvania* első teljes és magyar nyelvű kiadása még várat magára. A mű csak az eredeti nyelven, olaszul jelent meg Magyarországon Veress Endre gondozásában 1913-ban. Akkor a fejezetek tartalmának rövid magyar nyelvű leírását illesztették a szöveghez.

Egy jezsuita Rettegett Iván udvarában

Annak megértéséhez, hogyan került egy jezsuita szentszéki küldött Rettegett Iván udvarába, mindenképpen érdemes tisztázni a két fél – Moszkva és a Szentszék – erre vonatkozó motívációit. IV. Iván 1581-ben szorongatott helyzetben volt: Báthory István, lengyel király és erdélyi fejedelem egy több éve tartó háború során visszahódította tőle Polock városát és a gazdag, tengerparti tartomány, Livónia (a mai Észtország és Lettország) nagy részét.⁷ A hatalmas, moszkvai fennhatóság alatt álló kereskedővárost, Pszkovot pedig ostromgyűrűvel zárták körül a lengyel–litván és nem kis részben erdélyi hadak. Időközben a svédek is beléptek a háborúba a moszkvai cár ellenében. III. János király serege Narvát fenyegette. IV. Iván, mondhatjuk, végső kétségbeesésben fordult a katolikus egyházfőhöz. Arra kérte, hogy közvetítsen közte és a katolikus lengyel király között a minél gyorsabb békekötés érdekében.⁸

Annak oka, hogy miért tesz eleget ennek a kérésnek a Szentszék, már jóval összetettebb. Más, egykorú források alapján és a forrásként közölt szöveg bizonyos részei alapján elmondhatjuk, hogy a jezsuita legátus elsősorban nem azért vállalkozott a veszélyes utazásra, hogy a katolikus lengyelek számára minél kedvezőbb békét érjen el. Ez abból a tényből is világos, hogy a pápa akkor indította útnak legátusát minden mást félretéve, amikor IV. Iván egy lehetséges unió létrehozását, a keresztények egységét ajánlotta fel abban az esetben, ha a Szentszék segít neki Báthoryval szemben.⁹ A jezsuitát és a pápát is elsősorban tehát a katolikus Egyház régi dicsőségének helyreállítása foglalkoztatta. Ez a szándék már a közölt részlet ajánlásában is megfogalmazódik. Ez volt az utazás fő motivációja, illetve, ha az áhított vallási egység létrejön, akkor esetleg egy nagy törökellenes szövetség, egy új Szent Liga előmozdítása, amelyben már a Moszkvai Nagyfejedelemség is szerepet vállalna.¹⁰

Azzal, hogy a pápa diplomáciai támogatását az unió ajánlatával lehet elnyerni, a cár nagyon is tisztában volt, és bizonyára ezért dobta be Rómánál ezt a csalétket. A moszkvai nagyfejedelmek és a IV. Iván által „jogelődőknek” tartott bizánci császárok is többször ezt az ajánlatot tették, ha a nyugati egyházfő segítségére volt szükségük.¹¹ A skizma megszüntetésének azonban reálisan nagyon kevés esélye volt. IV. Iván valójában csak eljátszotta, hogy hajlana az engedményre, azaz engedelmességre a római pápa irányába. Ezt a rendkívül lelkes és naiv Possevino azonban csak jóval később és nagyon nehezen látta be.¹²

A cár által korábban Rómába küldött követek munkájának fontos része volt az is, hogy ha mást nem is érnek el, legalább Báthoryt befeketítsék a pápánál.¹³ A lengyel király személyével kapcsolatban a moszkvai követek azonban csak olyan negatívumokat emeltek ki,

⁷ Veress Endre: *Báthory István király. Terror hostium*. Budapest, 1937.

⁸ Donnelly, John Patrick: *The Jesuits as Peacemakers: Negotiating with Ivan the Terrible, Peter the Great and Sitting Bull*. In: uő: Justice and Mercy Will Kiss. Paths to Peace in a World of Many Faiths. Milwaukee, 2008. 165–177.

⁹ Zaleski, Stanislaw: *Jezuici w Polsce*. Krakkó, 1908. 10–44.

¹⁰ Graham: *The Moscovia of Antonio Possevino*, 13.

¹¹ Cipin, Vlagyiszlav – Onasch, Konrad: *Az orosz ortodox egyház története*. Budapest, 1999. 56–78.

¹² Graham: *The Moscovia of Antonio Possevino*, 21.

¹³ Graham: *The Moscovia of Antonio Possevino*, 6.

amelyekkel a pápa már amúgy is tisztában volt. Báthory 1571-ben, mikor az erdélyi fejedelmi székhelybe került, eleinte még valóban nagyon kedvezőtlen színben tűnt fel a Szentszék számára, hiszen az erélyi fejedelmi címet elsősorban a török szultánnak köszönhetette, aki ráadásul a lengyel trón megszerzésében is lelkesen támogatta őt. S bár a fejedelem hatalmának és tekintélyének növekedésével fokozatosan kiszabadult a Fényes Porta ellenőrzése alól, a Szentszék sohasem tudta teljesen elfelejteni és megbocsátani, hogy Báthory egykor a szultán támogatására támaszkodott.

Báthory demonstratívan buzgó katolicizmusa később aztán árnyalta a róla kialakult kedvezőtlen képet. Az 1570-es évek végére már nem lehetett figyelmen kívül hagyni mindazon erőfeszítéseket, amelyeket Báthory Erdélyben és a *Rzeczpospolita*-ban vitt végbe a katolikus egyház megerősítése érdekében. Fontos látni például, hogy Báthory fejedelemsége előtt a katolikus egyház majdnem teljesen megszűnt Erdélyben.¹⁴ A katolikus fejedelem uralkodásának elején alig pár tucat katolikus pap élt az országban. A nép pedig csak Udvarhelyszékben, Csíksban, Gyergyóban, valamint a Báthoryak birtokain, Váradon és Bihar egy részén maradt meg katolikusnak. Ehhez képest Báthory uralkodásának végén már jezsuita iskola is működött Kolozsváron, Gyulafehérváron és Váradon.¹⁵

Litvániában és főképp a visszahódított Livóniában hasonló volt a helyzet. Amerre Báthory hadai felvonultak, mindenhol jezsuita iskolákat alapított a király. Vilniusban akadémiát (egyetemet), Rigában, Dorpatban (Tartuban), sőt még a tisztán ortodox vallású polocki területen is jezsuita kollégiumot hozott létre – Possevinoval közösen.¹⁶

Mindez mégsem volt elegendő ahhoz, hogy a döntő pillanatban, a béke megkötéséről szóló tárgyalásoknál Possevino ne kizárólag a moszkvai érdekek pártfogója legyen. Bár értelmezhetjük úgy is a helyzetet, hogy éppen az unió, a keresztény egyház egységének kecsgetető ajánlata volt az, ami képessé tette a jezsuita küldöttet arra, hogy részrehajlás nélkül, mindkét fél kéréseit figyelembe véve közvetítsen. A tárgyalóasztalnál lévő kiegyenlített erőviszonyok azonban nem írták felül a lengyel király harctéri sikereit: A béke a livóniai és a visszahódított litvániai területek törvényes megszerzését eredményezte Báthory számára.¹⁷

Possevino a békétárgyalások alatt legalább kétszer járt a moszkvai állam területén, majd a tárgyalások lezárulta után a fővárosban, Moszkvában is. Többször találkozott személyesen a cárral. Ezek közül kiemelendő az egyik moszkvai találkozás, amikor Possevino kifejezetten a vallás kérdéséről kívánt tárgyalni. A cárt annyira felingerelték a jezsuita légatus kérdései és kérései, hogy hirtelen fellobbanó haragjában meg akarta ölni Possevino.¹⁸

Mindent egybevetve jól érzékelteti forrásunk szerzőjének elkötelezettségét az a tény, hogy a Mediterraneumból származó emberként az 1581 és 1583 között eltelt két-három évet Kelet-Európában, a *Rzeczpospolita* és a moszkvai cári birodalmának határvidékén töltötte.

Moszkvai tájkép csata után

Ahhoz, hogy Possevino művét megfelelő kontextusba helyezzük és ezáltal jelentőségét jobban megértsük, ismernünk kell a Moszkvai Nagyfejedelemségre vonatkozó más korai forrásokat is. Ezek közül kettőre maga Possevino is gyakran hivatkozik művében. A Szentszéknel ekkoriban Paolo Giovio és Alberto (Campense) Pighius Moszkvával kapcsolatos művei

¹⁴ Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007. 7–72.

¹⁵ Veress: *Báthory István király*, 45.

¹⁶ Zaleski: *Jezuici w Polsce*, 12.

¹⁷ Veress: *Báthory István király*, 47.

¹⁸ Graham: *The Moscovia of Antonio Possevino*, 14.

voltak a legismertebbek és legolvasottabbak. Fontos azonban, hogy mindkét hivatkozott mű valós moszkvai tapasztalatok nélkül, könyvekből és követek elbeszéléséből született, ellenében Possevino munkájával.¹⁹

Ehhez mérten figyelemre méltók a *Moscovia* azon részei, ahol Possevino cáfolja a korábbi leírások által elterjesztett közhelyeket. Az egyik ilyen általánosan elfogadott állítás a 16. század végén Nyugat-Európában, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemség népessége milyen hatalmas.²⁰ Possevino munkájában saját megfigyeléseit állítja ezzel szembe, ahogy ezt alább majd a forrás szövegében is olvassuk. Hosszan ír az elnéptelenedett városokról és vidékekről. Moszkvának mindössze 30 000 lakost tulajdonít, míg Párizs vagy London ugyanebben az időszakban már több százezres nagyváros. A másik, a korábbihoz némileg kapcsolódó állítás, amit szintén gyakran olvashatunk az ekkortájt íródott nyugat-európai forrásokban, az, hogy a távoli északi vidékeken nem pusztítanak a járványok, mivel a hideg megakadályozza terjedésüket. Possevino itt is vitába száll a korábbi leírások szerzőivel. A pestisről például azt írja, hogy most már jó ideje ez a betegség is tizedeli a lakosságot.

Possevino műve, a *Moscovia* – legalább kétféle nézőpontból olvasható és elemezhető. Egyrészt fontos, érdekes a mű abból a szempontból, hogy milyen kevés és mennyi téves információval rendelkezett egy 16. századi nyugat-európai Moszkvával és az ortodoxiával kapcsolatban. Possevino fejezetről fejezetre felülbírálja korábbi nézeteit saját tapasztalatai alapján. A *Moscovia* ebben az olvasatban egy rádöbbenés folyamata: nem oldható fel Moszkva és Róma, a keleti és a nyugati egyház sok évszázados konfliktusa.²¹

A másik nézőpontból viszont a Szentszék sikere a lényeges: a háborús felek békét kötnek, és a békekötésben jelentős szerepet játszik a Szentszék megbízottja. Ez utóbbi olvasat túlzott előtérbe helyezése előtt azonban fontos még két dolgot látnunk: a békét valószínűleg Possevino nélkül is megkötötték volna, mivel mindkét fél már a végletekig kimerítette saját erőforrásait. Más korabeli forrásokban például arról olvashatunk, hogy Báthory Pszkovot ostromló serege szinte felbomlóban volt a békekötés előtti pillanatokban.²² A jezsuita alighanem igyekszik a saját szerepét még fontosabbnak beállítani, mint amilyen valójában volt.

A másik fontos körülmény, amely némileg csökkenti a diplomáciai siker jelentőségét, az, hogy Possevino összes többi terve kudarcba fulladt. Sem az egyház egysége nem állt helyre, sem a törökellenes Szent Liga nem jött létre. A beszámoló első és legfontosabb címzettje, a pápa azonban nyilvánvalóan szívesen olvasta, hogy bizalmasa milyen dicsőséges tettet hajtott végre a Szentszék nevében akkor, amikor szinte minden más európai országban megfigyelt a szentszéki diplomácia jelentősége a reformáció „borzalmai” miatt.

Annak azonban, hogy Possevino moszkvai küldetésének a békekötésen túli részét nem tudta véghez vinni, azaz nem jött létre az ortodoxiával az egység, a mai napig tartó következményei vannak a katolikus egyházra és a pravoszláv egyházra nézve is. 1596-ban még mindig elsősorban Possevino, a pápa és a lengyel–litván király tervei és szándékai alapján olyan unió jött létre, amely kizárólag a Lengyel–Litván Unió területén élő ortodoxokra vonatkozott.²³ A breszti unió, amelynek nyomán megalakultak a görög rítusú, de a pápai főséget elismerő katolikus egyházmegyéek a 16. századi *Rzeczpospolita*-ban, a mai napig – értelmezésétől függetlenül – éket ver vagy hidat emel Lengyelország, Ukrajna és Belorusszia katolikusai és ortodo-

¹⁹ Graham: *The Moscovia of Antonio Possevino*, 18.

²⁰ Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 2001.127–175.

²¹ Graham: *The Moscovia of Antonio Possevino*, 19.

²² Veress: *Báthory István király*, 49. id. mű; Nagy: *Báthory István emlékezete*, 211–254.

²³ Kloczowski–Müllerowa–Skarbek: *A katolikus egyház Lengyelországban*, 86.

xai közé. Possevino nagyon hasonló feltételeket kínált IV. Ivánnak, mint amelyekkel végül a breszti unió létrejött: a görög rítust és az egyházfegyelmi szokásjogot (például a cölibátus kérdésében) megtarthatták volna a moszkvaiak is, csak a pápai primátust kellett volna elfogadniuk. A moszkvai egyház számára azonban az unió így is vállalhatatlan volt.

A lefordított részletekről

Possevino terjedelmes – 530 oldalas – művének teljes magyar nyelvű fordítása és közlése jelen tanulmány keretében természetesen nem volt megvalósítható. Ezért három érdekesebbnek és a kelet-európai vallástörténet szempontjából relevánsnak talált részfejezet olvasható a következőkben. Először a fejezetek előtt álló bevezető és az azt közvetlenül követő két első részfejezet fordítása található, amely az eredeti mű digitalizált változatában a szöveges tartalomjegyzék után, a 15. oldalon kezdődik és a 25. oldalig tart. Az első két fejezetben Possevino utazása céljáról ír, majd a Moszkvai Nagyfejedelemség egyes részeit és városait mutatja be. Ezek után egy későbbi részfejezet magyar nyelvű fordítása olvasható, amelyben Possevino már rátér legfontosabb témájára: az egyházszakadásra, a skizmára. Ez a digitalizált változatban a 66. oldalon kezdődik és a 71. oldalon ér véget.

A moszkvai²⁴ ügyekről

Kommentár XIII. Gergely pápa számára

Az volt a szándékom ebben a kommentárban, hogy Isten segítségével bemutassam a Moszkvai Nagyfejedelemség ügyeinek jelenlegi állását. Írni fogok arról, hogy mit várhatunk a fejedelemtől, Ivan Vasziljevicsztől,²⁵ és hogy milyen lehetőségeink vannak arra nézve, hogy az Apostoli Szentszék baráti kapcsolatot alakítson ki vele, ami egyrészt ahhoz vezethet, hogy az istenimádat tisztább formában valósul meg ezen a hatalmas földön északkeleten, másrészt arra indíthatja a keresztény fejedelmeket, hogy ők is szövetségre lépjenek vele, sőt akár ahhoz is – ami mindenképp kívánatos volna –, hogy a keresztény hit tisztább formában honosodjék meg a Moszkvai Nagyfejedelemségben.

Ezeket a dolgokat még nem mertem érinteni kommentárom másik fejezetében,²⁶ amelyet már korábban elküldtem Szentségednek a Pszkov előtt felállított királyi [azaz lengyel – közread. megj.] táborból, akkor, amikor előző moszkvai utamra készülődtem. Akkor ugyanis nem tudtam véghezvinni a tárgyalásokat a fejedelemmel, amelyeket szerettem volna, és úgy

²⁴ Possevino az országot, a területet következetesen *Moszkóviának* nevezi, lakosait, népét pedig *moszkvaiaknak* (*Mosci*). Vezetőjét pedig szinte minden esetben *princeps*nek vagy *princeps magnus*nak nevezi. A megnevezéseket illetően a magyar történetírásban általánosan bevett terminusokat használtam a fordítás során. Így az országot Moszkvai Nagyfejedelemségnek vagy Fejedelemségnek nevezem, míg IV. Ivánt fejedelemként vagy nagyfejedelemként jelölöm.

²⁵ Possevino a nevek latin változatát használja minden esetben. Iván Vasziljevicsét, azaz IV. Ivánt itt Johannesnek, Basilius fiának nevezi. A könnyebb megértés érdekében a név közismertebb orosz formáját használtam a fordításban.

²⁶ A *Moscovia* minden kiadásában a II. fejezet tartalmazza azt a leírást, amire itt utal Possevino, és amelyet korábban, még az első, 1581-es útja során írt. Az első fejezet tehát időrendileg később született, és egy későbbi állapotot rögzít, mint a második fejezet.

éreztem, hogy többet tudok majd elvégezni második utam során nyugodtabb légkörben, miután a fejedelem és István király – Isten kegyelméből – békét kötött.

A tárgyalások lefolyása alatt is végig nyitva tartottam a szemem, ahogy Szentséged meghagyta nekem, egész idő alatt, amíg áthaladtam a fejedelem hatalma alatt álló 240 mérföld hosszúságú terület nagyobb városain és erősségein. Továbbá öthónapos távollétem alatt két embert hagytam a fejedelemtől, akik szintén számos megfigyeléssel gazdagodtak. Kommen-tárom megírásakor az volt a módszerem, hogy saját benyomásaimat összevetettem mindazzal, amit a különböző szerzőktől és követektől tudtam, és nem egy esetben azzal, amit a lengyel és a svéd királytól²⁷ hallottam a fejedelemtől vonatkozóan.

Így tehát Krisztus nevében bízva remélem, hogy mindent olyan tisztán fejték majd itt ki, ahogy az Szentséged elvárásainak megfelelő.

A moszkvaiak, akik fölött uralkodik, megválasztása moszkvai fejedelemségre, továbbá hogy hogyan terjesztette ki birodalmát és más különböző ügyek

Ivan Vasziljevics 1528-ban született.²⁸ Mivel igen heves természetű ember, akit erősen izgatót pozíciójának felemelése, hatalomra jutásakor eldöntötte, hogy bosszút áll a sérelmekért, amelyeket Moszkva a tatároktól szenvedett el, és elfoglalja Livóniát. István király mondta el nekem, hogy amikor Iván megtámadta Kazanyt, nem ütközött különösebb nehézségekbe, mivel az ágyú ismeretlen volt azon seregek számára, akik ellen bevetette.²⁹ Iván ezután Asztrahánt³⁰ foglalta el, amely a Volga folyó torkolatánál helyezkedik el, és híres keleti vásárhely a Kaszpi-tengernél. És mivel Asztrahán egy tatár horda (királyság)³¹ fővárosa volt, Iván képes volt kiterjeszteni birodalmának határait a cserkeszek földjére³² is, amely 300 mérföldre Asztrahánon túl terül el. A cserkeszek a Kaszpi-tenger partvidékén laknak. Országuk a tavalyi évig egészen Perzsiáig húzódott, amikor is azonban Szelim³³ megszerezte Felső Vaskaput és más erődtítményeket a cserkeszek királyától. A szomszédság és a közösen gyakorolt görög rítus³⁴ lehetővé tette Moszkva fejedelmének, hogy szorosabbra vonja a cserkeszekkel kap-

²⁷ Báthory Istvánra és III. Vasa Jánosra utal itt. Mindkettővel többször személyesen érintkezett Possevino, így adott esetben tényleg használhatta őket információk forrásaként is.

²⁸ Más források alapján kijelenthető, hogy valójában 1530-ban született.

²⁹ IV. Iván 1552-ben győzte le a Kazanyi Kánságot.

³⁰ 1554-ben

³¹ Possevino itt a *horda* mint államforma megnevezés értelmezésére odailleszti a királyság (*regnum*) megnevezést. Máskor azonban a tatárok uralkodóit nem királynak, hanem *imperatornak* vagy *cárnak* nevezi. A kán és a kánság kifejezéseket nem ismeri, sohasem használja.

³² A szövegben: Circassia. Az Asztrahántól délre eső terület lakossága nagyon vegyes összetételű volt. Több különböző félnomád törzs élt itt, amelyeket csak összefoglalóan nevezhetünk cserkeszeknek. A cserkeszek közé tartozó két legfontosabb törzs: adigék és kabardok. A cserkeszekről szóló itt következő, viszonylag hosszú leírást valószínűleg azért tartotta fontosnak megírni Possevino, mert a laza, nomád törzsszövetségben egy újabb potenciális szövetséget látott a török ellen szőtt terveiben. A cserkeszek fő értékét feltehetőleg az adta volna ebben a szövetségben, hogy egy másik „frontot” nyithattak volna a Kaukázus térségében.

³³ II. Szelim helyett I. Murád szultán Perzsia ellen vívott háborújáról van itt szó, amely során valóban a Kaukázus térségében is folytak harcok. A törökök betörések révén ellenőrizték a Kaukázus vidékét.

³⁴ Valójában nincs közelebbi adat arról, hogy a cserkeszek ortodoxok lettek volna. Sőt, inkább az iszlám felé hajlottak, és a törökök valószínűleg azért is szerették volna ezt a területet az ellenőrzésük alatt tartani, hogy a térség muszlimjai ne a sííta Perzsiában keressenek szövetséget.

csolatát. Feleségül vette egyik vezetőjük lányát,³⁵ aki azonban nem sokkal később meghalt. A cserkeszek egyszer arra kérték Ivánt, hogy küldjön erődépítésben jártas embereket, hogy segítségükre legyenek a törökök betöréseinek elhárításában. Ő kérésük szerint cselekedett, ezért azóta barátjuknak tartják, és mivel nincs más szomszédos fejedelem, védelmezőjüknek is tekintik. A cserkeszek egyszerű nép, akik azonban több figyelmet fordítanak a vallásos előírások betartására, mint más szkíta törzsek³⁶ vagy pedig a *ruténok*,³⁷ akik csaknem egy néppé olvadtak össze a Moszkvai Nagyfejedelemségnek alávetve.

Egy másik nép a nogaj-tatárok,³⁸ akik gyakran, így ebben az évben is moszkvai területen portyáznak, és csak nagy értékű ajándékokkal lehetett őket visszavonulásra bírni.

A krími tatárok, akik Kherszont³⁹ lakják, még erősebbek, főként mióta szövetségre léptek a törökökkel. A fejedelem, aki többször is vereséget szenvedett el tőlük, félt attól, hogy még rosszabb lesz a helyzet akkor, amikor háborúba bocsátkozik Lengyelországgal, ezért békét kötött velük. Amikor én elhagyni készültem Moszkvát, a fejedelem elmondta, hogy nem csatlakozhat István királyhoz a tatárok elleni háborúban, mivel ő épp a tatár uralkodó követének érkezését várja, csakúgy, mint saját követének visszaérkezését, hogy törvénybe iktassák a békét, amelyet már mindkét vezető aláírt.⁴⁰

Rátérve a livóniai ügyekre, elmondhatjuk, hogy az ötven évre kötött békeszerződés 1550-ben lejárt.⁴¹ Iván fejedelem elődei kénytelenek voltak megkötni azt, amikor Pszkov mellett a moszkvai sereget csaknem teljesen megsemmisítették Plettenberg,⁴² a Livóniai Rend⁴³ mesterének vezetésével.

³⁵ Maria Temryukovnáról van szó, aki a cserkesz (kabard) Temryuk (Timur) lánya volt. 1561 és 1569 között volt Iván felesége. Közös gyermekük, Vaszilij a születése után nem sokkal meghalt. Maria testvére a cserkesz (kabard) haderő vezetője volt a livóniai háború idején.

³⁶ A cserkeszeket a szkíták egyik leszármazottjának tekintik a korabeli forrásokban, feltehetően az életmód hasonlósága, a nomadizálás miatt.

³⁷ A szöveg itt ruténnak nevezi a Moszkvai Nagyfejedelemség délkeleti területeinek szláv nyelvű lakóit. A rutén elnevezés feloldására az angol fordítás itt a kozák megnevezést adja. A doni kozákok valóban ezen a területen éltek, és valóban a Moszkvai Nagyfejedelemség alá tartoztak, azonban véleményem szerint pontosabb lenne, ha itt a *ruténok* megnevezés alatt nem kizárólag a kozákokat értenénk, hanem minden szláv nyelvű népelemet.

³⁸ A Kazanyi Kánságtól délre eső Nogaj Kánság valóban sok gondot okozott a Moszkvai Nagyfejedelemség számára. Bár a nogajok is Dzsingisz kán és az Arany Horda leszármazottai voltak, nem kapcsolódtak a későbbi tatárokhoz sem nyelvileg, sem etnikailag. Possevino ezért helytelenül nevezi itt őket nogaj-tatároknak.

³⁹ A Krím-félsziget ókori görög gyarmatának neve.

⁴⁰ IV. Iván és a krími tatárok valóban békét kötöttek ez idő tájt. IV. Iván 1572-es győzelme után 1590-ig nem történt jelentős betörés a krími tatárok részéről.

⁴¹ A Livóniai Konföderáció (főként a Livóniai Rend) és a Moszkvai Nagyfejedelemség közötti háború, amely összekapcsolódott a litván–moszkvai háborúval, 1503-ban zárult le. Nem kötöttek ötven évre szóló békét, csak bizonyos időközönként megújították a békét.

⁴² Wolter von Plettenberg, a Livóniai Rend nagymestere 1494 és 1535 között. A csata, amiről itt szó esik, vagy a 1501-es sztriciai, vagy az 1503-as szmolini csata.

⁴³ A Livóniai Rend a Német (Teuton) Lovagrendtől 1237-ban különvált lovagrend volt, amely először a Kardtestvérek Rendje néven működött 1204 és 1237 között. 1237 és 1435 között birtokaik a Német Lovagrend állama, majd 1435 és 1561 között a Livóniai Konföderáció részét alkották. IV. Iván hadjárata során a rend vereséget szenvedett. A rend birtokait az utolsó nagymester 1561-ban a Német Lovagrendhez hasonló módon szekularizálta, a rendet pedig feloszlatta. Az utolsó nagymester, Gotthard Kettler Kurlandi Hercegség néven a rend birtokainak déli részét a Lengyel–Litván Unió birtokai közé illesztette.

Később a moszkvaiak különböző ürügyeket hoztak fel, hogy a békeegyezményt eltöröljék. Például, hogy Livónia urai nem tartották magukat az egyezés pontjaihoz, vagy hogy a lutheránusok⁴⁴ ortodox templomokat romboltak le Revalban és Dorpatban,⁴⁵ valamint a lutheránusok durva kegyetlenségeket hajtottak végre a katolikusokkal szemben is. Így tehát Iván hadat üzent, elfoglalta Dorpatot és más erősségeket, meghódította Livónia nagy részét, nagy emberveszteségeket okozott a livóniaiak között, de elhintette egy hosszú háború magjait Lengyelországgal szemben.

Ezt az egész kérdéskört külön bemutattam a tartományról írott kommentáromban, amelyet már korábban elküldtem Szentségednek. Ezek a cselekedetek, amelyek abban az időben szerencsés kimenetelt jeleztek előre a moszkvaiak számára, végül a legnagyobb balszerencsét okozták számukra. Most ugyanis a katonaságuk erődítmények sokaságában nagy területen szétszórva állomásozik, a helyőrségeknek pedig egyedül kell felvenniük a harcot, szövetségesek nélkül, különböző helyeken hosszú időn keresztül. Az embereknek, akik idegen földön teljesítik katonai kötelességüket, kérdés nélkül hátra kellett hagyniuk feleségeiket a moszkvai felségterületen. Amikor pedig egy katona elesett, egy másiknak át kellett venni a helyét. Ennek eredményeként mérhetetlen csökkenés következett be a moszkvai népességben.

Ekkoriban jött létre a hadseregen belül egy új hadtest, amely korábban ismeretlen volt a Moszkvai Nagyfejedelemségben, tagjait *pixidarius*nak, *fistulatus*nak vagy közkeletűen *sclopetarius*nak⁴⁶ nevezték. Ők kisebb fegyvereket alkalmaztak, általában nem többet, mint íjat és nyilakat. Tíz katona közül választottak ki egyet ezen alakulat számára. Ők a fejedelem testőreiként szolgáltak, hadjáratokra vezényelték vagy helyőrségnek küldték ki őket. Minden esetben hátra kell hagyniuk feleségeiket és gyermekeiket, és miután jó néhányan meghaltak kötelességeik teljesítése közben, a moszkvai otthonok fokozatosan elvesztették férfi lakosait.

Ugyanígy elmondható, hogy a pestis,⁴⁷ amely egykoron ismeretlen volt a moszkvai fejedelemségben a kemény fagyok miatt, most belopakodott erre a hatalmas területre is, és sokakat elvitt a lakosok közül. Ezer és ezer ember pedig, beleértve a nemesség tagjait is, a megszámálhatatlan harcokban esett el. A tatárok is szakadatlanul rabló hadjáratokat indítottak a fejedelemség ellen. Az egyik ilyen betörés alkalmával, tizenkét éve⁴⁸ a fővárost is porig égették. (Ráadásul István király pedig győzelmek megszakítatlan sorát vitte véghez az elmúlt három évben.) Úgyhogy ilyen körülmények között bárki feltételezheti, hogy a fejedelem erőforrásai igencsak csökkentek, sőt csaknem teljesen kimerültek.

⁴⁴ Livóniában a német nyelvű lakosság többsége valóban lutheránus lett a 16. század közepére.

⁴⁵ Reval = Tallinn. Dorpat = Tartu. Mindkettő német néven volt ismert a korban, mivel mindkettő sokáig a Hanza Szövetség tagja és a Livóniai Rendhez tartozó város volt.

⁴⁶ A három megnevezés fordítása: *pixidarius* – gyalogos katona, őr, darabont, *fistulatus* – pásztorbípos, *sclopetarius* – lövész. Mindhárom megnevezés az 1550 körül IV. Iván által létrehozott sztelecekre (lövészekre) vonatkozik. Possevino leírásának megfelelően kiváltságot jelentett a sztelecek között szolgálni, nagyobb földbirtok és zsold járt érte. Ők voltak a hadsereg elit alakulata, és tulajdonképpen ők voltak az első folyamatosan fennálló, reguláris hadtest a moszkvaiak hadseregén belül. Elsősorban Moszkva helyőrségeként és a fejedelem mellett szolgáltak. A 16. század közepétől felszerelésük elmaradhatatlan eleme lett a muskéta, amely jelentősen növelte harci értéküket.

⁴⁷ Possevino közlése itt nem pontos. A pestis a középkorban is ugyanúgy pusztított a Moszkvai Fejedelemség területén, mint másutt Európában. A helyi feljegyzésekből ez bizonyítható. Viszont általánosan elterjedt vélemény volt, hogy az északi területeken a hideg miatt nem terjednek a betegségek, ezzel a nézettel száll vitába itt Possevino.

⁴⁸ Devlet-Girej kán 1571-ben fosztotta ki és égette fel Moszkvát. A béketárgyalásokhoz képest tehát nem tizenkettő, hanem csak tíz év elteltéről van szó.

Általános vélekedés, hogy az ember akár 300 mérföldet is mehet egy irányba anélkül, hogy egyetlen embert is látna. A falvak még mindig állnak, de senki sem látja őket. A földek művelésével felhagytak, s friss erdő nőtte be őket. Ez bizonyítja, hogy korábbi lakossága igen népes volt.

A Moszkvától északra eső terület viszont sűrűn lakott, mivel idáig nem értek el a tatár hadjáratok, és a levegő is egészségesebb. Ezt azoktól az olaszoktól és spanyoloktól hallottam, akik Szentséged és a Katolikus Király⁴⁹ közbenjárása révén nyerték vissza szabadságukat a moszkvai nagyfejedelemtől, és akiket én hoztam vissza magammal Itáliába.

Ők, miután a Meótiszson⁵⁰ átkelve megszöktek a török fogságból, hatalmas területeken jöttek át. Tízennyolc hónapig vándoroltak, mígnem megtalálták az utat Vologda városához. A távoltság Kazany és Asztrahán között óriási, és a terület gyéren lakott. Azoknak, akik arra járnak, és azoknak, akiket a fejedelem odaküld, gyakran abból kell megélniük ez alatt az idő alatt, amit vadászatból vagy halászatból szereznek, ugyanis nincs más elérhető eledel.

A fontosabb városok és népeik

A Don folyótól északnyugatra lévő városok, amelyeket lakosainak száma és határaiik nagysága alapján fontosnak mondanak: Moszkva, Szmolenszk, Novgorod és Tver. Vologda északabbra, míg Kazany, Asztrahán és az a terület, amelyet Giovio⁵¹ és mások Citrachának⁵² neveznek, keletebbre fekszik. Jaroslav, Alexandroskaia Sloboda és néhány más hely is ebbe a csoportba sorolandó, habár ezeket inkább tekinthetni mezővárosnak,⁵³ minthogy nem rendelkeznek az erődítés megfelelő mértékével.

Ami azt illeti, meglepnek azok a hatalmas népességről szóló becslések – százezrek az egyszerű népre, tízezrek a nemesekre (akiket bojároknak neveznek) vonatkozóan –, amelyeket néhány korábbi szerző írt le, s akiket aztán követtek azok is, akik hivatalos küldetésben jártak itt.

Ezek között a szerzők között egyedül Alberto Campanse⁵⁴ és Giovio a megbízhatók. Szentséged adta nekem Campanse munkáját, hogy elolvassam, mielőtt Moszkvába megyek. Giovio pedig arra alapozta munkáját, amit egy Dimitrij nevű moszkvai mondott el neki, ezt a férfit pedig a jelenlegi fejedelem apja küldte VII. Kelemen pápához. Az én véleményem az, hogy általában kevésbé értik meg a moszkvai fejedelem jól kidolgozott módszerét abban, hogyan állomásoztatja seregeit a várfalakon és más tágas helyeken, amikor más országok

⁴⁹ Feltehetően II. Fülöp spanyol királyról esik itt szó. VI. Sándor pápa után ugyanis a pápák a spanyol uralkodóknak adományozták a *Rex Catholicissimus* címet.

⁵⁰ Az Azovi-tenger ókori elnevezése.

⁵¹ Possevino többször hivatkozik a Moszkvai Fejedelemségről korábban megjelent művekre, és vitába száll azokkal. Az egyik ezek közül Paolo Giovio munkája, a *De legatione Basilii Magni Principis Mosciviae ad Clementem VII Pontificem Maximum Liber*, amely 1527-ben jelent meg. Giovio sohasem járt Moszkvában, hanem, ahogy Possevino írja alább, művét a moszkvai követ, Dimitrij Geraszimov beszámolója alapján írta.

⁵² Valószínűleg az egykor Asztrahán közelében álló, majd lerombolt középkori kereskedelmi központ, *Xacitarxan* nevének rontott alakjáról van szó.

⁵³ Possevino itt a latin *civitas* és *oppidum* címek közti jogi különbségre utal. Nyugat-Európában nem lehetett szabad királyi város (*civitas*) az a helység, amely nem volt várfallal körbevéve.

⁵⁴ Alberto Pighius humanista tudós, aki ugyan szintén nem járt egyszer sem Moszkvában, rokonai beszámolója alapján írt levele, amelyet 1523-ban küldött VII. Kelemen pápának, fontos hivatkozási alap volt. A következő címen szoktak rá hivatkozni: *Lettera d'Alberto Campense intorno alle cose di Moscovia*.

követeit fogadja. Ahogy az gyakran megtörténik, amikor a mienkétől jelentősen eltérő dolgokat vizsgálunk, a beszámolók erősen eltúlozzák az igazságot.

Habár azok, akik a régebbi időkről írtak, mégsem tévedhetnek nagyot, mivelhogy akkor még – ahogy azt már korábban megjegyeztem – a moszkviaiak kevesebb háborúban vettek részt, és kevésbé sújtották őket a járványok, ezért nem szenvedtek el olyan súlyos embervesztéseket, s mivel még kevesebb embernek kellett katonai szolgálatot teljesíteni, kevesebben hagyták utódaikat otthonaikban családfő nélkül, így hát nincs kétség afelől, hogy a fejedelem fővárosának, Moszkvának most kevesebb mint 30 ezer lakosa van, a nőket és a gyerekeket is beleértve.

Habár Moszkva hatalmasnak tűnik az érkező szemében, mégis aki közelebről szemléli, nem is szólva arról, aki belép a városba, észreveheti, hogy minden házhoz nagy terület tartozik. A hatalmaság benyomását erősítik továbbá a széles utcák, a széles terek és a nagy templomok, amelyek, úgy tűnik, nem pusztán az imádság számára épültek, de amelyek közül a legtöbb az év nagy részében zárva van.

Moszkva népesebb volt és jobb állapotban volt a fejedelem uralkodásának korábbi időszakában, de a tatárok évszázadunk 70. évében felégették, és a tűzben sokan odavesztek a lakosok közül. A város határait a jelenlegi kisebb mezsgyékkel szűkebbre vonták. A régi nagyobb város nyomai is megmaradtak. Korábban valószínűleg nyolc vagy kilenc mérföld volt a város kerülete, most alig öt.

Az emberek ökröket, teheneket és más hasonló állatokat tartanak otthonaiknál, és mindennap kihajtják őket a legelőre. A házak többsége sövényből készült kerítéssel van körbevéve. Emlékeztetnek a mi parasztjaink házaira. Előkelőség csak két belső várban mutatkozik meg, amelyek össze is vannak kapcsolva. Az egyikben található a fejedelem palotája és néhány kőből emelt templom – a többi templom fából épült. A másikban új boltok és műhelyek találhatók, ahol mindegyik kereskedelmi ág egy saját udvarral rendelkezik. A boltok szűkösök, és egyetlen műhely Velencében több üzletet bonyolít le, mint Moszkvában egy egész udvar. Kevés iparos él ezekben az épületekben, otthonaik ugyanis inkább a városban vannak, amiből világosan látszik, hogy milyen nagyra értékeli ezt a helyzetüket.

Hajlok arra, hogy Szmolenszk, Novgorod és Pszkov lakosságát azonos nagyságúra becsüljem: békeidőben legfeljebb húszezer ember lakhatja ezeket. S bárkik is állítják, hogy népességük némileg nagyobb, én nem adok hitelt ezeknek a számoknak, azon okokból kifolyólag, amiket már korábban leírtam, és mivel itt is hatalmas terület tartozik a házakhoz. Amint azt már korábban megjegyeztem, a követek érkezésekor a fejedelem elrendeli, hogy a falvakban élő jobbágyok a városokba jöjjenek, hogy így nagyobb lakosságszám látványát adják. Tver népessége jóval kisebb lett mára. De távolabbról nézve ma is hatalmas és gyönyörű város benyomását kelti. Nincs körbevéve falakkal, és jelentős számú háza szétszórva állnak körben mindenfelé. Mindez azért lehet így, mert a háborút és az ellenség betörését még nem tapasztalták. Ugyanez az oka annak, hogy miért lehet még mindig nagy népessége Vologdának, Kazanyinak és a még északabbra eső tartományoknak.

A Moszkvai Fejedelemség uralkodójához, akinek birodalma Litvániától és Livóniától a Kaszpi-tengerig húzódik, valamint a lappok földjétől a cseremiszekéig, több föld tartozik, mint ember, mégis teljes egyetértés van abban, hogy a fejedelem képes a csatátérre állítani két- vagy háromszázezer embert, illetve a tatárok megszámlálhatatlan sokaságát, amikor csak kívánja.

[...]

A moszkvaiak természete és a skizma

Általános egyetértés van abban, hogy az északi területek népei, főként azok, akiket nem szabadított meg az igaz vallás hatása a barbárság alól, igen gyanakvó természetűek, mivel tudják, hogy a természet adta tehetség hiányában vannak. Amit nem kaptak meg iparkodásukkal vagy megállapodások révén, azt ügyeskedéssel és erőszakkal, a moszkvaiak esetében pedig még kitartással igyekeznek megszerezni. Ezek a jellemzők tisztán észrevehetők a szkíták és a tatárok esetében, és mivel sok moszkvai ezen népek közül való, vagy azt feltételezik, hogy onnan származnak, nem meglepő, hogy nem tudtak megszabadulni ezen jellemzőiktől, amelyeket más népeknél a vallás megszelídített és megtisztított.

Vezetőik, akik korlátlan hatalmat élveznek népük felett, és akik a keresztény hit egy bizonyos fajtáját gyakorolják, talán nem meglepő módon mindenek fölött álló uralkodóként tekintenek magukra. Azért lehet ez így, mert semmit sem tudnak más uralkodók erejéről, és állandóan alattvalóik hízelgésével és dicsőítésével vannak körbevéve. E három körülményből fakadóan a moszkvaiak elképesztő módon hajlamosak arra, hogy nagyfejedelmüket túlságosan felmagasztalják.

Az erre való hajlandóság pedig kifejezetten szembetűnő, mióta a fejedelem elkezdte felszabadítani az embereket a tatárok alól, akik alattvalói voltak korábban a moszkvaiak. Különösen igaz mindez a jelenlegi fejedelemre, aki bár tisztában van azzal, hogy lehet olyan más hatalom, mely több erőforrással rendelkezik, mint ő, mégis meg van győződve arról, hogy nincs más, aki tanultabb lenne és igazabb vallásban nevelkedett volna. Amikor említettem neki más, hatalmas és befolyásos keresztény uralkodók nevét, megkérdezte, hogy kik ők. Nyilvánvalóan nem szereti az ilyen összehasonlításokat, mivel úgy gondolja, hogy mások erejének dicsérete az övét csökkenti. Ez a hozzáállás vezetett ahhoz, hogy a moszkvai fejedelem beszédeiben, irataiban és pénzérméin magát *Rusz minden népének uraként*⁵⁵ nevezi meg, holott jó része annak, amit Rusznak nevezünk, ma a lengyel király kezén van.

A jelenlegi fejedelem, Ivan Vasziljevics azt is hozzá kívánja adni címeinek listájához, hogy Kazany és Asztrahán cánya,⁵⁶ illetve abban az esetben, amikor levelet ír a török szultánnak, azt is hozzáilleszti címeihez, hogy a germánok királya. Amikor megkívánta Livóniát és szemet vetett Poroszországra, Ivan azt állította, hogy ő Augustus császár Prusz⁵⁷ nevű fivérének leszármazottja. Abból, hogy hogyan kívánt baráti kapcsolatot kialakítani V. Károlylyal, és testvérével, Ferdinánddal, valamint az utóbbi fiával, Miksával, felismerhető az, hogy milyen tervek is szövöget Germániával és a távolabbi nyugati országokkal kapcsolatban. Az ilyen

⁵⁵ A Moszkvai Nagyfejedelemségből létrejövő cári birodalom két fontos államalakulatot vallott elődjének: egyrészt a Bizánci Birodalmat (lásd a „harmadik Rómára” vonatkozó jegyzeteket), másrészt a kijevi Ruszt. Ez a kettős eredet adta a cárok hatalmának ideológiai megalapozottságát. A Kijev központú Rusz egykori területéről azonban helyesen írja Possevino, hogy ebben az időben nagyrészt a Lengyel–Litván Unióhoz tartozik. A kijevi Rusz és a Moszkvai Fejedelemség között az összekapcsolódás tehát nem területi alapon jött létre, hanem dinasztikus úton (Rurik-dinasztia) és nyelvi-kulturális alapokon. (Ugyanakkor anakronizmus volna a kijevi Rusz lakosait akár oroszoknak, akár ukránoknak nevezni.) A cím, amiről itt szó esik, a *Rusz népének ura (Russiae Dominus)* a későbbi cári cím egyik első formája, amellyel már 1547-ben felruházta magát IV. Iván.

⁵⁶ A szláv nyelvű irodalomban Kazany és Asztrahán kánjaira előbb hivatkoztak cárként, mint magára a moszkvai nagyfejedeleme. IV. Iván számára ez is legitimációt adott később a cári cím viselésére.

⁵⁷ Possevino itt a *Vladimir herceg története* című ideológiai és (ál)genealógiai értekezésre utal, amely a „harmadik Róma” gondolatkörhöz kapcsolódik. A 16. század elején született műben Prus, Augustus császár unokaöccse a későbbi Poroszország (*Prussia*) területén alapított királyságot, amelynek központja Molborok (Malbork, Marienburg) volt. Ennek a képzeletbeli királyi dinasztíának leszármazottja Rurik, aki a kijevi Rusz alapítója lett.

irányú reményeit táplálta a keresztény fejedelmek széthúzása, a különböző átkos eretnokségek, az ő livóniai sikere, korábbi hódításai Kazanyban és Asztrahánban. valamint az a hitből fakadó meggyőződés – amely hitet jobb lenne szakadárságnak nevezni, mintsem vallásnak –, hogy őt Isten arra választotta ki, hogy ő legyen a Fény, amely arra rendeltetett, hogy megvilágítsa az egész földet.⁵⁸

Mindazok, akik a fejedelem segítségét és támogatását várják abban, hogy előidézzék a Lengyel Királyság bukását, több küldöttséget indítottak hozzá.⁵⁹ Amikor én a fejedelem udvarában voltam, és a fejedelem szerencséje éppen hanyatlóban volt, gyakran emlegette ezeket a küldöttségeket, s ez táplálta lelkierejét. Még inkább növelte reményeit egy levél, amelyet egy kiemelten fontos uralkodótól⁶⁰ kapott, aki azt javasolta neki, hogy a lutheránus eretnokséget terjessze el országában. Ez vezetett ahhoz, hogy a fejedelem azt gondolja, hogy minden katolikus, akiket ő rómaiaknak nevez, eretnek lett, ami által majd még könnyebb lesz legyőzni őket.

Végül pedig azt várja, hogy a keménysége mindenkivel szemben lerövidíti majd azt az időt, mely terveinek beteljesítéséhez szükséges, bármilyen akadály merül is föl. A kegyetlenség, amelyet Livóniában és Litvániában alkalmazott, meggyőzte őt, hogy ne habozzon ugyanezen módszerrel élni, amikor más országokat elfoglal.

Térjünk most rá az egyházszakadás⁶¹ kérdésére!

Hihetetlen, hogy a fejedelem milyen szívósan ragaszkodik ehhez. Előrébb tartja az evilági dolgokat, mint az örök életet, mivelhogy ahelyett, hogy betemetné a szakadékot, azzal van elfoglalva, hogy tovább szélesítse. A moszkvaiak olyan tapasztalatokat szereztek, amelyek hasonlíthatók mindazokéhoz, akik szakítottak múltjukkal abban a reményben, hogy javíthatnak majd állapotukon, de végül nem oda jutottak, ahova szándékoztak. Nyilvánvaló, hogy ebben a helyzetben találják majd magukat e század újtói is.

⁵⁸ Possevino itt a „Moszkva a harmadik Róma” gondolatot interpretálja IV. Iván személyére és uralkodására vonatkoztatva. A „harmadik Róma” gondolat Filofej pszkovi szerzetestől származik a 16. század elejéről, amelyet aztán Zoszima metropolita tett az egész egyház programjává. Lényege az, hogy az ókori bukás (476) és az egyházszakadás (1054) után először Konstantinápoly örökölte a vallásban és a császári hatalomban Róma helyét. De mivel Konstantinápoly 1453-ban elbukott, az oszmánok elfoglalták, Moszkva lett a „harmadik” és egyben utolsó Róma. Ez a város lett az ortodoxia vallási és spirituális központja és a konstantini hatalom örököse a keresztények védelmében. IV. Iván annyit változtatott Filofej elképzelésén, hogy a világi hatalmat nem rendelte alá az egyháznak. Possevino ezért itt elsősorban nem is vallási értelemben ír Moszkva hatalmának terjeszkedéséről.

⁵⁹ Valószínűleg arra való utalás, hogy IV. Ivánt is jelölték a lengyel királyi trónra 1573-ban és 1576-ban is. A Litvániához tartozó területek lakossága vallási és nyelvi szempontból is közel állt a Moszkvai Nagyfejedelemség társadalmához. Mondhatjuk tehát, hogy IV. Ivánnak a *Rzeczpospolita*-ban is voltak hívei.

⁶⁰ Valószínűleg II. Miksa német császárról és magyar királyról van itt szó, aki köztudottan szimpatizált a protestáns felekezetekkel. Birodalmában engedélyezte a lutheránusok és a reformátusok relatíve szabad vallásgyakorlását, amit még a pápa is kénytelen volt elfogadni az augsburgi vallásbéke által felállított kereketek között. IV. Iván kapcsolatban állt a Habsburgokkal, és Báthory ellenében szövetségesek is voltak, bár fegyveres segítséget nem kapott Báthory ellen a livóniai háború idején.

⁶¹ Possevino végig a skizma kifejezést használja, amelyet azonban magyar nyelven leggyakrabban egyházszakadásnak fordítanak. Az egyházi jogban ugyanakkor a skizma pontosabban körülhatárolt fogalom. A skizma azt jelenti, hogy az egyháztól valamilyen úton különvált, kiszakadt egyházrész, tehát nem két egyház létrejöttéről van szó, hanem katolikus értelmezésben szakadásokról.

A moszkvaiak a görögöktől vették át a szakadárságot, majd azután, hogy ők maguk is szakadárokká lettek, különváltak a görögöktől is.⁶²

Tiszteletlen módon mindenféle ostobaságokat beszélnek, minthogy tudatlanok, és nincs lehetőségük tanulni, ahogyan ezt kifejtettem kommentárom második részében.

Könnyen megértheti a moszkvai skizma természetét, aki látta a görögök makacsságát, emlékszik a donatistákra,⁶³ akik elváltak az egyháztól, és soha nem tértek vissza, eltűnődik az etiópokon, akik ugyan elismerik a pápát, de soha egyetlen követet nem küldtek a Szent-székhöz, valamint aki tekintetbe veszi a husziták esetét, akik bár gyakran beszéltek az unió-ról, mégis visszautasították, hogy visszatérjenek az egyházba.

A fejedelem makacsságát növelte az önmagáról való vélekedése, amelyet előbb összefoglaltam, valamint a meggyőződése arról, hogy az egyházszakadás mindörökké fenn fog maradni. Hozzájárul még ehhez a helyzethez az, hogy a nép, amely csecsemőkorától ebben a hitben nevelkedik, és teljesen tanulatlan, örökre alá van vetve a fejedelemnek, és őt szolgaként követi.

Annak a fejedelemnek szolgálatában, aki ezüst tálban megmossa kezeit, miután a külföldi követek, akiket fogadott, eltávoztak tőle. Ezzel azt hangsúlyozza, hogy bepiszkították őt, és minden más keresztény tisztátalan. Miután észrevettem ezt a szokását, ő megpróbálta megindokolni tettét számomra, de ezután már nem mosta meg kezeit.

A fejedelem nem engedi az örményeknek, hogy belépjenek a templomokba, mivel azt vallja róluk, hogy a nesztóriánus⁶⁴ eretnekséget követik. A görögöknek megengedi, hogy belépjenek. A lutheránusok számára azonban zárva vannak az ajtók, és azokat a templomokat, amelyeket ők építettek, leromboltatta.

Fordította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: DOBSZAY BALÁZS

⁶² Utalás arra, hogy Moszkva önállóvá vált Konstantinápolytól a firenzei zsinat után. A firenzei uniót, amelyet ugyan először a moszkvai metropolita, Izidor is aláírt, később a moszkvai egyház nagy része II. Vaszilij nagyfejedelem vezetésével elutasította. Nem fogadták el a pápai főséget. Miután pedig 1453-ban az oszmánok elfoglalták Konstantinápolyt, az ortodoxia vezetője de facto is a moszkvai metropolita lett. A pátriárkai cím ugyanakkor csak Borisz Godunov alatt, 1589-ben jelent meg.

⁶³ Ókori afrikai eretnek mozgalom, amely főleg egyházfegyelmi ügyek és rómaiakkal szembeni területi szeparatizmus miatt vált ki az egyházból. Possevino feltehetően itt azért sorolja fel a területi alapon szerveződő szakadár mozgalmakat, mert a moszkvai egyházat is ilyennek tekinti, amely szintén nem annyira az eltérő hitelvek, hanem egyházfegyelmi, jurisdikciós kérdések miatt vált külön a katolikus egyháztól.

⁶⁴ Az örmény apostoli ortodox egyház valójában nem a nesztóriánus eredetű keresztény felekezethez, hanem az antikhalkedóni, miafizita egyházakhoz sorolandó.

„...elutasítottam, hogy a Monarchiát
pusztán a régmúlt relikviájának
tekintsem”

Beszélgetés Daniel Unowskyval

Daniel Unowsky a University of Memphis professzora (a történelem Catherine and Charles Freeburg professzora), az MA tanulmányok igazgatója, az Austrian History Yearbook szerkesztője. Kutatási területe Közép- és Kelet-Európa modern kori története, a nacionalizmus és az antiszemitizmus története. Kutatási nyelvei: német, lengyel, ukrán, jiddis. Legfontosabb művei: The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916 (2005); The Plunder: The 1898 Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia (2018).

Milyen tényezőknek köszönhető, hogy a történész pályát választotta, mi terelte érdeklődését ebbe az irányba?

Mindkét szülőm diplomás: édesapám nyugdíjas mikrobiológus kutató, a már szintén nyugdíjas édesanyám informatikus és tanár. Mindketten tanultak történelmet is, bár végül másból szereztek fokozatot, s más választottak hivatásként. Mégis azt hiszem, az ő múlt iránti érdeklődésük átszivárgott hozzám is. A családomnak mindkét ágon vannak európai gyökerei. Édesanyám nagyapja 1905-ben Vilniusból emigrált az Egyesült Államokba, Vilniusban kesztyűkészítő volt és a Bund, az Általános Litvániai, Lengyelországi és Oroszországi Zsidó Munkásszövetség (Allgemeiner Jüdischer Arbeiterbund in Litaunen, Polen und Russland) tagja. Az édesapám nagyszülei pedig Ukrajnából érkeztek. Bár az én kutatómunkám Ausztriára és Dél-Lengyelországra fókuszál, ezek a felmenők biztosan szerepet játszottak abban a döntésben, hogy Közép-Kelet-Európa történetét tanulmányozom.

Hol folytatta tanulmányait, kik voltak azok a tanáregyéniségek, akik számottevő hatást gyakoroltak történeti érdeklődésére vagy módszertani választásaira?

BA diplomámat a University of Michigan egyetemen szereztem. Mint oly sok amerikai hallgató, eleinte én sem tudtam, mit is akarok tanulni. Az egyetemnek azonban csodálatos történeti tanszéke volt, és egyre jobban vonzottak az ottani kurzusok és professzorok. Mély benyomást tett rám az a kurzus, amit Roman Szporluk tartott az 1500 utáni Kelet-Európáról. Nem sokkal korábban publikálta könyvét Marxról és Friedrich Listről, és nagyon karizmatikus előadó volt.¹ Látogattam egy irányított olvasáskurzust Geoff Eley, a közismert Németország-kutató vezetésével. A harmadik legfontosabb szakmai hatást *graduate* tanulmányaim idején valószínűleg John V. A. Fine² gyakorolta rám. Ő tartotta a szakdolgozati szemináriumot számomra, témám Thomas Woodrow Wilson és „szakértőinek” szereplése volt 1919-ben a párizsi békekonferencián; ez volt az első tudományos munkám. (Ma már egyáltalán nem

¹ Roman Szporluk (1933–) politológus és történész, említett munkája: *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*. New York, 1991.

² John Van Antwerp Fine, jun. (1939–) történész, Bizánc- és Balkán-szakértő.

értek egyet azzal, ahogy interpretáltam ezeket az eseményeket a dolgozatban, de a levéltári munka és a hosszabb írásmű készítésének tapasztalata akkor megerősítette bennem, hogy történelemből akarok doktorálni.)

Graduate tanulmányaim végeztével néhány év kitérő következett: egy évet Bayreuthban és Berlinben, Németországban töltöttem Fullbright ösztöndíjjal, utána kezdtem el PhD tanulmányaimat New Yorkban a Columbia Universityn. Ott mentorom az oly sok Közép- és Kelet-Európával foglalkozó tudós tanára, Deák István volt. Az ő kutatásai a Habsburg Monarchiáról és a térség egészéről máig a legfontosabb hatást jelentik kutatói munkámra. Szerencsém volt emellett Atina Grossmann-nal és Michael Stanislawskival is együtt dolgozni.³

Milyen tényezők fordították figyelmét a Habsburg Monarchia felé? Miért választotta fő kutatási területként Galíciát?

A Habsburg Monarchia felé fordulásom a nemzetek és a nacionalizmus története iránti, eredetileg még Michiganben Roman Szporluk által felkeltett érdeklődésemben gyökerezik. A soknyelvű birodalom tizenegy elismert nyelvvel és az egymással versengő nemzeti mozgalmak bonyolult történetével lenyűgözött. Amikor elkezdtem dolgozni a disszertációmon, Galícia, a birodalom ausztriai felének legnagyobb tartománya még aránylag kevésbé kutatott téma volt. A Habsburg Birodalom történetében elmélyedő legtöbb hallgató Csehország vagy Magyarország történetével foglalkozott, emellett Galícia egyébként is vonzott a Lengyelország felosztása utáni viszonyaival, a rurális vidék által körülzárt városi szigeteivel és dinamikus vallási, etnikai és politikai mozgalmával.

Melyek voltak az Ön által eddig kutatott legfontosabb történeti témák, illetve problémák? Hogyan foglalná össze leglényegesebb kutatási eredményeit?

Első könyveim (*The Pomp and Politics of Patriotism*, *The Limits of Loyalty*) a Habsburg politikum egy-egy szeletének újraértékelését nyújtották. Már amikor hozzákezdtem a disszertációmhöz, elutasítottam, hogy a Monarchiát pusztán a régmúlt relikviájának tekintsem, amely elkerülhetetlen szétesésre volt ítélve a nemzetek és a nacionalizmus modern korában. De nem akartam egyetlen „nemzeti csoport” újszerű történetét és „felébredését” sem megírni. Sokkal inkább a politikai mozgalmakat meghatározó Habsburg politikai kontextus egészét figyelembe vevő történetalkotásra törekedtem. Arra összpontosítottam, hogy a Monarchia hogyan nézett szembe a modern korszak kihívásaival, részben például úgy, hogy a császár figuráját helyezze a patriotizmus közös kultúrájának középpontjába. Azt találtam, hogy ezek a törekvések sokkal sikeresebbek voltak, mint azt korábban feltételezték a történészek, s a magasra csapó nemzeti érzelem nem feltétlenül került konfliktusba a Habsburg-ház iránti lojalitással – ez kiegészítette egy sor történész (Jeremy King, Pieter Judson, Tara Zahra, Laurence Cole, Iris Rachamimov és így tovább⁴) munkáját, akik a Habsburg Monarchia utolsó

³ Atina Grossmann (1950–) a 20. századi zsidó történelem kutatója, művei közül lásd például: *Re-forming sex: The German movement for birth control & abortion reform 1920-1950* (Oxford, 1995.), *Jews, Germans, and allies: Close encounters in occupied Germany* (Princeton, 2007.); Michael F. Stanislawski (1952–) a 19-20. századi zsidó történelem specialistája, művei közül lásd például: *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855* (Philadelphia, 1983.), *A Murder in Lemberg. Politic, Religion & Violence in Modern Jewish History* (Princeton, 2007.).

⁴ A felsorolt történészek munkái közül lásd: King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, 2005.; Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire. A new History*. Cambridge, Mass. – London, 2016.; Zahra, Tara: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. Ithaca, NY,

periódusa történetének újragondolását tűzték ki célul. Mindenképpen ennek a trendnek a szerves részeként értékelem saját tevékenységemet, ez az irányzat szakított a pusztulásra ítélt államalakulat sémával, s a „nemzetek” és a „nacionalizmus” közép-európai szerepének újraértékelésére törekszik. Az első könyvem teljes mértékben illeszkedik ebbe az irányzatba, ugyanakkor a Laurence Cole-lal közösen szerkesztett kötetünk (*The Limits of Loyalty*) azt igyekszik megmutatni, hogy ha a régi históriákat pusztán Habsburg győzelmi sikertörténeté alakítjuk, szintén a múlt eltorzított képét kapjuk.

Legutóbbi könyvem (*The Plunder*) sokkal inkább konkrét problémára fókuszált tanulmány. Az első világháború előtti Monarchiában jelentkező közösségi erőszak legkiterjedtebb példáját kívántam vizsgálni. Kutatásom kezdetén az 1898-ben lezajlott zsidóellenes lázadás elhanyagolt téma volt. A zsidó–lengyel kapcsolatok hosszú és terhelte történetének részeként töreksem megérteni az eseményeket. Természetesen beleágyazva ezt az erőszakhullámot a nacionalizmus és antiszemitizmus történetébe, mégis mindenekelőtt specifikus Habsburg történetként tekintve.

A University of Memphis történelem tanszékének oktatója. Mennyire sikerül felkeltenie az amerikai egyetemisták figyelmét a Habsburg Monarchia iránt? Miért lehet (ha lehet) az érdekes napjainkban az USA-ban?

Legfeljebb két-három évenként tanítok Habsburg-történetet vagy tartok kelet-közép-európai kurzust az egyetemen, de még itt, Memphisben is nagyon sok ember található közép- és kelet-európai gyökerekkel. Egyébként pedig a második világháború, a Holocaust s habár kisebb mértékben is, de a kelet-európai kommunizmus története iránt is folyamatos az érdeklődés. Így mindig érdeklődő BA-s hallgatók jó csoportja veszi fel az ilyen témákban meghirdetett kurzusaimat. Meg kell említenem, hogy mindig találkozom az óráimon „megfigyelő hallgatóként” (*auditor*) idősebbekkel is. Vannak köztük például olyan nyugdíjasok, akik valamikor az USA hadseregében szolgáltak Európában a háború utáni megszállás időszakában, mások szülei Közép- vagy Kelet-Európából menekültek a második világháború előtt vagy után.

Jelenleg a Habsburg Birodalom történetével foglalkozó egyik legfontosabb folyóirat, az Austrian History Yearbook szerkesztője. Hogy fest az ide vezető út?

Réges-régen publikáltam egy tanulmányt és néhány könyvismertetést a folyóiratban. Pieter Judson, akkoriban a lap szerkesztője, tagja volt a disszertációm elbíráló bizottságnak, régóta ismert engem és munkáimat, ő kért fel először a könyvismertető rovat szerkesztőjének. Elvállaltam, s néhány évig ezt a munkát végeztem, mielőtt Robert Nemes átvette azt. Azután, amikor Pieter befejezni készült hosszú és sikeres szerkesztői tevékenységét, Howard Louthan, aki az AHY-t kiadó intézmény, a Center for Austrian Studies új igazgatója a University of Minnesotán, úgy gondolta, én jó jelölt lehetek a szerkesztői poszt utódlásakor. Felvillanyozott a lehetőség, hogy elmélyíthetem részvételemet annak a folyóiratnak a működésében, amely oly sokat jelentett saját kutatói fejlődésem, de egész tudományterületünk szempontjából is.

2008.; Cole, Laurence: *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford, 2014.; Rachamimov, Iris: *POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front*. New York, 2002.; összefoglalóan lásd: Cole, Laurence: *Visions and Revisions of Empire: Reflections on a New History of the Habsburg Monarchy*. Austrian History Yearbook, vol. 49. (2018) 261–280.

Milyen szerkesztési elveket követ a szerkesztőség? Mit várnak reménybeli szerzőiktől? Mennyire sikeresen tudják integrálni a közép-kelet-európai történészek kutatási eredményeit?

Amikor nekikezdtem PhD disszertációm előmunkálatainak a Columbián, a lehető legnagyobb merítéssel olvastam a Monarchia történetéről. S kezdettől fogva világos volt számomra, hogy a leginnovatívabb és leginkább gondolatébresztő tanulmányokat az *Austrian History Yearbook*ban találtam. A szerkesztőbizottság és az én célom az, hogy fenntartsuk ezt a színvonalat, s megőrizzük a folyóirat reputációját, mint olyan orgánumét, amely egyesíti a Habsburg Birodalom és a Habsburg utódállamok történeti témáit kutató történészek közösségét, dolgozzanak bár az USA-ban, Európában, Izraelben, Törökországban vagy a világ bármely pontján.

Nem közlünk enciklopédikus típusú áttekintéseket vagy akármennyire is fontos történeti témák pusztá dokumentációját tartalmazó tanulmányokat. A nálunk publikált tanulmányok innovatív megközelítéseket nyújtanak, bevezetnek kevésbé ismert, de fontos témákba, látásmód ismerős tárgyról szólnak, de friss, új perspektívából. Továbbfejlesztik a történettudományt, világossá teszik, milyen pontokon térnek el az elődöktől, s mindezt olvasható stílusban, amely az olvasóközönség figyelmét segít felkelteni.

Tettem erőfeszítéseket azért, hogy növeljük az AHY-ben publikáló európai szerzők számát. Bizonyos eredményeket elértem, a két legutóbbi kötet jó néhány közép-európai szerző tanulmányát is tartalmazza. Szándékom azonban továbbfolytatni ezt a munkát.

Milyen kutatási programon dolgozik jelenleg?

A jelenleg Lengyelország déli részén található Żywiec város és sörfőzdéje történetéről írandó tanulmány foglalkoztat most. A Habsburg-család egyik ága alapította a sörfőzdet mint modern vállalatot, és termékei a Monarchia legfontosabb sör exportcikkévé váltak. A két világháború között az itt lakó Habsburgok (vagy legalábbis néhányan közülük) lengyel patrióták lettek. Amikor Németország lerohanta és a Német Birodalomhoz csatolta Lengyelországnak ezt a részét, ez a vidék azon területek egyike volt, ahol a nácik igyekeztek megvalósítani a náci etnikai utópiát a zsidó lakosság elpusztításával, a lengyelek elűzésével és „árják” idetelepítésével Galícia és Bukovina keleti részéről, hogy ideális faluközösségeket hozzanak létre. A háború után a sörgyárat a lengyel kommunista állam vette át, majd a kommunizmus összeomlása után a Heineken sörbirodalom részeként működik. E város, a sörfőzde, a Habsburg család, a populáris sörkultúra, a lengyel nacionalizmus ölelkező történetét tekintem át a Kelet-Európa modern történetét jellemző nagy átalakulás folyamatában az 1840-es évektől kezdve napjainkig.

Köszönöm az interjút.

Memphis–Budapest, 2019. június–július

Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES

Daniel Unowsky műveinek bibliográfiája

Könyvek

The Plunder: The 1898 Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia. Stanford University Press, 2018.

Sites of European Antisemitism in the Age of Mass Politics, 1880–1918. Co-edited with Robert Nemes. Brandeis University Press, 2014.

The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy. Co-edited with Laurence Cole of the University of Salzburg. Berghahn Books, 2007. (Published in paperback edition in 2009.)

The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916. Purdue University Press, 2005.

Folyóiratcikkek és könyvfejezetek

Celebrazioni imperiali nella tarda monarchia asburgica. *Rassegna dell'Istituto per la storia del Risorgimento*, expected 2018.

Antyżydowskie ataki w Wieliczce w 1898 roku. *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX–XX wieku (do 1939 r.) Studia przypadków.* Edited by K. Kijka, A. Markowskiego, and K. Zielińskiego, Warsaw, expected 2018.

Stimulating Culture: Coffee and Coffeehouses in Modern European History. *Journal of Urban History*, July 2016.

Introduction, co-written with Robert Nemes in *Sites of European Antisemitism, 1880–1918*, edited by Daniel Unowsky and Robert Nemes. Brandeis University Press, 2014.

Local Violence, Regional Politics, and State Crisis: Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia in 1898. In: *Sites of European Antisemitism, 1880–1918*, edited by Daniel Unowsky and Robert Nemes. Brandeis University Press, 2014.

Supra-National Patriotism and Dynastic Celebrations in the late Habsburg Monarchy. *Memoria e Ricerca*, Spring 2013 special issue of this Italian historical journal focused on Monarchy and the Nation, 1850–1914.

Dynastic Symbolism and the Limits of Habsburg Loyalty. In: *Comparing Empires: Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century*, edited by Jörn Leonhard and Ulrike von Hirschhausen. Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.

Peasant Political Mobilization and the 1898 anti-Jewish Riots in Western Galicia. *European History Quarterly*, July 2010.

Introduction, co-written with Laurence Cole. In: Daniel Unowsky and Laurence Cole, eds., *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy.* Berghahn Books, 2007.

Celebrating Two Emperors and a Revolution: The Public Contest to Represent the Polish and Ruthenian Nations in 1880. In: Daniel Unowsky and Laurence Cole, eds., *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy.* Berghahn Books, 2007.

- Staging Habsburg Patriotism: Dynastic Loyalty and the 1898 Imperial Jubilee. In: Pieter Judson and Marsha Rozenblit, *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Berghahn Books, 2005.
- The Last Years of the Habsburg Monarchy. *The Historical Journal*, June 2003.
- 'Our Gratitude Has No Limit': Polish Nationalism, Dynastic Patriotism, and the 1880 Imperial Inspection Tour of Galicia. In: *Austrian History Yearbook*, 2003.
- Contesting and Constructing National Identity in Central Europe. *Nationalities Papers*, vol. 29, nr. 3. September, 2001.
- Reasserting Empire: Habsburg Celebration after the Revolutions of 1848–1849. In: Maria Bucur and Nancy Wingfield, eds., *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe*. Purdue University Press, 2001.
- Creating Patriotism: Imperial Celebrations and the Cult of Franz Joseph. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, vol. 9, nr. 2, 1998.
- Welche Juden? *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, Heft 4, 1996.

Könyvismertetések

- Review of Iryna Vushko, *The Politics of Cultural Retreat: Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867* (Yale University Press, 2015) in *American Historical Review*, December 2016.
- Review of Paula Sutter Fichtner, *The Habsburgs: Dynasty, Culture and Politics* (Reaktion, 2014), in *Austrian Studies Newsmagazine*, Fall 2015.
- Review of Andriy Zayarnyuk, *Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914* (Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2013). *Canadian Slavonic Papers*, October 2015.
- Review of Joshua Shanes, *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia* (Cambridge University Press, 2012). In: *Austrian History Yearbook*, 2015.
- Review of Nicole M. Phelps, *U.S.–Habsburg Relations from 1815 to the Paris Peace Conference: Sovereignty Transformed* (Cambridge University Press, 2013). *American Historical Review*, December 2014.
- Review of Nathaniel Wood, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow* (Northern Illinois University Press, 2010). *English Historical Review*, Spring, 2012.
- Review of Larry Wolff, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture* (Stanford, 2010), in H-HABSBURG, Spring 2011.
- Review of Frederik Lindström, *Empire and Identity: Biographies of the Austrian State Problem in the Late Habsburg Empire* (West Lafayette, 2008), in H-GERMAN, Spring 2010.
- Review of Tara Zahra, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948* (Harvard, 2008). *Austrian Studies Newsletter*, Spring 2009.
- Review of Werner Telesko, *Kulturraum Österreich. Die Identität der Regionen in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts* (Vienna, 2008), in internet academic listserv H-Soz-u-Kult, Fall 2008.
- Review of Alison Fleig Frank, *Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. (Cambridge, Mass., 2005). *Harvard Ukrainian Studies*, 2008.

- Review of Mark Cornwall, *The Last Years of Austria-Hungary. A multi-national experiment in twentieth-century Europe* (Exeter, 2002). *European History Quarterly*, October 2005.
- Review of Ian Reifowitz, *Imagining an Austrian Nation: Joseph Samuel Bloch and the Search for a Supraethnic Austrian Identity, 1846–1918* (New York, 2004), HABSBURG, H-Net Reviews, Spring 2005.
- Review of Pieter M. Judson, *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848–1914* (Ann Arbor, Michigan, 1996). *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, Vol. 9, Nr. 1, 1998.
- Seedtime for Fascism? Review of George V. Strong, *Seedtime for Fascism: The Disintegration of Austrian Political Culture, 1867–1918* (Armonk, New York, 1998), HABSBURG, H-Net Reviews, August, 1998. URL: <http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=18186902430532>.
- Habsburg History in a Nutshell, review of Paula Sutter Fichtner, *The Habsburg Empire: From Dynasticism to Multinationalism* (Malabar, Florida, 1997), HABSBURG, H-Net Reviews, December, 1997. URL: <http://www.hnet.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=28188727052>
- The Emperor's Errors, review of Steven Beller, *Francis Joseph* (London, 1996), HABSBURG, H-Net Reviews, March, 1997. URL: <http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=14666858516141>.

DANIEL UNOWSKY

Helyi erőszak, regionális politika és állami válság

*Az 1898-as zsidóellenes lázadások a Habsburg Galíciában**

„Hurrá! Hurrá! Kapd el a zsidókat! [...] Megmentőink vérét és a mi vérünket ontottátok. Megaláztátok országunkat, kiraboltátok népünket, és a mi munkánkból gazdagodtok. Mindenütt ott vagytok. Menjete már vissza Palesztinába, a messiásotok vár rátok [...] Gyűlölünk benneteket, ahogy Isten is azt teszi. Amíg el nem tűntök a szemünk elől, csak verünk és égetünk benneteket vég nélkül. [...] Hurrá, testvérek, hurrá, kapd el a zsidókat, hurrá! Az Atyaisten teljesen szabad kezet adott azoknak, akik kiűzik a zsidókat a katolikusok közeléből. Gyűljete egybe, már tudjátok, mikor, és ne feledkezzetek meg a piactérről! Hurrá! Hurrá! Hurrá!”

(Kéziratos röplap Szczurowa falu házain 1898. június végén)

1898 tavaszán és nyár elején zsidóellenes erőszak söpört végig a Habsburg Galícia nyugati és központi kerületein. Parasztbandák törtek be zsidók vezette boltokba és ivókba kis falvak környékén, ablakokat törtek be, és kaszákkal, szekercékkel, botokkal, fémkarókkal és kövekkel dörömböltek az ajtókon. Vodka és sör ittak, üvegeket törtek, bútorokat tettek tönkre, fiókokban kutattak és fallyukakat törtek be, hogy mitikus zsidó pénzhalmokra bukkanjanak. A támadók botokkal zsidókat vertek, közel dobálták őket, és anyákra támadtak rémült gyermekeik szeme láttára. Városokban, mint például Kalwaria, Frysztak, Nowy Sącz és Sary Sącz, parasztok, kézművesek, boltosok és városi tanácsnokok százai raboltak ki zsidó üzleteket. A résztvevők az e célból oda vitt szekerekre lisztet, vodka, ruhákat, konyhaeszközöket, matracokat és párnákat halmoztak.

Március közepétől kezdve június végéig, amikor Leon Piniński gróf galíciai helytartó rendkívüli állapotot hirdetett, több mint négyszáz településen robbant ki zsidóellenes erőszak. A hadsereg és a csendőrség több mint egy tucat lázadót lőtt le, és rengeteg zsidó sebesült volt. A hatóságok vád alá helyeztek közel 5170 embert: parasztokat, bér munkásokat, bányászokat és vasútépítő munkásokat, városi tanács tagokat, falusi bírót, tanárokat és boltosokat; tízes éveik végén járókat éppúgy, mint negyvenegynéhány éves apákat vagy hatvanas-hetvenes éveikben járó falusi öregeket, valamint asszonyokat minden korosztályból. Közülük legalább 3816 fő ellen folyt tárgyalás, és 2328 személyt néhány naptól több mint egy évig tartó börtönbüntetésekre ítélték.¹

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Local Violence, Regional Politics, and State Crisis. The 1898 Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia*. In: Unowsky, Daniel – Nemes, Robert: *Sites of European Antisemitism in the Age of Mass Politics, 1880–1918*. Brandeis University Press, 2014. 13–36.

¹ Az adatok nem teljesek. 1899. január 5-én 522 vádlott még ítéletre várt. Az érintett települések igazságügyminisztérium által megállapított száma nem tartalmazza azon helységeket, ahol május utolsó

Az „etnikai erőszak” kutatójának sok kihívással kell szembenéznie, ha a részeg rendetlenkedés dokumentálásánál többre törekszik.² Az egyik megközelítés a társadalmi, gazdasági és ideológiai háttérre koncentrál az adott periódusban, majd arra jut, hogy a leírt izzó helyzetben egy szikra is elég volt a robbanáshoz. Ez a nézőpont azonban az adott időpont és hely lokális szövetét nem veszi figyelembe, továbbá, ahogy Rogers Brubaker fogalmaz, a „csoportosság” (*groupism*), a csoportjelleg adottnak vevése kockázatával jár: azaz annak a feltételezésnek a veszélyével, hogy a csoportok tagjai egyöntetűen úgy gondolkodnak és cselekszenek, ahogy azt a nevükben eljárni kívánó szervezetek és intézmények által meghatározott elvek megkövetelik. Így azután ez a nézőpont elkerülhetetlenül kisimítja a sokszínű és kaotikus eseményeket, az eltérő motivációkat és választásokat, melyeket az érintett résztvevők nem tudnak oly könnyen koherens narratívákba foglalni.³

A zsidóellenes erőszak és antiszemita politika egyáltalán nem volt ritka jelenség az 1900 körüli évtizedekben. A hűtlenségi vádak, tárgyalások, nyilvános viták és erőszak a Dreyfus-ügyben Franciaországban figyelmeztet bennünket arra, hogy az 1898-as galíciai lázadásokat nem érthetjük meg, ha a középkori világ maradványának tekintjük azokat, amely tovább fertőzte az elmaradott Kelet-Európát, míg a progresszív Nyugat már messze maga mögött hagyta az efféle ősi gyűlölködést. S mégis pusztán a széles európai kontextus számbavétele nem ad számunkra kielégítő választ a következő kérdésre: Mi fordította át a katolikusok és zsidók között Nyugat-Galíciában meglevő ellentéteket – 1898 tavasza és nyara előtt és később is rendszeresen kialakultak lokális incidensek – tömeges etnikai jellegű erőszakhullámba, mely városi terekről falusi kocsmákba terjedt, egyre nagyobb számú embert elkövetőként vagy áldozatként magával sodorva? E kérdésre választ keresve kezdésként – de ezzel nem befejezve – röviden áttekintem a helyi, a regionális és európai kontextusokat. A tanulmány második része a cselekvőkre és cselekvésekre koncentrál az erőszak helyszínein. Végezetül a lázadáshullám interpretációja körüli politikai versengést fogom végiggondolni.

Az 1898-as lázadások 1867-et követően a Habsburg állam területén történt legkiterjedtebb és leghosszabban tartó zsidóellenes megmozdulások voltak. Ennek ellenére a történetek napjainkig kevés figyelmet szenteltek ezen eseményeknek.⁴ E lázadásokat nem tekinthetjük pusztán az erőszak obskúrus pillanatsorozatának Európa „elmaradott” régiójában vagy a Habsburg Monarchia kései szakaszát jellemző mérgező „etnikai viszonyok” megnyil-

hete előtt vagy június 30-a után került sor erőszakra. Archiwum Głównie Akt Dawnych (Warsaw) (a továbbiakban: AGAD) C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 307:93, 106, 135.

² Az „etnikai” erőszak tudományos megközelítéseihez lásd: Brass, Paul: *Theft of an Idol: Text and Context in the Representation of Collective Violence*. Princeton, 1997.; Brass, Paul (ed.): *Riots and Pogroms*. London – New York, 1996.; zsidók ellen ebben az időszakban elkövetett erőszakra: Hoffmann, Christhard – Bergmann, Werner – Walser Smith, Helmut (eds.): *Exclusionary Violence: Antisemitic Riots in Modern German History*. Ann Arbor, 2002.; Dekel-Chen, Jonathan et al (eds.): *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*. Bloomington, 2010.

³ Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Mass., 2004.

⁴ Kutatásaim kezdetekor nem sokkal több publikáció állt még rendelkezésre, mint Frank Golczewski két tanulmánya. Golczewski, Frank: *Die Westgalizischen Bauernunruhen 1898*. In: uő: *Polnisch-Jüdische Beziehungen, 1881–1922*. Wiesbaden, 1981. 60–84.; uő: *Rural Anti-Semitism in Galicia before World War I*. In: Abramsky, Chimen – Jachimczyk, Majiej – Polonsky, Antony (eds.): *The Jews in Poland*. Oxford, 1986. 97–105. Az utóbbi években intenzívebb lett az érdeklődés, lásd: Unowsky, Daniel: *Peasant Political Mobilization and the 1898 Anti-Jewish Riots in Western Galicia*. *European History Quarterly*, vol. 40. (2010) No. 3. 412–435.; Soboń, Marcin: *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914*. Kraków, 2011.; Buchen, Tim: *Antisemitismus in Galizien: Agitation, Gewalt, und Politik gegen Juden in der Habsburgermonarchie um 1900*. Berlin, 2012.

vánulásának. A galíciai antiszemitizmus és zsidóellenes erőszak a politikai tömegmobilizáció felé vezető, Európa-szerte érvényesülő tendenciát tükrözte.

A galíciai, európai és a Habsburg kontextusok

Az 1900-ban lezajlott népszámlálás szerint Galícia 7 315 939 főnyi lakosából 3 350 512 római katolikus, 3 104 103 görög katolikus és 811 371 zsidó vallású volt.⁵ A zsidó lakosság társadalmi és gazdasági arculata élesen eltért keresztény szomszédaiktól. Nyugat-Galíciában a zsidók a népesség kevesebb mint 8%-át alkották, azonban az 1898-as lázadások legvéresebb megmozdulásának helyszínén, a kis piachely városkában, Frysztakban az 1506 főnyi lakosság több mint 70%-át ők tették ki 1910-ben. Az erőszakhullám más helyszínein, Kalwaria Zebrzydowskában, Jasloban, Limanowában, Nowy Sączban és Stary Sączban az arányuk 20–30% körül mozgott. Ezeken a településeken a kocsmák, vendéglők, pékségek, kézműves műhelyek, valamint a szárazárukat, ruhaneműket, bútorokat és cipőket árusító üzletek legalább 75%-át zsidók birtokolták.⁶ A piacnapokon a központi tereken felállított időszakos bódékban árusító és vásároló kereskedők között szintén jelentős arányt képviseltek.

1900-ban a galíciai zsidóság 35%-a falvakban élt, sokan kis enklávékban a falvak szélén vagy a falvak között. Ezrek laktak az általuk vezetett kis boltokhoz, ivókhoz és söntésekhez kapcsolt szűkös szobákban. A lengyel nemesség (*szlachta*) még mindig birtokolta az alkohol előállításának és értékesítésének monopóliumát (*propinacja*), mely jogokat gyakran bérbe adták zsidóknak.⁷ Az efféle kocsmák a vásárnapi istentiszteletre, mezőgazdasági termékeiket eladni és kézműipari termékeket vásárolni a városba igyekvő és a várost elhagyó parasztok kedvelt úti céljai voltak. Elköltötték keresetüket, pálinkát, dohányt és más termékeket vásároltak hitelre.⁸ Az 1890-es évek gazdasági válságai kiéleztek a katolikusok és zsidók közötti megosztottságot. A túlnépesedés, a parcellák elaprózódása és a vidéki csődök egyre növelték a földnélküli parasztok számát. Közülük sokan szezonális munkát vállaltak vasútépítkezéseken, folyószabályozási munkálatoknál vagy állandóbb alkalmazást az olajiparban Galícia központi területein.⁹ A zsidók ott voltak azok között, akik felvásárolták a csődbe ment parasztok és nemesek földjeit.¹⁰

A katolikusok és zsidók közötti társadalmi és gazdasági megosztottság megfelelt a hasonlóan szemmel látható kulturális megosztottságnak. Ahogy az a többi elválasztó tényező esetén is tapasztalható volt, egyre növekvő számban éltek lengyelül beszélő zsidók Galícia nagyobb városaiban, az akkulturáció jegyei is mutatkoztak, de a kisebb városokban és falvakban ruházat és nyelv éppúgy, ahogy a foglalkozás is, világosan megkülönböztette a zsidókat

⁵ *Österreichische Statistik*, Bd. LXIII. Wien, 1902. Tab. XXI., XXXIII. A népszámlálás kis számban kimutatott örmény katolikusokat, görög és örmény ortodoxokat, protestánsokat (lutheránusokat és kálvinistákat) és más vallási csoportokat, például galíciai muszlimokat is.

⁶ Laskowski, Andrzej: *Jasło w dobie autonomii galicyjskiej*. Jasło, 2007.

⁷ Az emelkedő bérleti díjak és nagyobb adók a bérlőket még több söntés nyitására ösztönözte a 19. század utolsó évtizedeiben. Baranowski, Bohdan: *Polska Karczma. Restauracja. Kawiarnia*. Wrocław, 1979.

⁸ A zsidó kocsmárosról a lengyel irodalomban és kultúrában kialakult képről lásd: Opalski, Magda: *The Jewish Tavern-Keeper and His Tavern in Nineteenth-Century Polish Literature*. Jerusalem, 1986.

⁹ Frank, Alison: *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. Harvard, 2005.

¹⁰ Az 1890-es évekre zsidók birtokolták a földbirtokok megközelítőleg 15%-át, s a bérelt földek több mint 50%-át. Struve, Kai: *Gentry, Jews, and Peasants: Jews as Others in the Formation of the Modern Polish Nation in Rural Galicia*. In: Wingfield, Nancy M. (ed.): *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. New York, 2003. 114.

és a keresztényeket. A legtöbb zsidó jiddisül beszélt. A zsidó szokások tradicionális formái voltak uralkodók. A régió egyik legnagyobb városában, Nowy Sączban sok zsidó a befolyásos Sandz Hasidic dinasztia követője volt.¹¹

A nyelv, társadalmi helyzet és gazdasági szerep világos különbözősége azonban, ahogy azt Hillel Kieval fejtegeti, nem szükségszerűen kellett hogy konfliktusba forduljon át zsidók és katolikusok között.¹² Egyes galíciai zsidók e periódusra mint a parasztok és a zsidók közötti közeli és baráti kapcsolatok időszakára emlékezhethetnének vissza, még ha azt alkalmi konfliktusok meg is zavarták.¹³ S mégis, az alapvető különbözőség érzete nem a nagy városokból vagy külföldről érkező importtermék volt.¹⁴ Ezzel egy időben katolikus szervezetek és parasztorientációjú politikai pártok a zsidó veszély „tudatát” Európa más régióiból elvitték a galíciai vidékre.

A 19. század utolsó évtizedeiben a katolikus egyházon belül jelentkeztek csoportok, melyek olyan organikus társadalmat képzeltek el, amelynek tagjait a keresztény értékeket aláásó liberalizmus, kapitalizmus és szocializmus elleni harc egyesíti, mely irányzatokban a „Krisztus-gyilkosoknak” jelentős szerepet tulajdonítottak. Ezek a gondolatok, melyeket többek között a római jezsuita sajtó terjesztett, Galíciában kedvező fogadtatásra találtak. XII. Leó pápa 1891-es enciklikája, amely a katolicizmust, a politikát, gazdasági fejlődést és a modernizációt hirdette, a galíciai katolikusokat keresztényszocialista munkásszövetség alapítására ösztönözte, mely kapcsolatot tartott Karl Lueger bécsi mozgalmával, valamint olyan publikációkra sarkallta őket, mint a katolikus parasztok számára a katolikus egyházi hierarchia támogatásával Krakkóban megjelenő népszerű napilap, a *Głos Narodu* („Népszava”) és a *Prawda* („Igazság”). Ezek az új intézmények a zsidó üzletek bojkottjára szólítottak fel; amellett agitáltak, hogy a zsidó és a keresztény tanulókat el kell különíteni egymástól az iskolákban, tágabb értelemben pedig a zsidó emancipáció visszafordításának szükségességét hirdették.

A krakkói pap és hittantanár Mateusz Jeż által papírra vetett *Tajemnice Żydowskie* („Zsidó titkok”) című munka különösen szembevető példája annak, hogy a katolikus antiszemitizmus nemzeteken átnyúló hatása hogyan érvényesült a galíciai közvéleményben az 1898-as lázadások idején.¹⁵ A munka eredetileg cikksorozatként jelent meg a *Prawda* hasábjain, s a galíciai zsidó hatalom erkölcstelen jellegének felismerésére szólította fel olvasóit. Jeż lengyel lelkészek, az orosz-zsidó aposztata Jacob Brafman, a zsidó gyakorlat német „szakértőinek” munkáiból, a 19. század elejéről származó francia szövegekből és az ausztriai lelkész Josef Deckert *The Eternal Jew* című művéből merített. A vérvád igazolására Jeż a

¹¹ A zsidók és katolikusok közötti társadalmi, kulturális és gazdasági megosztottságról lásd: Lehmann, Rosa: *Symbiosis and Ambivalence: Poles and Jews in a Small Galician Town*. New York, 2001.

¹² Kieval, Hillel: *Middleman Minorities and Blood: Is There a Natural Economy of the Ritual Murder Accusation in Europe?* In: Reid, Anthony – Chiro, Daniel (eds.): *Essential Outsiders: Chinese and Jews in the Modern Transformation of Southeast Asia and Central Europe*. Seattle, 1997. 208–233. A lokális „tudás” kérdését tárgyalja a következő tanulmányban: *Ritual Murder as Political Discourse*. In: Kieval, Hillel J.: *Language of Community: The Jewish Experience in the Czech Lands*. Berkeley, 2000. 181–197.

¹³ Margoshes, Joseph: *A World Apart: A Memoir of Jewish Life in Nineteenth Century Galicia*. Boston, 2008.; Schonefeld, Joachim: *Jewish Life in Galicia under the Austro-Hungarian Empire and in the Reborn Poland, 1898–1939*. Hoboken, N., 1985.

¹⁴ A Zsidónak mint idegen és veszélyes „Másik”-nak a lengyel nyelvű kelet-európai régióban elterjedt mitikus képéről kitűnő áttekintést nyújt: Míchlí, Joanna Beata: *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to Present*. Lincoln, 2006.

¹⁵ Jeż, Mateusz: *Tajemnice Żydowskie*. Kraków, 1898.

Talmudból idézett szövegrészleteket és a prágai professzor August Rohlingra hivatkozott, aki több rituális gyilkosság per szemtanú „szakértője” volt a Habsburg Birodalmon belül, s aki-nek elméleteit azonban hangosan újra és újra cáfolták.¹⁶ A röpirat azzal vádolta a zsidókat, hogy – mintegy ősi taktikájuk legújabb példajaként – lefizették Émile Zolát és más francia állampolgárokat, hogy a francia zsidó katonatiszt Dreyfus kapitány szabadon bocsátását követeljék, akit hadititkoknak a németeknek való kiszolgáltatásával vádoltak. A zsidó örök karakterből vezette le a zsidó kocsmák, a zsidó uzsora, a Galícia, a Monarchia és egész Európa politikai élete és gazdasága felett gyakorolt zsidó ellenőrzés korrumpáló jellegét. A zsidók eltorzult karakterének bizonyítékeként tárgyalta örök felelősségüket Krisztus haláláért, áskálódó elméjüket, állítólag velük született és visszataszító fizikai ismertetőjegyeiket (beleértve a speciálisan zsidó szagot, amit a kereszteléssel sem lehet eltüntetni). Szerinte „vagy a zsidók, vagy mi”. Röpiratának ezreit osztogatták szét azon a vidéken, ahol 1898-ban az erőszak kitört. A munkának a parasztok magatartására gyakorolt lehetséges hatását mérlegelve a galíciai hatóságok betiltották terjesztését.¹⁷

A tömegpolitika megérkezése a galíciai vidékre lehetőséget teremtett olyan programok artikulálására, melyek a katolikus–zsidó megosztottságot helyezték előtérbe. Az 1880-as években alakult néhány új politikai parasztszervezet, melyek egymással küzdöttek a galíciai országgyűlés (*Sejm*) néhány mandátumáért, melyeket a többséget és – sör és kolbász osztogatással elősegítve – a manipulált parlamenti választásokat is ellenőrzés alatt tartó konzervatív erők markából ki tudtak ráncigálni. Az 1896-os választójogi törvény Ausztriában a bécsi parlamentbe való választások céljából létrehozott egy az általános férfi választójogon alapuló ötödik választójogi kúriát. Ez a reform megszüntette a választójog vagyonhoz kötöttségét (a választójogi kúriák közötti súlykülönbségek megmaradtak ugyan, majd csak az 1906-os választójogi törvény teremtette meg a férfiak számára az igazi általános választójogot), s politikai aktivitáshullámot indított el.

Jó néhány új politikai párt igyekezett előnyt kovácsolni a galíciai politika átalakuló rendszeréből. A szociáldemokrácia galíciai ága, melynek Krakó volt a fő bástyája, szervezettségének a kisebb városokra, illetve a látható munkásosztállyal rendelkező vidékekre (a wieliczki sóbányák, a Közép-Galiciában található kőolajmezők) való kiterjesztésére törekedett. Az 1897 márciusában aratott választási sikereik sokkolták a katolikus elitet.

A frissen választójogot szerettek szavazataiért a szociáldemokratáknak három új parasztpárttal kellett megküzdeniük. Jan és Stanisław Potoczek 1893-ban Nowy Sączban alapította a Parasztpárti Szövetséget (*Zwizqek Stronnictwa Chłopskiego*). Ez a regionális párt módos gazdálkodókat és városlakókat képviselt, szoros kapcsolatokat ápol a katolikus hierarchiával, és virulensen antiszemita volt.¹⁸ Újságjuk minden száma a zsidók bojkottjára hívta fel olvasóit. A földrajzi hatóterületet illetően legkiterjedtebb az 1895-ben alapított

¹⁶ Samuel Bloch 1882-ben nyilvánosan megszégyenítette Rohlingot, erről lásd: Wistrich, Robert: *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*. Oxford, 1989.; Reifowitz, Ian: *Imagining an Austrian Nation: Joseph Samuel Bloch and the Search for a Multiethnic Austrian Identity, 1846–1919*. Boulder, Colo., 2003.

¹⁷ AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 309:358. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium a bécsi Österreichisch-Israelitische Union ösztönzésére Piniński helytartóhoz fordult, s aggodalmainak adott hangot a munkával kapcsolatban. Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv, m. Lviv, (Lviv) (a továbbiakban: TSDIAL), 146/4/3117/15. A katolikus antiszemizmus hívei szemében per-se a röpirat lefoglalása csak megerősítette az abban foglaltak igazságtartalmát. *Prawda*, 1898. március 25., június 5.

¹⁸ Eközben a párt vezetése ellenállt a papság törekvésének, hogy döntő befolyásuk alá vonják a pártot, s a vezető szerepet megőrizte a módos parasztság.

Néppárt (*Stronnictwo Ludowe*) volt, szoros szövetségben állt a tartományi főváros, Lemberg demokratikus mozgalmaival. A Néppártot sokkal szekularizáltabb jellegű és lengyel nemzeti irányultságú szervezetként jellemezhetjük.¹⁹

A harmadikat, a Keresztény Néppártot (*Stronnictwo Chrześcijańsko-Ludowe*) 1896-ban hozta létre a lelkész Stanisław Stojalowski.²⁰ Az 1870-es években Stojalowski tömeges záradoklatokat és nemzeti ünnepélyekre parasztok részvételét szervezte. Az 1880-as években többekkel együtt gazdaköröket (*kółka rolnicze*) alapított, vidéki szövetkezeteket, boltokat és olvasóegyleteket. 1900-ra több mint kétezer gazdakör működött Galíciában, azok célja nemcsak a vidéki emberek kedvezőbb gazdasági megélhetésének biztosítása volt, hanem ezzel egyidejűleg a zsidó befolyás minimalizálása is.²¹ Stojalowski szintén kiadott egy római katolikus parasztnak szánt népszerűt újsgát. Az 1897. márciusi választásokon pártja, mely rövid ideig együttműködött a szociáldemokratákkal, a legsikeresebb parasztpárt volt. A katolikus egyház kiközösítette őt válaszként radikális társadalmi nézeteire, a lengyel nemesség és az egyházi vezetők szakadatlan támadására. Ez azonban csak tovább növelte népszerűségét, végül 1897 őszén fel is oldották a kiközösítést. Ezt követően Stojalowski szembefordult a szociáldemokratákkal, és Keresztény Néppártja lett a zsidóellenes propaganda fő motorja vidékszerző.²²

1898 első felében a választások két nem sokkal korábban elhunyt képviselő helyének betöltéséért folytak, s a parasztpártok a küzdelmet a katolikus szavazók politikai lelkéért való csatározásnak tekintették. Az első választásra februárban a negyedik kúria (a falusi közösségek kúriája) megüresedett helyéért Łancut-Nisko körzetében került sor. A parasztpártok és a szociáldemokraták politikai gyűlések tucatjait tartották. Egynél biztosan több alkalommal Stojalowski követői megtámadták és zaklatták a rivális politikai mozgalmak vezetőit és támogatóit.²³ Itt Stojalowski maga elsőprő fölnnyel győzött.

A másik választás az ötödik kúria (az általános férfi választójog kúriája) egy mandátumáért folyt, amelynek nyertese a tartomány nyugati és középső területein elhelyezkedő hét közigazgatási kerületet kellett hogy képviselje. Itt a Stojalowski-párt jelöltje, az ügyvéd Włodzimierz Lewicki és az energikus paraszt újsgíró Jan Stapiński, a Néppárt vezetője csapott

¹⁹ E párt szervezésében lengyel liberális demokraták, köztük Henryk Rewakowicz, a *Kurjer Lwowski* szerkesztője játszottak szerepet. A szekuláris és nacionalista nézeteket valló radikális Bolesław Wysłouch szerkesztette a párt fő kiadványát, a *Przyjaciół Ludu*. Wysłouch és felesége, Maria az 1880-as években települt át Lembergbe, hogy elkerüljék az orosz-lengyelországi cenzúrát. Lásd: Dunin-Wąsowicz, Krzysztof: *Jan Stapiński Trybun ludu wiejskiego*. Warsaw, 1969.; Brock, Peter: *Bolesław Wysłouch: Founder of the Polish Peasant Party*. Slavonic and East European Review, vol. 30. (1951) No. 4. 139–174.; Dunin-Wąsowicz, Krzysztof: *Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji*. Warsaw, 1956.

²⁰ Stojalowskiról lásd: *Herrschaft in der Krise – der 'Demagoge in der Soutane' fordert die galizischen Allerheiligen*. In: Baberowski, Jörg – Feest, David – Gumb, Christoph (eds.): *Imperiale Herrschaft in der Provinz: Repräsentationen politischer Macht im späten Zarenreich*. Frankfurt am Main, 2008. 331–355.; Staudacher, Anna: *Der Bauernagitator Stanisław Stojalowski: Priester, Journalist und Abgeordneter zum Österreichischen Reichsrat*. Römische historische Mitteilungen, vol. 25. (1983) 165–203.; Kacki, Fr.: *Ks. Stanisław Stojalowski i jego działalność polityczna*. Lwów, 1937.

²¹ Gurnicz, Antoni: *Kółka rolnicze w Galicji*. Warsaw, 1967.

²² Politikai változásairól lásd mindenképp: Binder, Harald: *Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*. Wien, 2005.; Struve, Kai: *Bauern und Nation in Galizien: Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 2005.

²³ *Naprzód*, 1898. február 10. 1.

össze a római katolikus parasztság kegyeiért. Kałużniacki görög katolikus pap a görög katolikus rutén nyelvű lakosságot igyekezett megnyerni. Stojałowski hívei a *Tajemnice Żydowskiej*, valamint a pártvezető kiadványait osztogatták. A pártvezér és szövetségesei a Néppárt politikusait mint „pajeszos barátait” szolgálait denunciálták. Kampányoltak a keresztény moralitás ital és kapitalizmus útján történő állítólagos zsidó megrontása ellen. Stojałowski felhívta a parasztokat, hogy védjék magukat a zsidó piócák ellen, akik a keresztény népek „vérét szívják”.²⁴ A szavazásra június 23-án került sor. Egyetlen jelölt sem szerezte meg a választói küldöttek szavazatainak abszolút többségét, újabb fordulóra került sor Stapiński és Kałużniacki között. Stojałowski pártja a görög katolikus pap támogatására szólított fel, ám erőfeszítéseik ellenére Stapiński kapta a legtöbb szavazatot, ő lett a győztes.²⁵ Stojałowski pártlapja azt állította, hogy a zsidók sörrel és szivarokkal megvásárolták a rutének szavazatait.²⁶

1898-ban Galíciában az erőszak egy előre sodró gazdasági, társadalmi és politikai átalakulásban lévő társadalomban tört ki. Az új katolikus intézmények és a paraszt orientációjú politikai pártok nem a modern világ elutasításával válaszoltak a változásra. Ehelyett olyan modernizációra szólítottak fel, amelyből a katolikusok profitálhatnak, nem a megvetett zsidó idegenek.²⁷ Az erőszakhullám előtt és alatt széles körben terjesztették ezt az üzenetet Nyugat- és Közép-Galícia városaiban és falvaiban.

Helyszíni események

Rogers Brubaker *Ethnicity without Groups* című munkájában figyelmeztet arra, hogy a kutatók nem fogadhatják el azokat a közösségi erőszakról alkotott koherens narratívákat, melyeket a résztvevők és önjelölt etnikai képviselők alakítanak ki, akik az erőszak pillanatait egy „etnikai konfliktus” nagyobb történeteibe illesztik be. 1898-ban Galíciában a konkrét akciókban résztvevők sokféle motivációja, sokféle cselekedetük és választásuk már eleve megkérdőjelez minden törekvést, hogy kerek interpretációt alkossunk. Csak akkor juthatunk közelebb annak megértéséhez, hogy a lázadók hogyan látták önmagukat, ha áttekintjük a katolikus akciót, a zsidó reakciót, valamint a kormányzat szerepét a rend fenntartásában.

Az erőszakos események sajátos, jellemző körülmények között zajlottak. A nagyobb incidensek leggyakrabban városokban kezdődtek, ahova piacnapokon, Úrnapján vagy más egyházi ünnepeken, a vasárnapi szokásos istentiszteletre vagy valamely újonnan kitalált lengyel „nemzeti” fesztiválra a vidékről beözönlöttek a látogatók. Miután a katonaság vagy a csendőrség széteszlatta a tömeget, a lázadók szétszóródtak a vidéken. Hazafelé tartó csoportok azután zsidók vidéki otthonait, kocsmákat és üzleteket forgattak fel, zsidóellenes erőszakról terjesztettek híreket és pletykákat. Más incidensek viszonylag elszigetelt falusi ivókban kezdődtek. Itt a parasztok ingyen italt és ételt követeltek. Közélen lezajlott vagy széles körben

²⁴ *Dziennik Polski*, 1898. március 23. 1.; *Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift*, 1898. május 27. 415.; *Wieniec Polski*, 1898. április 1.

²⁵ Ezekről a drámai eseményekről lásd: *Kurjer Lwowski*, 1898. június 25. 1. Stapińskiről, aki a Néppárt egyik legfontosabb és legkarizmatikusabb parasztpolitikusa volt, lásd: Dunin-Wąsowicz: *Jan Stapiński*, id. mű.

²⁶ *Pszczółka*, 1898. június 26. 1.

²⁷ Lásd többek között: Caron, Vicki: *Catholic Political Mobilization and Antisemitic Violence in Fin de Siècle France: The Case of the Union Nationale*. *Journal of Modern History*, vol. 81. (2009) No. 2. 294–346.; Michael, Robert: *A History of Catholic Antisemitism: The Dark Side of the Church*. New York, 2008.; Kertzer, David: *The Popes Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*. New York, 2001.; Porter-Szűcs, Brian: *Faith and Fatherland: Catholicism, Modernity, and Poland*. New York, 2011.

publikált erőszakos esetekre utaltak és a császár állítólagos engedélyére, azután pedig elkezdtek üvegeket és poharakat törni, alkoholt és más árucikkeket lopni és bántalmazni a zsidó kocsmáros és családját.

Kik vettek részt az erőszakos cselekményben, és miért csatlakoztak a lázadókhoz? A legaktívabb vezetők és szervezők közül néhányan tanultabb társadalmi rétegből származtak, bizonyos kapcsolatok és kötelek fűzték őket politikai mozgalmakhoz, s rendszerint az elkötelezett és antiszemita katolikus sajtó olvasói voltak. Ezek az emberek a zsidóellenes akcióra való felszólítást a parasztok életének javítása céljából közvetítették Nyugat-Galícia falvaiba és kisvárosaiba. Kalwaria Zebrzydowska-ban, a fontos katolikus zarándokhelyen, az első nagyobb városi lázadás helyszínén május 26-án a helyi büntetőbíróság harmincéves alkalmazottja bátorította fel a tömeget a zsidók javainak kirablására és az őket védő csendőrök elleni támadásra. A kalwariai események után egy nappal Johann Pieróg banki alkalmazott Makówhoz közel kinyomtatott és terjesztett egy Stojalowski nyelvezetét használó szöveget: „A zsidók már épp elégszer lerészegedtek a vérünkben, itt az idő, hogy végezzünk velük.”²⁸ Michał Miczkowskit, egy Jasłohoz közeli malom tulajdonosát mint a Keresztény Néppárt támogatóját és Stojalowski újságjainak olvasóját ismerték – ez utóbbi figyelemre méltó egy olyan vidéken, ahol az oktatásügyben elért eredmények ellenére a lakosság több mint ötven százaléka funkcionális analfabéta volt 1890-ben. Miczkowski hangosan felolvasott Stojalowski egyik vidéki lapjából, a *Pszczołkából* („A méh”), amely viszont a keresztényszocialista politikus Josef Gregorignak a bécsi parlamentben elhangzott egyik beszédét idézte, mely szerint az emelkedő gabonaárak csak akkor fognak csökkenni, ha háromezer tőzsdéző zsidót felakasztanak.²⁹ Írástudatlan hallgatói utána azt mondták másoknak, Stojalowski lapja megerősítette, hogy létezik hivatalos engedély. Június 24-én a hatvannyolc éves Thomas Olchawa, hatgyermekes paraszt két társával fennhangon zsidóellenes vádakot olvastak fel a *Tajemnice Żydowskie*-ből. Azt állították, engedély érkezett a zsidók megtámadására és kirablására, azonban nem szabad őket halálra verni. Ezután Olchawa fenyegetően meglóbálta botját, s elkiáltotta magát: „Hurrá, üsd a zsidót!”, és sok falulakót rohamra vezetett. Otthonokba és üzletekbe törtek be lakóhelyén, Iwkowa faluban és annak környékén. A támadók egy magán imaszobából elragadták a Tórát, megtaposták és vízbe dobták.³⁰

A helyi erőszakos incidensek agitátorai, szervezői és előmozdítói gyakran ismert és köztisztelőnek örvendő személyek voltak azok számára, akiket rábeszéltek a fosztogatáshoz való csatlakozásra. Sokan harminc és ötven év közötti családapák voltak, akik különböző alkalmaikra társaikkal együtt falujukból nagyobb városokba látogattak. Frysztakban például a negyvenöt éves Jan Miras, Huta Gogołowska község falusi előljárója (*wójt*) számított a legprominensebb azonosított lázadó vezérnek. Löw kocsmájában Miras biztosította ivócimboráit – sokan közülük Miras falubelije vagy valamelyik ahhoz közeli falu lakosa –, hogy „írásba kaptuk, hogy engedélyezett kirabolni a zsidókat”. Miras vezető szerepe közrejátszott abban, hogy a részeg kocsmai zavargás nagyobb kiterjedésű lázadássá alakult, amelyet csak akkor lehetett elfojtani, amikor a helyi csendőrség a tömegbe lőtt, tizenkét embert megölve és több tucatot megsebesítve.³¹ Egy másik helyszínen, Lutczában a harmincéves családapa, helyi

²⁸ TSDIAL, 146/4/3126/45.

²⁹ AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 308:297.

³⁰ TSDIAL, 146/4/3126/40.; AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 309:358.

³¹ A kihallgatáskor tett vallomást lásd: *Kurjer Lwowski*, 1898. augusztus 18. 2.; *Głos Narodu*, 1898. augusztus 17.; *Dziennik Polski*, 1898. augusztus 17. 2. Mirast egy évnnyi börtönrre ítélték vezető szerepe miatt. A frysztaki incidens több belső vizsgálatot generált, és a parasztpártok vezetőinek kapóra

rendőr és sikeres parasztgazda Mateusz Urban részvételére hivatkoztak annak bizonyítékául, hogy az ő városának parasztjai hivatalos jóváhagyással követtek el erőszakot zsidók ellen.³²

Míg a fent említett lázadó vezérek közül néhányuk esetében zsidóellenes gyűlölet és politikai agitáció nyilvánvalóan szerepet játszott ösztönző tényezőként, másoknál ez nem tűnik központi jelentőségűnek. A Limanowa környékén elszórt zsidó enklávékat június végén megtámadó bandák törvény elé állított vezetői közül sokan már korábban is elkövettek testi sértést és más bűntetteket.³³ Ők feltehetően egyszerűen kihasználták a törvényesség és rend összeomlását, és az alkohol, erőszak és tolvajlás motiválta őket. A legsúlyosabb incidensek némelyikét a személyes bosszúvágy inspirálta. Dzierżaninyben például Abe Platner bezárni igyekezett házának ajtaját, amikor látta, hogy tömeg ront afelé. Miután betörték, Jan Dziedzic véresre verte Platnert egy bottal, ezt kiabálva: „Üsd a sárkányt, mert pénze van.” Honnan tudta? Nem sokkal korábban Platner vette meg a csődbe jutott Dziedzic házát, és a lázadás tökéletes ürügy volt számára, hogy elégtételt vegyen megaláztatásáért.³⁴

Az erőszak támogatóinak – az iskolázottnak, a rendőrnek, hivatalnoknak, bűnözőknek és személyes sérelmekért elégtételt venni akaróknak – egy másik központi jelentőségű tényező, a hivatalos engedélyről szóló szóbeszéd nélkül nem sikerült volna a szükséges kritikus tömeget mozgósítani ahhoz, hogy az elszórt incidensekből zsidóellenes támadások hulláma álljon össze. Akik megfogadták a lázadásra szítók felhívásait, és csatlakoztak a piachely városokból a falusi tavernákhoz vezető utakon mozgó tömeghez, csaknem valamennyien azzal mentették cselekedeteiket, hogy utaltak a széles körben elterjedt szóbeszédre, hogy a legmagasabb hatóságok engedélyt adtak a zsidók elleni erőszakra.

Ez világos volt már az első incidensből. Március elején Wieliczka-ban, a híres galíciai sóbányák helyszínén szóbeszéd terjedt, hogy a zsidók támadást készítenek elő a helyi plébános, Andrzej Szponder ellen. Szponder a Stojalowski párt tagja volt, a bécsi birodalmi tanács képviselője, antiszemita szentbeszédeiről ismert karizmatikus szónok. A szóbeszéd szerint a zsidókat feldühítette, hogy Szponder osztogatta a *Tajemnice Żydowskie* példányait, s azt tervezték, meggyilkolják, ha Bécsből hazatér.³⁵ Ez csak egy volt a lázadás elején a lakosság között a zsidók katolikusok elleni bűntetteiről terjedő hírek közül; a többi szerint a zsidók megmérgezték a kutakat, halált okozott rohadt sülteket árusítottak, megöltek egy papot és így tovább. Tudni vélték, hogy ezen (nem létező) támadásokra válaszként a pápa felhívást bocsátott ki hívóinek nyájához, melyben a zsidók ütlegetésére szólított fel.

A magát legmakacsabban tartó szóbeszéd császári engedélyről vélt tudni. Kalwariában, úgy tűnt, kézzelfogható bizonyíték megerősítette, hogy Ferenc József császár felhatalmazást adott a zsidók elleni támadásokra. Az erőszak kitörése előtti napokon a helyi kereskedő Leo Kąkol hirdetményeket kapott a Baumann cégtől egy a ruhákból a tintafoltokat eltávolító új készítmény reklámozásával. Kąkol osztogatta a nyomtatványt. Ebben a félánalfabéta társadalomban a hirdetés a tintafolt eltávolításáról – mivel a 'tintafolt' = *zyd* lengyelül jelenti a „zsidó”-t is – sokak képzeletében gyorsan átalakult hivatalos dokumentummá, amely

jött, ismételten igyekeztek nyomást gyakorolni a bécsi kormányzatra, hogy járjon el a tizenkét ember haláláért felelősökkel szemben. TSDIAL, 146/4/3128:26.

³² AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 308:242.; *Kurjer Lwowski*, 1898. augusztus 23.

³³ AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 309:358.

³⁴ *Głos Narodu*, 1898. augusztus 11. 2.; *Głos Narodu*, 1898. augusztus 13. 2.

³⁵ AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 310:53-56.; TSDIAL, 146/4/3117/1-2.; *Kurjer Lwowski*, 1898. március 20. 1. Az akcióban résztvevők tárgyalásáról lásd *Głos Narodu*, 1898. július 21.

tulajdonosának felmentést ad minden jogi eljárás alól zsidók megtámadása és kirablása ügyében.³⁶ Kalvariai lázadók a nagy romantikus lengyel költő, Adam Mickiewicz tiszteletére rendezett ünnepséget hirdető vörös plakátokra is hivatkoztak. Ez az ünnepség parasztok tömegeit vonzotta a városba a lázadás napján. Tanúk elmondták, korábban soha nem hallottak Mickiewiczről, ezért a környező falvakban kiaggatott vörös plakátokat a jó császár felhívásának vélték, aki a zsidókon veendő bosszúra szólít fel.³⁷

A császári engedélyről szóló híresztelés még fantasztikusabb formát öltött a kalvariai lázadást követő hetekben. Az egyik, Jasło környékéről származó változat szerint a zsidók megvesztegették a bécsi udvari borbélyt, hogy vágja el Ferenc József torkát. Azonban amikor eljött a cselekvés ideje, a császári fődrász megtört és bevallotta a tervet. A császár feldühödött, s megparancsolta, hogy harminc napon keresztül üssék a zsidókat. A szentekhez hasonlatos Erzsébet császárné azonban végül meggyőzte, hogy gyakoroljon kegyelmet, így az ítéletet két hétre leszállította.³⁸ Egy másik történet szerint Rudolf főherceg, Ferenc József fia, aki 1889-ben öngyilkosságot követett el, Ázsiában (vagy Amerikában vagy Kanadában) él, s most felszólította lojális parasztjait, hogy keljenek fel a zsidók ellen három napig (vagy két hétig, vagy egy hónapig, vagy a piacnapokon), akik megakadályozták, hogy visszatérve elfoglalja az őt megillető helyet atyja mellett.³⁹

A Krakó és Jasło környéki városokban és falvakban a Keresztény Néppárt követői azt állították, Stojalowski, miután Bécsben találkozott Ferenc József császárral, császári engedélyt hozott magával. Nowy Sącz környékén, a Parasztpárti Szövetség erősségében a Potoczek testvérek egyikét vélték közvetítőnek. Mindkét esetben arról volt szó, hogy császári felhatalmazást hoztak Bécsből a legkisebb galíciai falvacskába (természetesen azt is tudni vélték, hogy a zsidók megpróbálták pénzügyi forrásaikat felhasználni annak érdekében, hogy a helyi hatóságokat visszatartsák a cselekvéstől).

Az efféle hivatalos engedély létezése ebben a régióban, ezekben az időkben hihetőnek tűnt. Sokan elhitték – vagy úgy döntöttek, elhiszik – ezeket a furcsa híreszteléseket még akkor is, ha csendőrökkel, polgármesterekkel, katonai erővel, papokkal és a helyi hatóságok más képviselőivel találták is szembe magukat. Ezzel egy időben a vidéki sajtó híreket terjesztett a tiszaezlári rituális gyilkossági perről, a franciaországi Dreyfus-ügyről, a Keresztényszocialista Párt bécsi választási győzelméről – ezzel tanúságot téve arról a „tény”-ről, hogy a zsidó problémával Galícia határain túl is küzdenek. A lázadásokat megelőző hónapokban s az alatt is az új politikai pártok folyamatos kampánya tízezrek részvételével gyűlések százait tartva elhozta Galíciai városaiba és falvaiba a nemzetközi katolikus antiszemita üzenetet. A politikusok a vidéki élettel legközelebbi kapcsolatban álló parasztság képviselőire törekedtek, a zsidókat nevezték meg minden nyomorúság okaként, és a család ellenségével szembeni „önvédelem” programját népszerűsítették. A katolikus sajtó és a vasárnapi szentbeszéd-összekepcolták a zsidók vélt örök gonoszságát és a jelen gazdasági és társadalmi

³⁶ Tim Buchen hívta fel a figyelmet a *żyd* szó kettős jelentésére.

³⁷ TSDIAL, 146/4/3117/40-45.; AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 307:3.

³⁸ Újságtudósítások és bírósági feljegyzések a szóbeszéd forrásaként a Jaslotól néhány kilométerre délre fekvő kis falut, Pielgrzymkát jelölték meg (Nowy Żmigód mellett nyugatra). *Kurjer Lwowski*, 1898. június 19. 1.; *Dziennik Polski*, 1898. június 21. 2.; *Dziennik Polski*, 1898. augusztus 23.; AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 308:242.

³⁹ *Slowo Polskie*, 1898. június 18. (Poranny) 1.; *Slowo Polskie*, 1898. június 28. 2.; TSDIAL, 146/4/3124/67.; *Zwiqzek Chlopski*, 1898. július 6. 156. Ezeket a híreszteléseket más fantáziaszüleményekkel együtt idézte Ignaz Daszyński és más politikusok is, a lázadásokért a galíciai elitek elégtelen közigazgatását téve felelőssé. *Zwiqzek Chlopski*, 1898. december 1. 269–271.

kríziseit, miközben Brafman, Rohling, Jeż és mások „objektív”, tudományos munkáit idézték. Ha újságok beszámoltak a híresztelésekről, a mozgalmakban résztvevők azokra hivatkoztak mint további „bizonyítékra”, hogy a szóbeszédnek valóban igazak.

A gyér csendőrségi és katonai jelenlét szintén a hivatalos jóváhagyás további bizonyítékának tűnt (galíciai tisztviselők már régóta panaszkodtak, hogy a katonai és rendőri egységek létszáma nem elegendő ahhoz, hogy kezeljék a közrendre leselkedő komoly fenyegetéseket, és nagyobb rendőri erők támogatásához szükséges nagyobb költségvetést sürgettek – mindhiába). Mivel a börtönök tele voltak, a legtöbb letartóztatottat hamar elengedték, és ez is bizonyítéknak látszott arra, hogy a zsidók kirablását és megtámadását hivatalos körök támogatják.

Nyugat-Galícia falusi lakossága hallotta a császári engedélyről és a másutt történt eseményekről keringő híreket. Sokukat épp egy gazdakörbe vagy helyi politikai gyűlésre menet vagy onnan jövet érték el a hírek a készülődő lázadásról. Egyedülálló férfiak és nők, ahogy házaspárok is gyermekeikkel látták a botokkal felszerelkezett tömegeket zsidókról kiabálni, gyakran prominens helyi figurák, idősebbek vagy bűnözők vezetésével, s úgy döntöttek, követik őket, hogy lássák, mi is folyik. Limanowában például a készülődő zsidóellenes erőszakról szóló történeteket állítólag „egyenruhás szocialisták” terjesztették, ami nagy paraszttömegeket vonzott, akik korábban soha nem láttak szocialistát. Azután ők maguk alkották az agresszív tömeget, és részt vettek az erőszakban, amit eredetileg szemlélni jöttek.⁴⁰

Császári engedélyről szóló híresztelések korábban sem voltak ismeretlenek. 1881–1882-ben az Orosz Birodalomban hasonló hírek keltek szárnyra, ahogy 1846-ban Galíciában is a nemesi földbirtokosokat lemészároló parasztmozgalom idején. Az 1846-os felkelés érintette terület nagyjából egybeesett azzal a területtel, ahol 1898-ban a legerőszakosabb eseményekre került sor. Ferenc József trónra lépésének szószékről, városi tanácsstermekből, valamint újságok hasábjain népszerűsített ötvenedik évfordulója, melyet a mindenhol árusított jubileumi ajándéktárgyak véget nem érő sorozata is jelzett, ismét életre keltette a jó császár mítoszát, aki évtizedekkel korábban felszabadította a parasztokat.⁴¹

Néhányan nagy kockázatot vállalva védelmükbe vették a zsidókat és vagyonukat. Barciceben, a Stary Sącz közelében délre fekvő kis közösségben egy több mint száz emberből álló, fosztogatásra készülő banda gyűlt össze június 24-én éjfél előtt, hogy betörjenek David Weinberger kocsmájába. A kocsmát azonban az erdész Leopold Jenschke, a frissen falubíróvá (wójt) választott Michał Garwol és apja, Franciszek Garwol, a korábbi falubíró vezetésével felfegyverzett férfiak csoportja védte. A provokatív vádaskodás ellenére, miszerint ők „zsidó” erdészek és „zsidó” falubírók, így a katolikus népek ellenségei, a védők egészen hajnalig őrizték az ivót.⁴²

Az erőszak ellenzői közül azonban nem mindenki volt az antiszemitizmus ellenfele. A lázadások után Nowy Sącz városi tanácsa pénzügyi támogatást nyújtott a Parasztpárti Szövetség újságja, a *Związek Chłopski* („Paraszt Egyesülés”) számára ahhoz, hogy igyekezzen meggyőzni a parasztokat arról, hogy az erőszakot el kell utasítani.⁴³ E sajtótermék szerkesztőit

⁴⁰ AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 309:518.

⁴¹ Lásd erről részletesen: Unowsky, Daniel L.: *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, In., 2005.

⁴² A védelmezők kiletét csak azokból a dicsérő és ajánlólevelekből ismerjük, amelyeket zsidó lakosok és közösségek küldtek a galíciai hatóságokhoz, hogy erényes emberek példájára felhívják a figyelmet, akik tetteinek nem szabadna elismerés nélkül maradniuk. TSDIAL, 146/4/3127/33.

⁴³ Archiwum Panstwowe, Oddział Nowy Sącz, Protocol Posiedzeń: Rada i wydz powiat w Nowym Sącz: 1898, Wrp-ns 86, 1898. július 6.

aligha lehetett volna zsidóbarátsággal vádolni. Mindemellett a lázadások előtt, alatt és után kitartóan hirdették, hogy annak leghatékonyabb módja, hogy a zsidókat kiszorítsák a gazdaságból és a vidékről, csak szisztematikus, fegyelmezett akció lehet: szövetkezeti mozgalom, önszegélyezés és a választások alkalmával az e cél iránt elkötelezett politikai pártokra való szavazás.⁴⁴

Néhány városban polgárőrök, köztük gyakran zsidók is járőröztek az utcákon. Június 12-én Jasloban például rendőrök, csendőrök, önkéntes tűzoltók és egy sietősen szervezett polgárőrség zárta le a várost Ulaszowice külvárostól elválasztó Jasiolka folyó hídját. A folyó túlsó partján hatalmas tömeg fosztogatott, felgyújtott egy szeszfőzdét, és kifosztott egy kis üzletet.⁴⁵ Jasło lakosai nem indítottak mentőakciót, hogy megkíméljék a szeszfőzde zsidó tulajdonosát a megveréstől. Sokkal valószínűbb, hogy mint városlakók egyszerűen meg akarták óvni otthonaikat a barbár paraszttömegtől. Hiszen végül is az ilyen csőceselék ugyanúgy könnyen felégetheti az egész várost, mint hogy gondosan csak a zsidó lakosokat sújtja.⁴⁶

Sok falubíró, lelkész és a helyi közösségek más prominensei igyekeztek lecsendesíteni a tömeget. Azonban rendszerint nem nyilvánították erkölcsellennek a zsidók elleni erőszakot. Arról próbálták meggyőzni a potenciális lázadókat, hogy az efféle támadást nem engedélyezték a hatóságok, s hogy az veszélyes összeütközéshez fog vezetni a hadsereggel és a rendőrséggel. Június közepén például Jan Madejczyk részt vett Wróblowa helységben a falubírói tisztséget betöltő apja által összehívott előjárósági ülésen. A legtöbb jelenlevő hitelt adott a szóbeszédnek, s mivel a környező falvak mindegyikében már kirabolták a zsidókat, ők is hasonló akartak követni kis településük egyetlen zsidó lakosával szemben. Jan Madejczyk közbeszólt: „Már tizennyolc éves voltam, és megértettem, hogy ez a feltételezett császári »felhatalmazás« csakis csalás lehet, s egy olyan országban, mint Ausztria, ahol fenntartják a rendet, nem lehetséges ilyen engedély kibocsátása.” Meggyőzte az előjáróságot, hogy várjanak addig, míg írásos megerősítést nem szereznek erről az „engedély”-ről.⁴⁷

A zsidókat ott támadták meg, ahol azok rendszerint kapcsolatba kerültek keresztényekkel: piactereken, kocsmákban, falusi ivókban és üzletekben. Mit tettek a zsidók, amikor szembetalálták magukat az erőszakkal? Ahogy március közepén Wieliczkában az első támadásokra sor került, a vidék zsidó közösségei kapcsolatba léptek a bécsi *Österreichisch-Israelitische Union*nal, amely azonnal igyekezett lobbizni az igazságügyminisztériumnál és a kultuszminisztériumnál annak érdekében, hogy tiltsák be a *Tajemnice Żydowskie*t, mivel abban látták a növekvő zsidóellenes érzelmek kiváltó okát. Nyomást gyakoroltak a helyi és regionális hatóságokra, hogy védjék meg a zsidó lakosságot. A Sandz dinasztia Nowy Sączban követelte, hogy a kerületi kapitány vizsgálja ki az erőszakos incidenseket.⁴⁸ Zsidó vezetők levélben és személyesen kérték védőszemélyzet kirendelését. Néhányan az erőszak helyszínéről táviratoztak azonnali katonai védelmet kérve, mely védelem minden esetben már túl későn

⁴⁴ A *Związek Chłopski* elítélte Stojalowskit és pártját, mondván, hamis híreket terjesztenek és bátorítják az erőszakot, még ha a Parasztpárti Szövetség ezen orgánuma a zsidókat hibáztatta is, és szisztematikus fellépést sürgetett ellenük. *Związek Chłopski*, 1898. július 1.

⁴⁵ *Slowo Polskie*, 1898. június 18. (reggeli kiadás)

⁴⁶ Az uraszowicei eseményekről újságtudósításokat lásd: *Kurjer Lwowski*, 1898. június 14.; *Czas*, 1898. június 16.; *Die Welt*, 1898. június 17.; *Drohobyczer Zeitung*, 1898. július. A résztvevők peréről lásd: *Głos Narodu*, 1898. szeptember 25. Sok résztvevőt „cigány”-ként írtak le, aki korábban már hosszú időt töltött börtönben erőszakos bűncselekményekért. Példaként arra, hogy égő zsidó tulajdon nyomán elszabadult tűzvészben a környező otthonok és egy templom is megrongálódott, lásd: *Slowo Polskie*, 1899. január 3.

⁴⁷ Madejczyk, Jan: *Wspomnienia*. Warsaw, 1965. 53.

⁴⁸ AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 307:35.

érkezett. Zsidó politikusok Emil Byk, galíciai birodalmi tanácsi képviselő, a lembergi zsidó hitközség vezetője és a tartományi főváros vezető liberális zsidó egyesületének, a *Schomer Israel*nek az elnöke vezetésével a tartományi és állami hatóságokhoz fordultak, és adakozásra szólították fel a Monarchia határain belül és kívül élő zsidóságot a vagyonukat veszített galíciai zsidók kárpótlása céljából.⁴⁹ A *Wiener Kaufmännischer Verein* – a Sary Sączban elkövetett támadások nyomán krakkói és tarnóvi zsidó üzletemberek által aláírt levél sürgetésére – a bécsi belügyminisztériumhoz fordult a rend helyreállítása érdekében. A *Zentralverband der Industriellen Österreichs* „a Bécsben képvisellel rendelkező legtekintélyesebb cégek egész sorának sürgős kérésére” panasszal fordult a bécsi kormányhoz, miszerint „üzletembereket barbár módokon bántalmaztak [...] az élet- és vagyonbiztonság, amelyet minden állam biztosít, a legnagyobb mértékben veszélyeztetve lenni látszik”.⁵⁰

Az egyes zsidók különböző módon reagáltak. Sokan, akiket előzetesen figyelmeztettek, a sebezhető zsidó enklávéból nagyobb városokba menekültek; sokakat közülük a biztosnak hitt menedékhely felé tartó úton támadtak meg és raboltak ki.⁵¹ Mások lezárták a boltok vagy kocsmák és saját otthonuk közötti ajtókat. Más zsidó kocsmárosok eleget tettek az italkéréseknek, s amint alkalom adódott, az ablakon át kiugrottak, hogy rendőrt vagy csendőrt találjanak. A feleségek és gyermekek a mezőkre futottak, vagy elrejtőztek a szomszéd házak padlásain.⁵² Néhányan szembenéztek támadóikkal, megszegyenítve a rablók soraiban található ismerőseiket. Ismét mások agresszívakban viselkedtek.

A mészárosok voltak azok, akik fizikai önvédelemmel válaszoltak. Március 13-án az istentisztelet után nagy tömeg támadt zsidókra és zsidók házaira Wieliczka-ban és a közel fekvő Klasno községben. A mészáros Mendel Kraus elbánt a követ dobáló tömeggel. Kirontott üzletéből késsel a kezében, és torkon ragadta az egyik vezetőt. Őt és a pék Hirsch Königsbergert, aki viszonzva a támadást visszahajította a követeket a tömegre, később támadóikkal együtt letartóztatták és bíróság elé állították. Amikor megkérdezték, miért ragadott kést, Kraus ezt felelte: „Hagynom kellett volna, hogy megkövezzenek?” A támadók védőügyvédje enyhe elbírálást kért arra hivatkozva, hogy ügyfelei csak ártalmatlan szekálást követtek el, semmi veszélyeset, egészen addig, míg a felfegyverzett gonosz zsidó rájuk nem rontott. Azt állította, hogy ez a provokáció ingerelte fel a tömeget, amely csak ezután kezdett zsidó vagyont felforgatni. Láthatólag meggyőző volt ez a bíróság számára: Kraust két hónapnyi nehéz közmunkára ítélték nyilvános erőszakért.⁵³ Zsidó mészárosok Nowy Sączban és Bursztynban, a kelet-galíciai városban is erőszakkal válaszoltak a támadásokra, és szintén bírósági eljárás vádlottjaivá váltak, mely eljárás önvédelmi gesztusaikat azonosította támadóik erőszakos cselekedeteivel.⁵⁴

A „zsidó provokáció” legszélesebb körben ismertetett példája talán a huszonhét éves, kilencgyermekes családapa, Jakób Hagel, a Jasłohoz közeli kis piacváros, Strzyżów zsidó temető gondnokának az ügye volt. Június közepe táján ezen a vidéken történtek a legsúlyosabb zsidóellenes támadások. Június 17-én, miután az előző napon a közeli Frysztakban egy piac-

⁴⁹ Ez az akció nem részesült egyöntetű támogatásban. Byk ragaszkodott ahhoz, hogy minden zsidónak, aki ebből az alaptól részesül, meg kell ígérnie, hogy nem indít kártérítési pert az elkövetők ellen.

⁵⁰ TSDIAL, 146/4/3124/145.; TSDIAL, 146/4/3124/148.

⁵¹ AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 308:148. Ebben az incidensben a Kolaczycében Úrnapján kitört erőszak után elmenekült, Jasłoba tartó zsidókat rabolták ki. Jan Madejczyk is leírt egy általa látott hasonló eseményt ugyanezen a vidéken.

⁵² Például lásd AGAD, C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości, k. 309: 452.

⁵³ *Głos Narodu*, 1898. július 21.; *Głos Narodu*, 1898. július 22.; *Czas*, 1898. július 22.

⁵⁴ TSDIAL, 146/4/3125/86.

napi zsidóellenes lázadás során a csendőrök tizenkét embert lelőttek, fél lovasszázadot vezényeltek Strzyżówba. Egy városi hivatalnok vezette a tiszteket és lovaikat a zsinagóga előtt elhelyezkedő régi zsidó temetőbe. A használaton kívüli temető gázos volt; a helyi hivatalnok úgy látta, ideális hely arra, hogy a lovak ott legeljenek. A mérlegbe jött Hagel viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a hivatalnok „vezesse a lovakat a ti saját templomotokhoz és a ti saját temetőtökhöz – az jobb lesz ott”.⁵⁵ Letartóztatták az istentisztelet házának megsértéséért és a parasztok izgatásáért, akik közel álltak az erőszakhoz. Hagel ellen eljárás indult, bűnösnek találták és egy év börtönre ítélték (amit később a bécsi feljebbviteli bíróság két hónapra leszállított), jóval több időre, mint a rablásért és erőszakért elítéltek többségét. A *Głos Narodu* örvendezett, hogy a „tipikus zsidó provokátor” megkapta, ami neki járt.⁵⁶

Milyen szerepet játszottak az állam különböző „karjai” a lázadások idején? A galíciai hatóságok és a bécsi minisztériumok túlságosan lassan ismerték fel, milyen nagy veszély fenyegeti a közrendet. Antiszemita helyi tisztviselők akár figyelmen kívül hagyták a zsidók aggodalmait. A wadowicei kerületi kapitány például nem cselekedett, amikor május 20-án egy zsidó küldöttség azzal az információval kereste fel, hogy az hírlik, május 25-26-án Kalwariában zsidóellenes erőszak készül. „Tudva, milyen ijedős természetűek a zsidók, s hogy hajlamosak tündérmesékre – jelentette a kapitány a galíciai kormányzónak –, [...] nem hittem nekik.”⁵⁷ Nem minden hivatalnok reagált így. Voltak, például Sanokban és Tłustében, akik a zsidókat önvédelmi egységekbe szervezték.⁵⁸ Bármit is gondoltak azonban egyes tisztviselők a zsidókról, a csendőrök, a katonai egységek és más rendelkezésre álló erők kis száma Galícia vidéki területein eleve korlátozta bármiféle lehetséges válasz hatékonyságát.

Ahogy a lázadások nem szűntek, a válság érzete, mely a helyi bürokrácia és a leMBERGI tartományi adminisztráció közötti kommunikációból világosan érzékelhető, energikus kormányzati lépéseket eredményezett. A nem sokkal korábban kinevezett galíciai helytartó, Leon Piniński felkereste Frysztakot a vérontás után. A csendőrök számának azonnali növelését rendelte el, illetve a katonai vezetést felkérte további hét gyalogszázadnak a térségbe vezénylésére. Hamarosan csendőrök és katonák járőröztek minden városi téren, vasútállomáson és középületben.⁵⁹ A Gorlice melletti olaj- és petróleumtársaságok nyomására ott is megerősítették a rendőr- és katonai egységeket. Piniński felszólított minden falubíró, kerületi kapitányt és polgármestert, hogy polgárőrségeket alakítsanak. Sürgette a helyi előkelőségeket, hogy győzzék meg a lakosságot arról, hogy a császári engedélyről szóló híresztelések pusztán veszélyes fantazmagóriák, s a zsidók elleni erőszak törvénsértés, az elkövetőkkel szemben pedig szigorúan fognak eljárni.⁶⁰ Ezek az akciók kijárási tilalmakkal és éjszakai járőrözésekkel karöltve letörték a Jasło körüli erőszakot.

⁵⁵ *Nowa Reforma*, 1898. július 7. 3.; *Głos Narodu*, 1898. július 6. 3., *Głos Narodu*, július 7. 3.

⁵⁶ Az antiszemita sajtó kárörömmel számolt be a tárgyalás kimeneteléről, Hagelről megállapítva, hogy „fanatikus zsidó galíciai típusának szokásos kinézete” jellemzi, pajeszával, fekete szakállával és sápadt arcával. *Głos Rzeszowski*, 1898. július 10. 3.; *Głos Narodu*, 1898. július 7. 3. Az ügyész kijelentette, Hagelt el kell ítélni, hogy bebizonyítsák, nem kizárólag lengyelek voltak felelősek az erőszakos cselekményekért. Szerinte Hagel, mint a zsidók általában, provokatívan viselkedett, ezért ő maga okolható az erőszakért. *Neue Freie Presse*, 1898. július 6. (esti kiadás) 2.

⁵⁷ TSDIAL, 146/4/3117/40.

⁵⁸ Május végén Tłustében a csendőr parancsnok polgárőrséget szervezett, hogy fosztogató vasútépítő munkásoktól megvédjék a várost. *Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift*, 1898. június 10. 439. Sanok alpolgármestere közel negyven zsidót városi őrségbe szervezett, hogy megvédjék a várost a lázadóktól. *Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift*, 1898. július 1. 494.

⁵⁹ TSDIAL, 146/43122/28.

⁶⁰ *Kurjer Lwowski*, 1898. június 19. 5.

Az erőszak terjedését azonban ezek az eszközök nem voltak képesek megállítani. Június 24-én és 25-én Nowy Sączban és Stary Sączban ezrek vettek részt a heves városi erőszakos cselekedetekben. A Limanowa és Nowy Sącz környéki régióban százak söpörtek végig a vidéken, megtámadva és kirabolva elszigetelt közösségekben élő zsidókat, és legalább egyszer rátámadtak katonákra. A törvény és rend teljes felbomlását látva Piniński azt indítványozta, hogy a bécsi kormány harminchárom körzetben rendeljen el rendkívüli állapotot Galíciában, Nowy Sączon és Limanowában speciális bíróságokat állítsanak fel. A gyülekezési jogot korlátozták. A szocialista és antiszemita publikációkat cenzúrázták vagy egyszerűen betiltották. A hadsereg több ezer katonát átvezényelt.⁶¹

Július elején került sor a lázadásokban részt vettek elleni első tárgyalásokra. A bírói eljárásokat azonban gyorsan felfüggesztették. Megbízható bírókat helyeztek át Krakkóból, hogy átvegyék a helyi bíróságokat, melyek képtelenek voltak a gyors igazságszolgáltatásra. A következő öt hónapban a galíciai és a bécsi sajtó részletesen beszámolt a perekről. Néhány per alig szólt többről, mint hogy két-három részeg visszautasította, hogy fizessen a vodkáért, és összetört néhány poharat a falusi ivóban; más perek nagy kiterjedésű városi mozgalmakban részt vett tucatnyi embert érintettek. Ezreket ítélték el, de az ítéletek gyakran enyhék voltak. A védőügyvédek enyhítő körülményekre tett megjegyzései láthatólag sok bírót meggyőztek: ügyfeleik részek voltak, és semmire sem emlékeznek; írástudatlanok, és félrevezette őket a császári engedélyről szóló hamis hír, amit még iskolázott és prominens emberek is elhittek; csak válaszoltak a zsidók provokatív viselkedésére, s a zsidó kizsákmányolás elleni igazolható gyűlölet készítette őket cselekvésre.⁶² A zsidó provokáció és kizsákmányolás témáját visszhangozták a helyi tisztviselők által a galíciai adminisztrációhoz intézett jelentések, illetve a galíciai helytartó és a bécsi minisztériumok közötti levélváltások is, melyek vizsgálni törekedtek az erőszak „igazi” okait és feltárni az események mögött hónapokig feltételezett összeesküvést vagy titkos agítátorhálózatot.⁶³

A terepen tehát a bizonyítékok kaotikus helyzetre utalnak, melyben a résztvevőket különböző motivációk vezették: politika, személyes bosszú, rablási vágy és kíváncsiság. Az engedélyről szóló hírek összekötötték a lázadókat, és elválasztották őket akcióik zsidó tárgyaitól. A galíciai hatóságok eleinte jobbra csak gyengeséget és aktivitáshiányt mutattak, amit legalább részben antiszemitizmus inspirált, és szimpátia azok iránt, akik zsidókat és azok tulajdonát támadták. Ahogy az erőszak terjedt, a galíciai adminisztráció, a bécsi kormányzat, a hadsereg és a bíróságok erőteljesen cselekedtek, hogy helyreállítsák a törvény uralmát. Azonban azok számára, akik a börtönbe menetelő vádlottakat figyelték, akik megtöltötték a bírósági termeket, és akik a tartományi sajtót olvasták, a tárgyalások csak megerősítették, hogy tulajdonképpen a provokatív és arrogáns zsidók maguk voltak az ellenük irányuló erőszak végső okai.

Küzdelem a narratíva feletti ellenőrzésért

Az erőszak kezdetével egyidejűleg megindult a küzdelem azért, hogy ezeket az eseményeket koherens narratívába rendezzék. Ez előre látható volt, hiszen valamennyi nyugat-galíciai és azon kívüli résztvevő tényező megpróbálta a lázadásokat korábbi politikai keretekbe

⁶¹ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban: AVA), Ministerium des Innern, Präs. Sign. 22, Galizien, 1898, ct. 867 (Präs. Nr. 5590)

⁶² Lásd többek között: *Głos Narodu*, 1898. augusztus 3.; *Slowo Polskie*, 1899. január 3. 4.

⁶³ Erőteljes példa erre Piniński kormányzó jelentése a belügyminisztériumnak július 28-án, melyet Ferenc József császár elé terjesztettek. AVA Ministerium des Innern, Präs. Sign. 22, Galizien, 1898, ct. 867 (Präs. Nr. 6345.); lásd még: TSDIAL, 146/4/3117/40.

beilleszteni. Ezek a közéleti személyiségek igazolni törekedtek egyes politikai akciókat és támogatást szerezni politikai szövetségeik számára.

Stanisław Tarnowski, egy a krakkói konzervatívok legprominensebbjei közül, esszéssorozatot írt és publikált *Przegląd Polski* („Lengyel Revue”) nevű folyóiratában és a krakkói *Czas* („Idő”) című politikai napilapban július közepén. Tarnowski és a földbirtokos elit számára a lázadások oka világos volt: a választójog kiterjesztése, valamint a felelőtlen és álnok bal- és jobboldali populizmus, amely a konzervatív dominanciát fenyegette. Demagógok agitáltak szüntelenül a tudatlan vidéki emberek között, meggyőzve őket arról, hogy a gazdagok az ellenségek, illetve a *szlachta* (a nemesség) és a zsidók felelősek minden szenvedésükért. Tarnowski támogatta a rendkívüli állapotot és a választói aktivitás feletti erősödő ellenőrzést. Tarnowski szerint a változatlan elvek mentén követett, még szilárdabb politika hiányában veszélybe kerül az a nagy fejlődés, amelyet minden galíciai számára biztosított a lengyel nemesi vezetőréteg a császárral szövetségben az 1860-as évektől kezdve.⁶⁴

Július folyamán a galíciai sajtóban és novemberben a bécsi parlamentben a szociáldemokrata vezető Ignacy Daszyński ezzel szemben bírálta a lengyel konzervatívok képmutatását. Felrótta nekik, hogy támogatták a katolikus antiszemita újságokat, mint például a *Prawdą*, hogy kudarcot vallott vezető szerepük számára tömegtámogatást szerezzenek. A konzervatívok nem azért hirdettek rendkívüli állapotot, hogy fellépjenek az antiszemita mozgalom ellen, amit korábban bátorítottak, hanem hogy támadást intézzenek a szociáldemokrata szervezetek terjedése ellen Galíciában.⁶⁵

Városi háttérű demokratikus-liberális politikusok és újságírók részben egyetértettek Daszyńskivel. Ezen aktivisták számára a lázadások a konzervatív *szlachta* kudarcát demonstrálták, hogy képtelenek a valódi problémák felé fordulni, ami azután szerintük elvezetett a zsidók állítólagos alacsony szintű erkölcsiségéhez, visszaéléseikhez, a vidéki alkoholizmus általuk történt bátorításához éppúgy, mint az elmaradott helyi katolikus lakosság körében a magát makacsul tartó magas fokú írástudatlansághoz. A demokratikus-liberális ellen-szer az ipar és oktatás erőteljes támogatása volt a stagnálás és tudatlanság elleni küzdelem jegyében. A szükségállapotra és az alkotmányos szabadság elleni intézkedésekre már régen vágytak a konzervatívok – állították a lengyel demokraták. A szocialisták ellen hozott intézkedések – akiknek semmi közük sem volt a lázadásokat megelőző antiszemita agitációhoz – bizonyították, hogy a konzervatívok ezt az incidenst arra használták fel, hogy valaha domináns pozíciójukat a galíciai politikában és társadalomban újra megerősítsék.⁶⁶

Az új parasztpártok szintén beillesztették az erőszakot meglévő politikai programjaikba és versengésükbe. Néppárti vezetők közvetlen kapcsolatba hozták Stojalowskit az erőszak szervezésével. Azzal vádolták, hogy a vidék társadalmi és gazdasági feszültségeit kihasználva lázította fel választási célok érdekében a parasztságot. Ezen interpretáció szerint, amikor Stojalowski látta, hogy jelöltje veszíteni fog a júniusi választásokon, utolsó lehetséges eszközként erőszakos mozgalmakat kirobbantva igyekezett távol tartani a választókat a szavazástól. A Néppárt tehát elutasította Stojalowskinak egy komplex társadalmi problémára adott leegyszerűsítő megoldását (az erőszakot). Ehelyett a fegyelem, az önsegélyezés, anti-

⁶⁴ *Czas*, 1898. július 7.; *Czas*, 1898. július 22.

⁶⁵ A liberális *Słowo Polskie*, amelyet ezért támadtak a konzervatívok, Daszyńskit és Stojalowskit arra invitálta, írjanak a lázadásokról. *Słowo Polskie*, 1898. július 13.

⁶⁶ Demokratikus vezetők augusztus 14-én Lembergben találkozót szerveztek hasonló gondolkodású politikusok és újságírók részvételével, hogy Bécsbe menendő küldöttséget válasszanak, s hivatalosan tiltakozzanak a még mindig érvényben lévő rendkívüli állapot ellen. *Nowa Reforma*, 1898. augusztus 17.; *Kurjer Lwowski*, 1898. augusztus 15. 1.

alkoholista kampányok erősítésére szólítottak fel, kormánysegély növelésére a vidéki hitelezés kiterjesztése érdekében, valamint a gazdakörök számának szaporítására. Csak egy efféle kiegyensúlyozott és fegyelmeszt kampány járhat eredménnyel azon célok elérésében, melyekben a Stojalowski-párttal osztoztak: a zsidók vidéki szorításának gyengítésében és egészséges parasztság előmozdításában.⁶⁷

1898. november 24-én a bécsi parlamentben a Parasztpárti Szövetséghez tartozó Jan Potoczek kijelentette, hogy a zsidók „azt aratták, amit vetettek”, amikor zsidó vezette kocsmákban vásárolt vodkától lerészegedett parasztok zsidó tulajdont rongáltak. Potoczek azonban elítélte az erőszakot. Végül is, jegyezte meg, jó keresztényeknek szeretniük kell szomszédait. Erőszak helyett arra szólított fel, hogy a vidéki lakosság többé ne vásároljon zsidóktól élelmiszert és alkoholt. A zsidó vidéki hatalom problémájára adott hosszú távú megoldási programja magában foglalta az iskolarendszer újjászervezését, hogy elkülönítsék a keresztény és a zsidó gyerekeket, kormányzati alkohol monopólium bevezetését és a gazdaköröknek adandó többlettámogatást.⁶⁸

Stojalowski, Keresztény Néppártja és újságjai védekeztek a zsidóellenes erőszak szervezésének vádjá ellen. Az erőszakért és a galíciai vidék összes bajáért a zsidók arroganciáját és provokációját, a zsidó uzsorát és a zsidó kocsmákat tették felelőssé. Az, hogy fegyvertelen parasztok ellen a csendőrség halálos erőszakhoz folyamodott, Stojalowski szerint leleplezte, hogy a galíciai adminisztráció legmagasabb szintjein is befolyást gyakorolnak a zsidók. Stojalowski megismételte felhívását a zsidó emancipáció visszavételére, a zsidó tulajdonjogok korlátozására, zsidó üzletek bojkottjára, a gazdakörök számára adandó támogatásokra, s hogy a kormányzat nyújtson szubvenciót vidéki hitelintézményeknek, keresztény boltosoknak és keresztény iparnak.⁶⁹ Vezércikkek és az újságjaikhoz parasztok által intézett olvasói levelek megerősítették, hogy a zsidók nemcsak kiprovokálták az erőszakot, de profitáltak is abból. A zsidók által uralt világsajtó a lengyel parasztokat brutálisnak és állatiasnak állította be. Az ártatlan és hívó parasztok ismét zsidó összeesküvés áldozataivá váltak.

Közismert zsidó személyiségek és intézmények szintén konzekvensen a létező politikai keretek között értelmezték a lázadásokat. A bécsi parlamentben Emil Byk dicsérte Piniński erőfeszítéseit, tagadta, hogy a konzervatívok és az antiszemita szövetséget kötöttek volna, s Stojalowsky pártját hibáztatta az erőszakért.⁷⁰ A bécsi lakos Joseph Bloch rabbi, aki egy galíciai választókerületet képviselt a parlamentben, fontos zsidó hetilapot adott ki *Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift* címmel, továbbá 1886-ban megalapította az *Österreichisch-Israelitische Uniont*, Byk hangos kritikusa volt. Bloch megvetette, ahogy szerinte Byk a zsidók számára passzív védelmet igyekszik biztosítani és alázatosan a hatóságok kegyeibe férközni. Bloch azzal vádolta a konzervatívokat, akiket viszont Byk védett, hogy a választójog kiterjesztésének időszakában a tömegektől való elszigeteltségüket azzal igyekeznek legyőzni, hogy megállapodnak Stojalowskival, és a szociáldemokrácia ellenében politikai fegyverként irányításuk alá kívánják vonni az antiszemitizmust.⁷¹ A cionista szervezetek Blochnál is továbbmentek. A bécsi egyetemi zsidó cionista társaság, a *Bar Kochba* ledoron-

⁶⁷ Lásd például Jan Stapiński november 24-i beszédét a birodalmi tanácsban. *Przyjacieł Ludu*, 1898. december 1. Stapiński szintén bagatellizálni igyekezett a lázadások jelentőségét, és a szituációért a kormányzat és a csendőrség eltűzött reakcióját hibáztatta.

⁶⁸ *Neue Freie Presse*, 1898. november 25. 2.

⁶⁹ *Związek Chłopski*, 1898. július 1. 146.

⁷⁰ *Neue Freie Presse*, 1898. november 25. 2.

⁷¹ *Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift*, 1898. június 24. 486.; *Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift*, 1898. július 15. 528.

golta Byket és jótékonyági akcióját, amelynek keretében olyanok kaphattak segílyt, akik megígérték, nem indítanak kárpótlási pert támadóikkal szemben. A cionisták a lázadásokat annak legfrissebb bizonyítékaként tárgyalták, hogy a zsidókat soha nem fogják befogadni Európában. Minden zsidót a cionizmus elfogadására, a héber nyelv elsajátítására és az életük máshol folytatására való felkészülésre szólítottak fel.⁷²

Miközben a lázadások még folytak, sőt intenzitásuk még növekedett is, a lemergi liberális napilap, a *Ślowo Polskie* („Lengyel Szó”) egy riportert küldött Jasło és Nowy Sącz környékére, hogy derítse ki, mi is történik a helyszínen. Az így született cikkek olyanok, mint egy 18. századi nyugat-európai utazó útinaplójának bejegyzései az elmaradott Keleten.⁷³ A levelező meglepődött, milyen „intelligensek” a parasztok, s milyen sokat tudnak a tartományról, a Habsburg Birodalomról és a világról. Az emberek, akikkel Jasloban és környékén beszélt, Stojalowskit prófétának tekintették, és visszautasították a szekulárisabb Néppártot. A legnagyobb hatással a riporterre a frysztaki templom felkeresése volt néhány nappal azután, hogy a csendőrök ott tizenkét embert megöltek. A templom, mint írta, tele volt a környékről való parasztokkal. Imakönyvet fogtak kezükben, s úgy tűnt, abból olvasnak és énekelnek. Tiszteletreméltók, csendesek és fegyelmezettek voltak. Az istentisztelet után azonban a hívők tömege egyenesen a kocsmákba ment (feltehetőleg zsidók által vitt kocsmákba), sokat ittak, és hangoskodni kezdtek. Nők együtt ültek a férfiakkal az asztaloknál, teljesen részegen, és trágár történeteket meséltek a vodka, bor és rum fölött. „Összességében az emberek bennem vegyes benyomást keltettek, előnyökkel és hátrányokkal, az utóbbiak túlsúlyával.” Ez a riporter legalábbis szkeptikussá vált a tekintetben, hogy a haladás hagyományos receptje mély nyomokat hagyhatott volna a lázadások színtereit jelentő kis városok és falvak elmaradott lakosságán. Nem volt biztos abban, hogyan lehetne – ha lehet – ezeket az embereket a lengyel nemzeti projektbe integrálni anélkül, hogy azzal magát a projektet ne veszélyeztetné.⁷⁴

Következtetés

Az erőteljes hangú katolikus sajtó és az új politikai pártok Európa más régióiból importálták a galíciai vidékre a zsidó veszély „tudatát”. A modernizáció minden kudarcáért a zsidókat hibáztatták, megerősítve ezzel a katolikus – zsidó közötti különbözőség lokális tapasztalatát, ezt a különbséget azonnali és halálos fenyegetésként értelmezve. A párt sajtótermékek az erőszakot gyorsan integrálták a korábban is létező, politikailag orientált narratívákba, amelyek magyarázatot nyújtottak a múltra és a nehéz jelenre, és boldogabb jövőt kínáltak a zsidó ellenség elleni akción keresztül. A helyben történt események vizsgálata azonban megvilágítja, mennyire képtelenek az effajta koherens narratívák megragadni az erőszak természetét.⁷⁵ A párt sajtó kijelentései és az e tanulmány elején idézett röplaphoz hasonló bizonyítékok

⁷² *Głos Narodu*, 1898. július 30. 3.

⁷³ Efféle írásokra példaként lásd: Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994.; uő: *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford, 2010.

⁷⁴ *Ślowo Polskie*, 1898. június 25.

⁷⁵ A zsidók és katolikusok érintkezésekor előforduló tipikus feszültségekről és erőszakról lásd: Schonfeld, Joachim: *Shtetl Memoirs: Jewish Life in Galicia under the Austro-Hungarian Empire and the Reborn Poland, 1898–1939*. Hoboken, N. J., 1985.; Słomka, Jan: *From Serfdom to Self-Government: Memoirs of a Polish Village Mayor 1842–1927*. Intr. by Stanisław Kot. London, 1941.; Ma-dejczyk, Jan: *Wspomnienia*. Warwaw, 1965.

ellenére a mozgalmak legtöbb résztvevője az erőszakra nem a vidék szerkezete megváltoztatásának eszközeként tekintett, ahogy azt a párthívek tették.

A lázadók összességében nem mutattak nagy fogékonyságot a különböző meghirdetett kampányokra, hogy bojkottálják a zsidó üzleteket, és szorítsák ki a zsidókat a vidéki gazdaságból. Nem volt számottevő eredménye a különböző mértékletességi mozgalmaknak sem, amelyek a parasztokat arra ösztökhették, hogy utasítsák el a zsidók szeszestálait, legyenek fegyelmезettebbek, és kapcsolódjanak be a vidék modernizálásába és fejlesztésébe. Sok erőszakos incidens majdhogy nem kimerült abban, hogy részeg parasztok vodkát rendeltek és megtagadták a fizetést, mielőtt poharakat törtek és a pulthoz segítették magukat. Ahogy azt a *Slowo Polskie* riportere is világossá tette, a parasztok és városiakok még Frysztkabban is továbbra is a zsidó által működtetett kocsmát keresték fel vallásos ünnepük után. Ugyanaz a lap, amely az erőszakot a zsidóktól való megszabadulásra irányuló általános katolikus óhaj leplezetlen megnyilvánulásaként értelmezte, „testvéreim”-hez fordult: „...sok katolikus üzletünk van csaknem minden faluban [...] mégis a zsidóhoz szaladunk. Sajnos még a gazdakörök tagjai is a zsidó [...] testvérekhez mennek!”⁷⁶

Miközben a Habsburg állam különböző szervei felléptek az erőszak elfojtása érdekében, az állami akciók nem közvetítettek világos üzenetet. A lázadók ügyét tárgyaló sok perben a bírók és ügyészek által tett kijelentések és feltett kérdések – melyeket a tárgyalásokról készült újságtudósítások Galícia szélesebb olvasóközönségéhez közvetítették – a zsidókat hibáztatták provokálásért, és a részegséget, valamint a zsidó kizsákmányolást elég nyomós enyhítő körülménynek tekintették ahhoz, hogy az erőszakot elkövetők büntetését enyhítsék. Az év folyamán később Piniński, aki erőteljesen fellépett a lázadások megállítására érdekében, nyilvánosság előtt felszólította a kerületi kapitányokat, hogy a kocsmanyitási kérvényeket szigorúbban bírálják el. Ezt követően a helyiek panaszai a folyamodó jellemére nézve vagy függőben levő bírósági ügy a folyamodó ellen az alkohol- és dohányárusítási engedély megújítására vonatkozó kérelem elutasítását vonta maga után. Azt is javasolta, hogy 1910-re teljesen szüntessék meg az egyedárusítás (*propinacja*) intézményét, s növelte a parasztok és a helyi papság által létrehozott gazdakörök pénzügyi támogatását is. Ezt a politikai irányvonalat azok látták szívesen, akik elkötelezettek voltak a galíciai vidék modernizálása mellett – annak zsidóktól való megtisztításával párosítva.

A zsidó reagálást elénk táró bizonyítékok szintén kétértelműek. Miközben úgy tűnik, legalábbis egy időre egyes prominens zsidók véleménye a cionizmus kedvezőbb megítélésének irányába mutatott, az események nem idéztek elő mérhető elmozdulást a már egyébként is jelentős mértékű zsidó kivándorlási folyamatban. Az exodus az 1880-as évek elején indult, s 1910-re több mint kétszázezer zsidó hagyta el Galíciát. Legalább néhány esetben azonban tudjuk, hogy elszigetelt, faluvégi telepeken lakó zsidók nem akartak visszatérni sebezhető lakhelyeikre, vagy ha visszatértek, nehéznek találták ott maradni. A Limanowa közelében fekvő Żmięcában, hogy egy példát említsünk, a lakosok bojkottálták az egyetlen zsidó tulajdonban levő üzletet. Fiatalok betörték az üzlet ablakait, megrongálták, kutyáikat a tulajdonosra uszították, és eredményesen kiutálták a városból az elszigetelt zsidó családot.⁷⁷

Az *Österreichisch-Israelitische Union* Bécsben azzal reagált a lázadásokra, hogy zsidó és nem zsidó politikusokhoz kérdőívet küldött azzal a céllal, hogy felfedjék a zsidó–katolikus feszültségek okait. Milyen gazdasági vagy foglalkoztatottságbeli problémák járultak hozzá a lázadásokhoz? Hogyan lehetne rábeszélni a zsidókat, hogy földművelésbe fogjanak? Milyen hátrányokkal járt a haszidizmus befolyása a vidéki régiókban, és hogyan lehetne hatalma

⁷⁶ *Prawda*, 1898. július 25. 1.

⁷⁷ Bujak, Franciszek: *Żmiejca: Wiek powiatu limanowskiego*. Kraków, 1903.

ellen fellépni? Milyen hatást gyakorol a zsidó választási magatartás az antiszemitizmusra? A kérdések hallgatólagos egyetértést sugalltak a galíciai zsidók elleni panaszokkal és vádakkal, és a felmérést az antiszemita sajtó gúnyos humorral üdvözölte.⁷⁸

Habár a helyszíni szituációk nagy mértékben eltértek azoktól a koherens narratíváktól, melyeket politikusok és újságírók alkottak, a lázadások és következményeik mégis „csoport”-tudat kovácsoló tényezők voltak. A lázadásokhoz való csatlakozás – azok vezetése, a császári engedélyről szóló híresztelések terjesztése, egyszerűen csak a tömeghez csatlakozás a célból, hogy lássa az ember, mi folyik ott, s azután hazavinni valamit a zsidó tulajdonból, mivel mindenki más is azt csinálja – közösségbe kovácsolta a katolikus parasztokat és kisvárosi lakosokat, mely közösséget a zsidó „másik” elleni erőszak definiált. A bírósági tárgyalások hónapjaiban a vallomásokról, az ügyészek és védőügyvédek kijelentéseiről szóló újságbeszámolók újra és újra ismételtették a katolikus áldozatlétről és a zsidó provokációról szóló elbeszélést.⁷⁹

Az erőszak interpretálása körüli küzdelem elősegítette a másság egyre mélyülő érzetének institucionalizálódását és átpolitizálását.⁸⁰ A századfordulóra a befolyásos kulturális és politikai intézmények, amelyek a lengyelül beszélő római katolikus parasztság és városiakok érdekében kívánt fellépni és az ő nevükben küzdeni, egy valamiben valamennyien osztoztak (a vidéken korlátozott sikereket elérő szociáldemokraták kivételével): olyan egyszerű és koherens narratívák részeként értelmezték az erőszak ezen összetett lokális cselekményeit, melyek felmentették a felelősség alól a zsidóellenes erőszak elkövetőit, s azt a zsidóságra magára hárították. Végül is ki bírálhatta a tudatlannak, szegénynek és zsidók által lerészegítettnek tartott fiatal parasztokat, munkásokat vagy bér munkásokat azért, hogy elégtételt akartak venni? A lázadók tiszta szíve a helyén volt, eszközeik voltak kontraproduktívak. Ha Nyugat-Galícia katolikus lengyel lakói a modern világba való belépés kapujában álltak, és a modernizáció „nekünk” készül „mások” helyett – közvetítették a modern politikai mozgalmak potenciális támogatóik felé –, akkor a zsidókat ki kell szorítani eddigi pozícióikból a vidéken. Katolikusok nem lehetnek addig fegyelmezett, józan, keményen dolgozó modern nép, míg nem kerülnek el tudatosan a zsidók kocsmáit, alkoholját, hitelét és üzleteit. Ezt az azonosítást a legtömörebben a *Dziennik Polski* fogalmazta meg: „Kedves olvasó, állíthatod, hogy te nem vagy antiszemita, sőt még kuncoghatsz is e szón, de tudd: ha tényleg ez a helyzet, nincs jogod jó katolikusnak, sőt jó lengyelnek sem hívni magad.”⁸¹

Fordította: DEÁK ÁGNES

⁷⁸ Nossing, Alfred (ed.): *Jüdische Statistik*. Berlin, 1903.; az antiszemita sajtó a felmérést maró szarkazmussal tárgyalta, lásd: *Głos Narodu*, 1898. július 11. 2.

⁷⁹ Az 1898-as zsidóellenes lázadások a Helmut Walser Smith és mások által „kirekesztő erőszaknak” (*exclusionary violence*) nevezett jelenség példái. Hoffmann – Bergmann – Walser Smith (eds.): *Exclusionary Violence*, bevezetés. Paul R. Brass ezt a kollektív erőszak összefüggésében fejtegeti, lásd: Brass, Paul R.: *Theft of an Idol*, id. mű.

⁸⁰ Ahogy azt Paul Brass kifejti *Theft of an Idol* című művében, a kollektív erőszakot nem tudja szervezni egyetlen politikai mozgalom sem, ugyanakkor az efféle erőszak gyakran a pártok versengésének részévé válik azzal, hogy azok olyan módon igyekeznek interpretálni az erőszakot, ami különböző politikai programok jegyében vonzó lehet a potenciális szavazóknak.

⁸¹ *Dziennik Polski*, 1898. augusztus 19.

A Habsburgok pénzügyi-katonai állama

*The sinews of Habsburg power:
Lower Austria in a fiscal-military state,
1650–1820. Oxford University Press,
Oxford, 2018. 460 + XX oldal*

A modellek, így a történetírásban használatosak is mindig leegyszerűsítenek. Egy-egy jelenségkör bizonyos vonásait kiemelik, míg másokat háttérbe szorítanak. Ezáltal lesznek képesek arra, hogy a megalkotói szándékai szerint fontos összefüggésekre irányítsák a figyelmet. Emellett a modellek pusztán eszközök, amelyeket a megismerés szolgálatába állítanak. Túl hosszú ideig tartó használatuk során szükségszerűen elkopnak, és az a soruk, hogy végül félretegyék őket újabb, egyelőre élesebb szerszámok kedvéért. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a kora újkori Európa történetének értelmezését az elmúlt évtizedekben meghatározó egyik koncepciónak, a konfesszionalizációs elméletnek is lassan ez lesz a sorsa.¹ Egy további modell viszont mostanában lépett be a rivaldafénybe – legalábbis ami a magyar történetírást illeti.²

A pénzügyi-katonai állam koncepciója persze nem most született. A fogalom John

Brewer alkotása, aki a 18. századi Nagy-Britanniát írta le vele.³ Hamish Scott definíciója szerint pénzügyi-katonai államról akkor beszélhetünk, ha a kormányzat „azért adóztat és azért vesz fel hiteleket, hogy háborút viselhessen”.⁴ Ehhez persze hozzá kell tennünk azt is, hogy míg a védelmi kiadások 2017-ben még az Amerikai Egyesült Államok szövetségi költségvetésében is csak 15%-ra rúgtak, addig a kora újkor államaiban a hadi költségek az állami kiadásoknak nem kevesebb mint 70–85%-át tették ki.⁵ Ahogy a konfesszionalizációs „paradigma” a felekezetiiségnek és felekezetszerveződésnek a kora újkor első évszázadait determináló fontosságára mutatott rá, úgy a „pénzügyi-katonai állam” koncepciója a háborúskodásnak és forrásai előteremtésének központi jelentőségét hangsúlyozza – elsősorban a kora újkor második felében. A magyar történetírás számára nemcsak a 2018. június 19-én a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében e témában rendezett konferencia bír ezért kiemelt fontossággal (ennek előadásainak szentelte a Századok a 2018. évi 5. számát),⁶ hanem az Osztrák Tudományos

¹ Vö. Tusor Péter: *Felekezetszerveződés a kora újkorban*. Vigilia, 73. évf. (2008) 1. sz. 12–18.; Kármán Gábor: *A konfesszionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára*. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete. Budapest, 2013. 27–40.

² Kenyeres István: *Bevezető*. Századok, 152. évf. (2018) 5. sz. 937.

³ Brewer, John: *The sinews of power: War, money and the English state, 1688–1783*. London, 1989.

⁴ Scott, Hamish M.: *The Habsburg fiscal-military state in international perspective*. In: Godsey, William M. et al (eds.): *The Habsburg monarchy as a fiscal-military state c. 1648–1815*. Oxford, megjelenés előtt, 15.

⁵ Ifj. Barta János: *„Napkirályok” tündöklése (Európa a 16–18. században)*. Debrecen,

1996. 76. Barta János adatai a 16. század közepi Spanyol Királyságra vonatkoznak (80%), Nagy Péter cár államára (85%), Poroszországra 1740-ben (85%), illetve a forradalom előtti Franciaországra (70%). Michael Hochedlinger szerint a Habsburg-monarchiában békeidőben is 50%-ra rúgtak a katonai kiadások az állami kiadásokon belül, azonban háború esetén ez az arány 90% fölé is ugorhatott. Hochedlinger, Michael: *The Habsburg Monarchy: From 'Military-Fiscal State' to 'Militarization'*. In: Storrs, Christopher (ed.): *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe: Essays in honour of P.G.M. Dickson*. Farnham–Burlington VT, 2009. 63.

⁶ A tematikus számban B. Szabó János, Ágoston Gábor, Korpás Zoltán, Sashalmi Endre, Kenyeres István és Pálffy Géza, Oross András, Szántay Antal, valamint Schramek László Péter tanulmányai olvashatók.

Akadémia amerikai kutatójának, Willam D. Godsey-nak szintén 2018-ban az Oxford University Pressnél megjelent könyve is.

Az Ausztria kései rendiségének kutatójaként ismert Godsey⁷ ebben a rendkívül adatgazdag és így nagy meggyőző erejű monográfiában azt a tézist bizonyítja, hogy a Habsburg-monarchia rendjei nem hogy elsorvadtak volna a harmincéves háború után kezdődő korszakban, hanem jelentőségük éppen hogy nőtt, és támogatásuk döntően hozzájárult ahhoz, hogy a Habsburgok állama érett pénzügyi-katonai állammá fejlődött a 18. században. Az elitek sikerrel mobilizált támogatása döntő fontosságú volt túlélése szempontjából, sőt abban is, hogy a sorozatos kihívásokra sikeres választ adva Európa egyik nagyhatalmaként lépjen be a modern korba. A könyvből igen alaposan megismerhetjük a rendek összetételét, tisztviselőit és intézményeit is, jóllehet Godsey sajnálatos módon nem ad csoportszintű elemzést: inkább pályafutásokat ismertet, egyes személyekről beszél, mintsem általános megállapításokra törekedjen.

Míg tehát a „nemzetépítés” hagyományos történeti narratívái azt hangsúlyozzák, hogy a harmincéves háború után is fegyverben tartott Habsburg állandó hadseregre támaszkodva az uralkodó véglegesen a rendiség fölé kerekedett, mint mindenütt a közép-európai térségben,⁸ Godsey véleménye

ezzel szögesen ellenkező. Előfutárként Robert Evansnak a Habsburg-monarchia integrációja tekintetében hangsúlyozott, kulturális faktorokra összpontosító szemléletét⁹ nevezi meg, továbbá a rendek és az uralkodó viszonyát illetően a kooperációt hangsúlyozó újabb műveket,¹⁰ de az a munka, amelynek nyomdokaiba szegődik, egyértelműen Peter Dicksonnak a Mária Terézia-kor állami pénzügyeit feldolgozó, a megérdemeltől jóval kisebb visszhangot kiváltó hatalmas monográfiája.¹¹ Godsey ugyanis Alsó-Ausztria példáján „a »pénzügyi-katonai állam« koncepcióját alkalmazza, hogy fényt derítsen a Habsburg kormányzatra és társadalomra”. (15. old.) Ahogy pedig részletesen bemutatja azt, miből finanszírozták a Habsburgok hadseregüket (amelynek létszáma az 1650. évi 24 500 főről a 18. századba lépve 100 000-re nőtt, majd az 1730-as években ennek duplájára, és II. József trónra lépése után a 300 000-es szinten állt, a napóleoni háborúk végeztével pedig elérte a félmillió), az olvasó a rendek meghatározó, sőt növekvő szerepével szembesül a hadseregellátás, az adóztatás és a hitelezés területén. A szerző egyenesen azt állítja, hogy a monarchia széttagoltsága, „összetett állam” jellege mindebben pozitív, sőt egyre fontosabb szerepet játszott, hiszen egy-egy tartomány rendjeinek hitelképességét autonómiájuk alapozta meg.

⁷ Lásd például: Godsey, Willam D.: *Nobles and nation in Central Europe: Free imperial knights in the age of revolution, 1750–1850*. Cambridge, 2004.

⁸ Lásd például: Oestreich, Gerhard: *Ständetum und Staatsbildung in Deutschland*. In: uő: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*. Berlin, 1969. 281–289.

⁹ Evans, R. J. W.: *The making of the Habsburg monarchy 1550–1700: an interpretation*. Oxford, 1979. Vö. uő: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683–1867*. Oxford, 2006.

¹⁰ Lásd például: Ammerer, Gerhard – Godsey, William D. Jr. – Scheutz, Martin – Urbantsch, Peter – Weiss, Alfred Stefan (Hrsg.):

Bündnispartner und Konkurrenten des Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie. Wien–München, 2007.; Mat'a, Petr – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*. Stuttgart, 2006. Lásd továbbá a szintén az alsó-ausztriai rendekről szóló legfrissebb munkát, amely szintén az abszolutizmusparadigma megkérdőjelezéséből indul ki: Iwasaki, Suichi: *Stände und Staatsbildung in der frühneuzeitlicher Habsburgermonarchie in Österreich unter der Enns, 1683–1748*. St. Pölten, 2014.

¹¹ Dickson, P. G. M.: *Finance and government under Maria Theresia, 1740–1780*. 2 vols. Oxford, 1987.

A Habsburg állandó hadsereg „megszünetése”¹² így a rendiséget nem felszámolta, hanem új feladatokat adott annak: például Alsó-Ausztria rendjeinek egyfelől a hadbiztosi hálózaton keresztül annak ellátását, elszállásolását és logisztikai kiszolgálását kellett elvégeznie, másfelől pedig a fenntartására szolgáló összegeket előteremtenie. Az 1689 óta hosszabb időre előre megszavazott adóösszeg (*Rezzess*) mellé¹³ a kormányzatnál jóval hitelképesebb tartományi rendek vetettek fel hitelt (a kezdeti évtizedekben főleg saját gazdag tagjaiktól, a Godsey által vizsgált időszak vége felé egyre inkább a társadalom elég széles köreitől), és ezt közvetítették az uralkodónak, aki csak magasabb kamatra kapott volna kölcsönöket. Az „új pénzügyi-katonai rendszer” az 1670-es és 1720-as évek között felállt. Az osztrák örökösödési háborút és a hétéves háborút követő nagy reformok ugyan kizárták az alsó-ausztriai rendeket az igazságszolgáltatásból, létrehozták, majd megerősítették a regionális királyi igazgatás szerveit (*Kreisämter*), átszervezték a rendieket, sőt felszámolták a hadbiztosi struktúrát, és bevezették a sorozást, valamint új pénzügyi terheket róttak ki, a rendeknek az immár csak a hadsereg finanszírozására korlátozódó feladatai mégis egyre fontosabbá váltak. Hitelképességük szimbolikus garanciájaként – még a jozefin évtizedben is – évente adót ajánlottak meg, amelyet maguk szedtek azután be, s az (esetleg egyéb

állami jövedelmekkel együtt) jórészt az általuk folyósított hitelek fedezetéül szolgáltak. Így a rendiség fennmaradása már pusztán pénzügyi szempontok miatt is államérdek volt – ezt sem a felvilágosult abszolutizmus reformjai, sem a századforduló államférfiai nem kívántak kétségbe vonni.¹⁴

Az éves hadiadó összegét a haugwitz-i reformok keretében 1748-ban emelték több mint duplájára (ez az összeg ugyanis a korábban szokásos adók és kölcsönök éves összegével volt egyenlő), hogy azután a válsághelyzetekben sem ennek emeléséhez folyamodják a kormányzat, hanem különadók kivetéséhez és egyre növekvő mértékben hitelek felvételéhez, néha kölcsönök kikényszerítéséhez. Finanszírozási szempontból az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború között a döntő különbség a hitelek mennyiségének drasztikus növekedése volt. Az alsó-ausztriai rendek háború végi hitelállománya az utóbbi esetben az előbbi hatszorosára rúgott.

A Habsburgok pénzügyi-katonai államának sikere leginkább a franciákkal való összevetésben domborodik ki – állítja William D. Godsey. Franciaországban az elitek elfordultak a monarchiától, a 18. század végén lényegében cserben hagyták, amikor az a 18. század második felének háborúi miatt csődbe ment, míg a Habsburgok pénzügyi-katonai állama az elitek segítségével végig menedzselni tudta hatalmasra növekvő

¹² Godsey rámutat arra, hogy a törökellenes harcok miatt valójában már a harmincéves háború előtt is voltak állandóan fegyverben tartott ezredek. Godsey: *The sinews*, 156.

¹³ Minthogy a hadiadó birodalmi szinten 1693-ban a Habsburg-monarchia hadikiadásainak még felét fedezte, két évvel később viszont már csak harmadát, és az osztrák örökösödési háború idején is csak 35%-át (Hochedlinger: *The Habsburg Monarchy*, 79., 81.), így a hitelfelvételek nyilvánvalóan előtérbe kerültek. Így 1729-re a Habsburg-monarchia állami kiadásainak nem kevesebb, mint 27%-a ment kamattörlesztésre. Scott, Hamish: *The Fiscal-Military State and International Rivalry*

during the Long Eighteenth Century. In: Storrs (ed.): *The Fiscal-Military State*, 38.

¹⁴ Korábban egy vitában Volker Press is annak a véleményének adott hangot, hogy a Habsburg-monarchiában a 18. század vége felé a hitelfelvétel képviselte a rendek legjelentősebb tehervállalását, ugyanakkor ez adta a legerősebb fegyvert a kezükbe az uralkodóval szemben. *Diskussionsbericht zur fünften Arbeits-sitzung von Kersten Krüger*. In: Baumgart, Peter (Hrsg.): *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen. Ergebnissen einer internationalen Fachtagung*. Berlin – New York, 1983. 384.

adósságát. Bár előbb a hétéves háború vége felé, majd az 1809. évi francia megszállást követően az összeomlás szélére került, intézményi változásokkal (beleértve az 1811. évi devalvációt is) azonban mindkétszer sikerült kilábalnia a csődből. A Habsburg-monarchia örökös tartományai rendjeinek az adózásban, hitelezésben és a hadseregellátásban játszott szerepe nélkül az állam nem tudta volna végigcsinálni az 1672 és 1718, az 1733 és 1763, végül az 1788 és 1815 közötti hosszú és egyre megterhelőbb háborús periódusokat. Mindeközben pedig végig fennmaradt a helyi szinten megkerülhetetlen nemesi-földbirtokosi elit és az állam érdekszövetsége.

A könyv megállapításainak értékeléséhez fontos tekintetbe venni azt a Godsey által is többször megemlített tényt, hogy a Habsburg-monarchia belső államadósságának finanszírozásában fontos szerepe volt a Bécsi Városi Banknak is a 18. század elejétől. Peter Dickson idézett adatai szerint a hétéves háború során az államkincstárba befolyt teljes 243 milliós bevételből közel 91 millió az oszt-rák tartományokból, több mint 110 millió a cseh korona tartományaiból, 42 millió pedig Magyarországról származott. Alsó-Ausztria 43 milliós részesedése meghaladta a Magyar Királyságét. Ebből a hadiadó 12 millióra rúgott, 6 millióhoz közelítettek a rendkívüli adók, mintegy 25 millió forintot folyósítottak hitelként az alsó-ausztriai rendek. Alsó-Ausztria rendjei így a szűk értelemben vett Csehország rendjeit több millióval megelőzve a monarchia második számú hitelezőjét jelentették – mert első helyen még mindig a *Wiener Stadt-Banco* állt. (244. old.)

Mint láttuk, a könyv szerint ennek a pénzügyi rendszernek a kulcsmozzanata a rendek hitelképessége volt, amely abból fakadt, hogy maguk szedték be azt az adót, amely részben az adósságszolgálatot fedezte. Így a rendszer Godsey szerint 1805-ben elérte korlátját, mivel a közel 33 milliós hitelek adósságszolgálatára 4-5%-os kamat mellett a nagyjából 2 milliós hadiadót már teljesen kimerítette. (368–369. old.) Felmerül azonban az a kérdés, hogy ha így áll a dolog, akkor vajon mi állt a Bécsi Városi Bank hasonló szerepe mögött. Tudniillik ez az intézmény az alsó-ausztriai rendeknél is jelentősebb hitelezője volt ekkor a monarchiának.¹⁵

A pénzügyi-katonai állam modellje adózattal és hitelfelvétellel ugyanakkor nem az egyetlen lehetőség volt a 18. századi európai államok számára a nagyhatalmi versenyben való részvétel növekvő anyagi terhei jelentette probléma megoldására. Az időszak végén a forradalmi, majd napóleoni Franciaország nem a pénzügyi rendszeren keresztül, hanem közvetlenül az államapparátus erőszakszervezetei által érvényesített nyomás révén volt képes a társadalom erőforrásait mozgósítani, igencsak ütőképes hadsereget kiállítva – az orosz esetet ugyanez jellemezte már Nagy Péter korától fogva. Mindkettőre igaz persze, hogy két lábon álltak: az erős állam mellett kiemelkedő számú népességre is szükségük volt ahhoz, hogy sikeresek lehessenek. Hamish Scott ezért ezeket az országokat inkább katonai-pénzügyi államoknak nevezi őket, és Poroszországot is hozzájuk

¹⁵ Továbbá azt is fel lehetne vetni, hogy az adóbevételek által fedezett hitelek pénzügyi rendszerének plafonja az az állapot, amelyben az adók már csak a kamatokat fedezik, míg a törlesztéseket új hitelekkel rendezik. Ez adott esetben 2 milliós hadiadó mellett 5%-os kamatszinten 40 millió forint, 4%-os kamat mellett 50 millió forint adósságot jelentett volna. Hollandia éppen azért esett ki a nemzetközi hatalmi versenyből, mert belerokkant a spanyol örökösödési háború jelentette terhekbe,

ezért majdnem egy századdal később, 1804-ben is állami bevételeinek nem kevesebb mint 41%-a ment kamatfizetésre, írja Hamish Scott – vagyis ez az említett 100%-os szint egy kora újkori állam számára tényleg elérhetetlen lehetett, és reálisnak tűnik, hogy a Godsey által említett, körülbelül 74%-os szintet is katasztrofálisnak és meghaladhatatlannak érzékelték. Scott: *The Fiscal-Military State and International Rivalry*, 34–36.)

hasonlítja,¹⁶ Michael Hochedlinger pedig a brit pénzügyi-katonai állammal való összevetésben minden keleti példát inkább pusztán katonai államnak tart.¹⁷

Magyar szemmel olvasva Godsey kitűnő munkáját persze feltűnik egy-két pontatlanság. Gilleis Maria Oktavia nem Esterházy herceghez ment feleségül (100. old.), mert a hercegi rangot férje, gróf Esterházy József Antal csak halála évében örökölte bátyjától.¹⁸ Félrevezető a magyar országgyűlésre képviselőket küldő horvát szabort ugyanúgy diétának tartani, mint a magyart vagy az erdélyit. (29. old.) A szentgotthárdi ciszterci apátságot nem Klosterneuburg vette át a török kiűzése után (91. old.), hanem Heiligenkreuz.¹⁹ A szerző Derek Bealesre, illetve Anton Gindelyre hivatkozva állítja, hogy a magyar diétán eltörpült a püspökök mellett a három kolostor képviselte (295. old.), illetve hogy míg az osztrák tartományokban a rendek joga volt eldönteni, kit vesznek fel saját soraikba, addig a magyar országgyűlésen a rendeknek a királlyal kellett egyezsége jutniuk. (296. old.) Valójában a magyar diétán nemcsak a felsőházban részvételi joggal rendelkező pannonhalmi főapát, pálos generális, premontrei helynök és

zágrábi nagyprépost képviselte a klérust a püspökök mellett, hanem az alsóházba még vagy negyvenen lettek vagy személy szerint meghíva, vagy követként kiküldve. Másrészt bár a városok, szerzetesrendek vagy indigénák inkorporációjához valóban szükség volt a rendek beleegyezésére, hiszen erről ekkoriban már mindig a *decretum* rendelkezett, ha a magyar király valakinek főnemesi rangot adományozott, azt minden további nélkül meghívhatta mágnásként a felsőházba; továbbá, ha valakit országbárává, főispánná vagy a Királyi Tábla bírájává nevezett ki, az is részt vehetett a soron következő diétán. Ebben a tekintetben tehát a Habsburgok jogai magyar királyként szélesebbek voltak, mint osztrák főherceggként.

Ezeknél az apróságoknál azonban jóval érdekesebbek a Godsey által felvetett kérdések, hiszen monográfiája arra ad számunkra lehetőséget, hogy alsó-ausztriai tükörben tekintsünk a 18. század magyar rendiségére, a Habsburg uralkodó és a magyar rendek viszonyára. Ha az osztrák (és cseh) rendek elsősorban hitelforrásként voltak fontosak, vajon miért nem törekedett arra a kormányzat, hogy ugyanígy céljai szolgálatába állítsa Magyarország rendjeit?²⁰ Talán az alsó-auszt-

¹⁶ Scott: *The Fiscal-Military State and International Rivalry*, 48., 52. Ami a jóval kisebb porosz államot illeti, 18. századi sikere Peter Wilson szerint éppen azon nyugodott, hogy lehetőség szerint elkerülte a háborúskodást. Storrs, Christopher: *Introduction: The Fiscal-Military State in the 'Long' Eighteenth Century*. In: uő: *The Fiscal-Military State*, 9. Anglia a hosszú 18. század (1688–1815) több mint felében, hetven évig háborúzott, mert megvoltak rá a forrásai, a tévesen harciasnak tartott Poroszország viszont csak együtödében. Scott: *The Fiscal-Military State and International Rivalry*, 43.

¹⁷ Hochedlinger: *The Habsburg Monarchy*, 62.

¹⁸ Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 4. köt. Pest, 1858. 86.

¹⁹ Forgó András: *Egyház – rendiség – politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*. Budapest, 2017. 46–47.

²⁰ A kormányzat 1762-ben a magyar „előkelők” (*proceres*) gyűlésével vállaltatott garanciát Magyarország nevében tízmillió kölcsönre. Jóllehet ezt 1763 januárjában be is jelentették, a kölcsön felvételére a hétéves háború befejeződése miatt mégsem került sor. Stefancsik Benedek Konrád: *Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés*. Kassa, é. n. 4–5. A történekről pontosabban tudósít Horváth Mihály. Szerinte Mária Terézia a magyarországi erődtítésre 1,3 millióra, emellett pedig 10 millió kölcsönre számított Magyarországról. A kölcsönt 6%-os kamattal kérték, és három év alatt ígérték visszafizetését. A vármegyéktől, városoktól és magánszemélyektől előbb 263 000 forint készpénz gyűlt össze és 13 200 mérő gabona, majd második körben 113 052 forint ajándék és 165 700 forint kölcsön. A béke azonban véget vetett a gyűjtésnek. Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. 7. köt. Budapest, 1873. 341–342. Amennyire én tu-

riai rendek által mobilizált források Magyarországon rendelkezésre sem álltak értelmezhető mennyiségben? Vagy ha rendelkezésre álltak, egyéb célokra voltak felhasználhatók? Vajon a magyar földesurak számára az államkölcsonbe való befektetés hiánya inkább hátrányos volt vagy előnyös? Milyen alternatív befektetési lehetőségek voltak elérhetők? Egyfelől Benda Gyula alapos vizsgálatából tudjuk, hogy a Parraghy árvák esete bizonyítja: a 18. század második felében Magyarországon a gazdálkodásnál a kamat magasabb és biztosabb jövedelemforrás lehetett²¹ – másfelől ténylegesen magyar arisztokraták is jegyezték az alsó-ausztriai rendi hitelek-ből, azaz közvetve befektettek az államadós-ságba.²²

A Rezess Haugwitz kezdeményezésére történő megemlése 900 000 forintról valamivel 2 millió fölé végül is rendi érdek volt, mutat rá a szerző, hiszen a jórészt általuk folyósított háborús hitelek adósságszolgálatához magasabb adóbevételekre volt szükség. Az alsó-ausztriai rendek hitelezők lévén (minél gazdagabbak és befolyásosabbak voltak, annál inkább) érdekeltek voltak az éves hadiadó magas szinten tartásában. Ugyanez a magyar rendeknél viszont nem állt fenn. Ha ez volt az a tényező, amely Godsey szerint a 18. századi alsó-ausztriai tartománygyűlést a korábbiakhoz képest is megszelídítette, kezessé tette, akkor ennek hiányában egyértelmű, hogy a magyar rendiség egészen más partnere volt a 18. században a Habsburg uralkodóknak.

Jonathan Dewald modellje szerint a kora újkori nyugat-európai rendiség ugyan politikai síkon vereséget szenvedett az uralkodóktól a rendi dualizmus csataterén, de az abszolutizmus sikere mögött a nemességgel kötött kompromisszum állt, amely a továbbra is biztosított helyi szintű hatalomgyakorlás mellett a nemeseknek a királyi hivatalokban és a hadseregben fenntartott fizetett állásokon nyugodott.²³ Ennek a modellnek az egyik változata lehet tehát az osztrák, ahol a nemesek hitelezőként váltak az abszolút monarchák partnerévé. Mivel mindkét fejlődésmenet eredménye az volt, hogy az eliteket az állam törekvéseinek szolgálatába állították, történelmi léptékben is fontos ténynek tűnik az, hogy ez Magyarországon nem volt így a 17–18. században, sőt még a 19. század nagyobbik felében sem. Talán fogalmazhatunk úgy, hogy az alsó-ausztriai rendek feladatot vállalva az állandó hadsereg ellátásában, illetve a Habsburg állam katonai kiadásait meghitelezve „bérleti díjjal váltották meg privilegizált helyzetüket” (155. old.), a magyar rendek viszont az osztrákokkal ellentétben nem váltak pusztán „privilegizált testületté”, amely csupán egy a társadalmi csoportok között (356. old.), hanem anakronisztikus módon maguk alkották a *regnumot*, az „ország”-ot, és legalább annyira politikai ellenfelei voltak az uralkodónak, mint amennyire vele együtt működő partnerek.

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

dom, végül 1792-ig a magyar rendek nem vállaltak részt a birodalom hitelfelvételeiből.

²¹ Benda Gyula: *Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. Parraghy László hagyatéka*. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006. 276.

²² Godsey, William M.: *War, government and society in the eighteenth-century Habsburg monarchy*. Előadás az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetében 2019. március 1-jén.

²³ Dewald, Jonathan: *Az európai nemesség, 1400–1800*. H. n., 2002. 135–138.

Kossuth Shakespeare-jétől az angol nyelvű Magyar Történetig

Történelmi barangolások az angol–magyar kapcsolatok világában

Frank Tibor: Britannia vonzásában. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 306 oldal

Óriási témát igyekszik tárgyalni Frank Tibor jelen kötete, s a szerző szándéka szerint nem is nyújthat átfogó képet az angol–magyar, vagy ha úgy tetszik, brit–magyar kapcsolatok roppant hálózatáról, sokkal inkább egy-egy politikai, kulturális és társadalmi tekintetben jellemző vonást, folyamatot, összefüggést világít meg. A most kötetbe rendezett tanulmányok rendkívül alapos, több évtizedes kutatómunka gyümölcsei. Frank Tibor rámutat, hogy a két nép és kultúra kapcsolatait az egyes korszakok mindig saját igényeiknek megfelelően gondolják újra, amihez azonban megbízható támpontokat adhat a múltból szerzett tudás.

A könyv három fő részre tagolódik. Az első főképp a 19. század és a 20. század első felének angol–magyar kapcsolódási pontjait veszi számba egy-egy brit diplomata, utazó, tudós vagy politikus magyarországi tevékenységének perspektívájából, valamint magyarok angliai vagy egyesült államokbeli megjelenésének és hatásának vizsgálatán keresztül. A második rész az európai diplomácia és hatalmi érdekek, a geopolitikai adottságok és az egyes nagyhatalmak sajátos céljai figyelembevételével vizsgálja a Magyarországon mindvégig kisebbségben lévő anglofil politikai irányzatok mozgásterét, lehetőségeit és végső kudarcuk fő okait. A harmadik rész a két világháború közötti periódus angol–magyar kapcsolatainak talán legfontosabb vállalkozását, a *The Hungarian Quarterly* című, nagyszabású kultúrdiplomáciai és propagandacélokot is szolgáló folyóirat sorsát és kudarcának okait elemzi. Minden részben, illetve fejezetben a korra jellemző általános politikai és kulturális jellemzők

lényegre törő tárgyalását követően esettanulmányok segítségével szemlélteti a szerző az általános tendenciák érvényesülését, reprezentációját, az attól való eltérést vagy éppen annak hiányát.

Az első rész első fejezete rögtön a 19. század forrongó évtizedeibe vezet minket, amikor az angolszász civilizáció hatása elsősorban irodalom és könyvkultúra formájában érhető tetten, Magyarországon pedig igen gyakran német közvetítéssel. Ez nem csupán a Magyarország és Nagy-Britannia közötti – 19. századi európai mértékkel – roppant távolságnak köszönhető, hanem annak is, hogy a romantika időszakában, illetve azt megelőzően is a magyar kultúra első számú nyugat-európai kulturális forrásvidéke a német és francia kultúra. Az angol kulturális alkotások, gondolatok másodlagos szerepet játszottak, és többnyire közvetítéssel érték el hazánkat. Nem csoda, ha a szerző Kossuth Lajos példáján keresztül mutatja be, hogyan hatott az angol kultúra Magyarországon a 19. században. Módszertanilag jó választás ez, hiszen kiemelkedő és jól ismert példák megfelelően reprezentálhatják a kor irodalmi és kulturális tudásideálját. A 19. század első évtizedeiben elsősorban klasszikus és romantikus költők és írók műveit olvassák a magyar köznemesi ifjak, így Kossuth is. Emellett az angol drámai irodalom s különösképpen Shakespeare jelentős hatást gyakorolt az ifjú Kossuth retorikájára és politikai eszméinek formálódására. Frank Tibor szemléletesen festi meg Kossuth angomániájának portréját, ahol az „élettörténet mitologikus áthangolása” (29. old.) során magántoposzról toposz lesz, így válik egy irodalmi toposz és Shakespeare a szabadság metaforájává.

A következő fejezetben a Metternich éra magyarországi cenzúrájának világát elemzi a

szerző, mely olyan magyar professzorokat is foglalkoztatott, mint Reseta János. Reseta példáján mint esettanulmányon keresztül Frank Tibor jól illusztrálja, hogy e korszak cenzúrája meglehetősen nyilvános volt, a cenzorok túlnyomórészt nem kaptak explicit utasításokat, hanem a „rendszer immanens logikáját” követve tevékenykedtek. A liberálisnak tekintett angolszász politikai rendszer és kultúra szövegeit kitüntetett figyelemmel cenzúrázták, viszont egy-egy esetben – s erről tanúskodik Reseta János tevékenysége – egy-egy liberális nézeteket valló cenzor valamelyest enyhíthetett a szigorú ellenőrzésen, még ha ez egyfajta skizofrén állapotot és identitást idézett is elő. Hasznos lett volna konkrét példákat is megismerni erre Reseta gyakorlatából.

Az első rész harmadik fejezete Hegel angliai recepcióját vizsgálja, s hogy ez a recepció hogyan vezetett egy önálló, főként T. H. Green által kinevelt új angol idealista filozófiai iskola (Asquith, Milner, Gore, Scott Holland, Toynbee) megszületéséhez, s ebben milyen szerepet játszott a magyar származású tudós és történétíró, Zerffi Gusztáv (G. G. Zerffi), aki kiváló szintézissel járult hozzá az angol filozófiai hagyományhoz (*The Science of History*, 1879). Frank Tibor e tanulmánya eredetileg 1979-ben jelent meg, és az e korban megkövetelt néhány oda nem illő idézetet ki lehetett volna hagyni az egyébként kiváló tanulmány újrapublikálás során.

A filozófiai exkurzus után Frank Tibor visszatér az angol–magyar kapcsolatok természetes terepére, a diplomáciára, s az angol diplomata, R. B. D. Morier tevékenységét mutatja be az Osztrák–Magyar Monarchia megszületésének időszakában, s ezzel párhuzamosan a modern brit és osztrák–magyar diplomáciai kapcsolatok intézményesülését. Morier bécsi attasé, valamint másodtitkár volt a kiegyezés évében, így megfigyelései és kritikája alapvető fontosságúak a kiegyezés értékeléséhez: Morier liberális volt, számos magyarral tartott fenn kapcsolatot, elsősorban üzleti körökkel, nagyra tartotta a kiegyezést mint politikai alkotást, ugyan-

akkor – Seton-Watson 19. századi előfutáraként – felhívta a figyelmet az államalkotó nemzetek felsőbbrendűségi tudatának veszélyeire. Minden erényük elismerése mellett bírálta a magyarokat túlzott impulzivitásuk és esetenkénti szűklátókörűségük miatt.

A korszak angol utazói közül kiemelkedik Sir Leslie Stephen, a viktoriánus esszéista, gondolkodó, aki a másik utazóval, James Bryce-szal tett utazásokat Erdélyben. Stephen „exkluzív, romantikus” módon élte meg utazásait, meglátásait pedig saját politikai tapasztalataihoz igazította, így vont párhuzamot például Erdély és Észak-Írország között. Jellemző, hogy mindkét utazót lenyűgözte az ország gazdagsága és szépsége. Viscount Bryce többször is visszatért Erdélybe, magyarbaráttá és később a magyar revízió egyik lelkes támogatójává vált. Stephen és Bryce jó példa arra, hogy a századelőn Seton-Watson és Wickham Steed által már jórészt magyarellenessé hangolt brit közvéleménnyel szemben kisebbségbe kerültek azok az angolok, akik valóban jóindulattal közelítettek hazánkhoz.

A 19. századi Duna menti viszonyok brit szemszögű percepciójának tárgyalását egészíti ki a hatodik fejezet, mely a be nem avatkozás hagyományos 19. századi brit külpolitikai álláspontját vizsgálja magyar vonatkozásokkal, gróf Apponyi Rudolf londoni nagykövet beszámolóí alapján. Ezen a problémakörön belül helyezi el a szerző Nagy-Britannia Habsburg Birodalomhoz fűződő ambivalens viszonyát. Jóllehet az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc morális támogatást kapott Palmerstontól, Ausztria maradt a szilárd, stabil brit szövetséges, az a közép-európai birodalom, amelyre a briteknek szükségük volt az európai hatalmi egyensúly fenntartásához. Ugyanakkor az 1850–1860-as években megfigyelhető Magyarország „megbékéltetésének” az igénye, mely szintén a Habsburg Birodalom stabilizálásának mögöttes szándékát tükrözte. Az 1859-es itáliai hadjárat után Palmerston rendezni kívánta a magyar kérdést, de csak birodalmi kereteken belül. Ezt a nézetet az

akkori miniszterelnök, Lord Russell is osztotta. Ennek megfelelően az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés brit megítélése azt mutatta, hogy a britek a magyarság kérdését továbbra is az európai stabilizáció tekintetében szemlélték.

A brit sajtó ezután felhívta a nyájas brit olvasók figyelmét a Magyarországgal kapcsolatos ismeretek jelentékeny hiányára. A nagymértékű tájékozatlanság fő oka a távol-ság és a kapcsolatok gyér volta mellett az volt, hogy 1830 és 1870 között igen kis számban láttak napvilágot Angliában Magyarországról szóló útikönyvek (mint ahogy a Habsburg Birodalom belső viszonyairól, népeiről és politikai viszonyairól sem álltak rendelkezésre alapos munkák). 1867 után viszont felerősödött az oknyomozó publicisztika. Másrészt az egyre éleződő ír kérdéssel vont párhuzam is felértékelte Magyarországot és a dualista monarchia rendszerét. Mind a liberális miniszterelnök, William Gladstone, mind az ír nacionalista, Arthur Griffith pozitívan értékelte a magyar alkotmányosság fejlett megoldását a kiegyezésben.

A két ország közti ismeretek gyarapítását és kulturális kapcsolatainak erősítését célozta az angol nyelv és irodalom szak beindítása Budapesten, ami fontos fejleménynek tekinthető, hiszen hozzájárult az angolszász típusú gondolkodás és hagyomány elterjedéséhez a magyarországi tudományosságban és közéletben. Ennek szemléltetéséhez Frank Tibor három magyarországi professzor életpályáját mutatja be: Arthur J. Patterson tan-székalapítóét, valamint Arthur B. Yolland és Szenczi Miklós professzorokét. Az ELTE Angol Tanszéke kulturális jelentőségének egy-fajta mellékágaként szentel külön fejezetet a szerző a főtí Károlyi kastély könyvgyűjteményének, melynek fennmaradt kötetei a tanszék állományába kerültek a második világ-háborút követően.

Egy újabb fejezetben amerikai–angol–magyar vonatkozású témát tárgyal a szerző: az első világháború utáni időszakban néhány magyar művész és tudós karrierjét követi

nyomon, akik az akkor „amerikanizálódó” Berlinben dolgoztak és telepedtek le. A „Richtung Berlin” fő igazodási pont volt a korabeli magyar értelmiség és művészvilág számára, mivel Berlin igazi jövevényvárossá fejlődött, mely lüktető nagyvárosként emelkedett fel a 19. században, s közel állt Budapest korabeli atmoszférájához. Az 1920-as években jelentős magyar kolónia jött létre, főként zsidó származású magyarokból, kihasználva a klebelsbergi Collegium Hungaricum rendszere nyújtotta lehetőségeket.

Frank Tibor Polányi Mihály példáján keresztül mutat be egy tipikus emigráns karrierpályát e modernizálódó közegben. A sikeres külföldi karrierút alapvető tényezőit a zsidó származású Polányi számára az egyre inkább antiszemitává váló hazai közeg, az anyagilag kecsegtetőbb németországi állásajánlat, a már kint dolgozók segítsége és nem utolsósorban az „amerikanizálódó” nagyváros lüktető tempója adták. Ugyanakkor ezen a ponton meg kell jegyezzük, hogy a szerző Pölöskei Ferenc 1977-ben kiadott munkáját használja a „Horthy fasizmusról” szóló fejtegetéseihez, pedig ma már jóval kiegyensúlyozottabb értékelések is rendelkezésre állnak, ráadásul Frank aktuálpolitikai párhuzamot is von. (126. old.)

A Polányiról szóló fejezethez hasonlóan némileg kilóg a sorból a következő fejezet is, amelyben a szerző A. J. P. Taylor baloldali elkötelezettségű angol történész önéletrajzából (*A Personal History*) közöl egy részletet magyar nyelven, Károlyi Mihály Taylорral folytatott beszélgetéseinek és eszmecseréjének hallgatóivá válunk.

A tanulmánykötet következő nagyobb részenek fejezeteiben a szerző visszatér a külpolitika, nemzetképek és külügyi propaganda világába. Elsőként (*Európa és a kiegyezés*) a szerző bemutatja az 19. században átalakuló Európa hatalmi rendszerét és a nemzetállami Európa gondolatának felemelkedését. Ebben a kontextusban teszi fel azt a kérdést, hogy az osztrák–magyar kiegyezés hogyan és milyen mértékben szolgált példaként más országok számára. Brit szemszög-

ből az osztrák–magyar kiegyezés pozitív modelként tűnt fel (William Gladstone, James Bryce, Arthur Griffith), elsősorban az angol–ír kérdés lehetséges rendezése kapcsán.

Szintén az Osztrák–Magyar Monarchia politikai életéhez kapcsolódó történeti szálát fejt fel a következő fejezet, melyben Frank a fenti folyamat pendantjaként az angliai jogi hagyományrendszer magyarországi felhasználását mutatja be egy Tisza Istvánhoz köthető történeti példán keresztül. A parlamenti obstrukció letörése érdekében ugyanis a házelnöki tisztséget betöltő Tisza megkeverte Ferenczy Árpád budapesti egyetemi magántanárt, aki akkor éppen Angliában kutatott, hogy tudományos eredményeinek felhasználásával Tisza angliai párhuzamra hivatkozva igazolhassa a magyar házszabályok megváltoztatását és a parlamenti karhatalom felállítását. Ferenczy *Az angol parlamenti szólásjog és fegyelem történeti fejlődése és jelen állapota (1547–1913)* című munkája tehát épp jókor került Tisza István kezébe.

Jóval terjedelmesebb a kötet két soron következő fejezete, mely a magyar külpolitikai propagandát vizsgálja a második világháború előtt és alatt, illetve Ullein-Reviczky Antal miniszterelnöki sajtófőnök és diplomata tevékenységét. A két világháború közötti és világháborús magyar külpolitika továbbra is lehetőséget nyújt újszerű megközelítésekre, például a külügyek társadalomtörténetének, a személyes összefüggéseknek vagy a külügyi irányítás szervezettörténetének vizsgálatán keresztül. Úgy tűnt, hogy a német orientáció revíziós alapvetése a „történeti folyamatok kérlelhetetlen logikája” (170. old.) szerint épült ki, azonban a korszakban ennek alternatívái is megjelentek, melyek közül kétségtávol az angolszász irányultság töltötte be a legfontosabb szerepet. A pozitív Anglia-képet a 19. századi anglofil nemesi családok (Széchenyiek, Apponyiak, Bánffyak, Bethlenek stb.) alakították ki és hagyományozták a 20. századra, s ők teremtették meg a pozitív magyarság-képet Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.

Az anglofil politikai és társadalmi csoport formálódását több tényező is elősegítette. Az angol családi–társadalmi kapcsolatok tovább bővültek a 20. században, a brit publicisztika és angol nyelvű könyvkiadás nagyobb teret nyert Magyarországon, valamint számos iskola- és egyesületalapítás hozzájárult ahhoz. Az 1938-ban Fest Sándor vezetésével megalapított debreceni Angol Tanszék, az 1923 és 1926 között a *Bank of England* és a brit kormány támogatásának megszerzése Magyarország pénzügyeinek rendbetételére, a *The Hungarian Quarterly* megjelentetése, az 1930-ban megalakult *Anglo–Hungarian Society*, valamint a Hóman-Szekfű-féle *Magyar Történet* 1934-ben tervbe vett (de végül kudarcba fulladt) angol és francia nyelvű publikációja mind-mind ebbe a sorba illeszkedtek.

Az angol–magyar diplomáciai kapcsolatok jelentős mértékben felértékelődtek a háború kitörése után, mivel Magyarország kényszerben igyekezett megőrizni semlegességét, majd pedig 1942–1943-ban, a kiugrási tapogatózások idején, amikor Bethlen István és köre elsősorban az angolokkal létesített kapcsolatban, a nyugati orientációban látta a háború utáni sikeres magyar rendezés és a részleges revízió során visszanyert területek megtartásának reményét. Ullein-Reviczky Antal 1938 és 1944 között töltötte be a külügyminisztérium sajtófőnöki tisztségét. Kállay miniszterelnök bizalmát élvezve az angolokat célzó diplomáciai manőverek és a kiugrási tervek egyik konstruktőre lett. 1943-tól elsősorban a német katonai vereségek hatására a semleges országokban politizáló magyar követek a nyugati orientáció és kiugrás mellett kezdtek el politizálni (186. old.), ezzel párhuzamosan pedig megindultak Magyarország lehetséges kiugrásáról szóló titkos tárgyalások is. Ullein-Reviczky felesége az angol Cumberbatch diplomatacsalád tagja volt, ezért Isztambulban, ahol apósa, Cyril James Cumberbatch magas beosztásban dolgozott a brit főkonzulátuson, Ullein-Reviczky megkezdhetette a lehetséges „béketárgyalások” előkészítését.

Fontos kérdés annak eldöntése, hogy az angol kormány s különösen a SOE (*Special Operations Executive*), azaz a brit háborús titkosszolgálat hogyan értékelte Ullein-Reviczky erőfeszítéseit. A SOE 1942-ig Magyarországot nem tartotta alkalmas műveleti területnek, s csak 1942 októberében létesítettek kapcsolatot Ullein-Reviczkyvel, Váli Ferenccel és Frey Andrással, akik szintén náciellenes közéleti szereplők voltak. A SOE érdeklődése nőttön-nőtt, s 1943 novemberére aktív kapcsolattartás alakult ki. Ugyanakkor az egyre kényelmetlenebbé váló német nyomás hatására Kállay Stockholmba delegálta Ullein-Reviczkyt, hogy ott folytathassa a kiugrási tárgyalásokat. Ullein-Reviczky ennek eleget is tett egészen 1944. március 24-ig, amikor a Sztójay-kormány felmentette hivatalából, mivel Ullein-Reviczky nem volt hajlandó elismerni a német megszállás után hivatalába ültetett volt berlini magyar követet és kormányát. 1944-től „függetlenként” folytatta náciellenes politikáját, majd 1945-ben Isztambulba költözött, végül 1947-ben Párizsban telepedett le. Ullein-Reviczky kiváló példája volt annak, hogy bár igen tehetséges politikus került egy roppant lényeges pozícióba, Magyarország kényszerpályán való mozgását egy ilyen formátumú politikai szereplő sem tudta megakadályozni.

A tanulmánykötet utolsó hat fejezetét Frank Tibor a diplomáciai és külügyi propaganda tevékenységet kiegészítő kulturális propaganda prominens szereplői és orgánumi vizsgálatának szentelte. Bethlen István és köre, amely a német orientációval szemben mindvégig az angolszász országokkal s elsősorban Nagy-Britanniával fenntartott kapcsolatok erősítésén, elmélyítésén dolgozott, a második világháború végéig kiállt a revízió szükségessége mellett, s ezt az angolszász külpolitikával és közvéleménnyel is igyekeztek elfogadtatni. Ebből a célból született meg a francia nyelvű *La Nouvelle Revue de Hongie* folyóirat mellett egy angol nyelvű periodika ötlete, melyet a kulturális diplomácia (és propaganda) egyik fő eszközének szántak. Bethlen egyik közeli munkatársát, a

klasszika-filológus, középkorász Balogh Józsefet bízta meg a *The Hungarian Quarterly* szerkesztői munkálatainak koordinálására Ottlik György társszerkesztése mellett 1935 után.

Balogh elsősorban konzervatív angol szerzőket igyekezett publikálásra megnyerni, ezzel erősítve azt a képet, hogy angol szerzők képviselik a magyar ügyet. Nagyszabású társadalmi eseményeket szervezett a nemzetközi közönség számára, amelyeket gazdag fogadásokkal és utazásokkal egészített ki. A *The Hungarian Quarterly* az angliai magyarellenes, elsősorban román és csehszlovák propagandát kívánta ellensúlyozni, illetve R. Seton-Watsonnal szemben hungarofil ellenpontot képezni. A *Quarterly* Szekffü Gyula és a *Magyar Szemle* – Bethlen István másik kulturális projektje – támogatását is élvezte, szervezetileg tulajdonképpen a *Magyar Szemle* oldalhajtásának számított. A két világháború közötti magyar propaganda nemzeti törekvés volt, hiszen a Duna menti Európa térképének átrajzolása az 1920–1930-as években mindvégig napirenden maradt. A magyar revízió gondolatának egyre több brit támogatója is akadt ebben az időszakban (Lord Rothermere és a *Daily Mail*, Sir Roger Gower, Frederick Llewellyn-Jones).

Ezzel párhuzamosan megalakultak a *The Hungarian Quarterly* londoni és washingtoni tanácsadó testületei, valamint az 1930-ban megalakult Angol–Magyar Társaság mintájára 1935-ben létrejött a Society for the Hungarian Quarterly is. Bethlen a magyarországi követek külképviseleteivel is népszerűsítette a lapot (244–245. old.), a társaság pedig kormányzati ernyőszervezetként működött.

A *The Hungarian Quarterly* népszerűsége, olvasói tábora és sikere 1936 után gyorsan nőtt, amihez az is hozzájárult, hogy a Darányi-kormány (1936–1938) a Bethlen-féle mérsékelt, angolbarát vonalat képviselte. Ugyanakkor az anglofil „ellenzékiesség nem terjedt túl a nyugatra tekintő, konzervatíván liberális demokrata értékféltesen”. (255.

old.) E sikerperiódusban a lap 1936 és 1941 között számos angol vendégszerzővel büszkélkedhetett, ami kétségtelenül emelte a folyóirat egyébként is magas színvonalát és ázsíóját. Mindazonáltal Balogh József számára mindvégig kényes helyzetet teremtett az egyensúlykeresés az angol és német orientáció között. A háború kitörését követően Pelenyi János washingtoni magyar követ a szerkesztőség áttelepítését javasolta Londonba (a *Revue*-t pedig Párizsba), amit Balogh és Bethlen végül elhárított. Magyarországra 1941-es hadba lépését követően azonban végképp ellehetetlenülni látszott a lap sorsa, folyamatosan szűkült a mozgástere, 1942-ben pedig már nem jelenhetett meg.

A betiltást követően Balogh József meghívta a náciellenes Bethlen-kör főbb tagjait, hogy döntsenek a *Quarterly* további sorsáról, elsősorban azt az üzenetet közvetítve, hogy továbbra is a nyugati hatalmaktól várják – ekkor már egyre illuzórikusabbnak és távolabbinak tűnő módon – a háború utáni rendezést. Az 1942-es számokat már csak kötetben tudták megjelentetni 1943-ban *A Companion to Hungarian Studies* címen, egy második kötet terve is körvonalazódott 1943 elejére, ami azonban már nem jelenhetett meg. Ugyanakkor Frank Tibor felhívja arra a figyelmet, hogy ez a kísérlet jól tükrözi a magyar külpolitikai gondolkodás még 1943-ban is meglévő többszínűségét.

Frank Tibor tanulmánykötetének utolsó fejezete egy másik, szintén torzóban maradt kultúrpolitikai vállalkozást mutat be. A *Quarterly*-vel párhuzamosan a Bethlen-kör – részben a kisanat történetírói munkák cáfolata céljából, különös tekintettel R. Seton-Watson románbarát és magyarellenés történeti munkájának, az *A History of Roumanians* ellensúlyozására – elhatározta a Hóman–Szekfű-féle *Magyar Történet* rövidített, angol és francia nyelvű publikálását. Az új munka angol szempontú kérdésfeltevéseket tartalmazott (például a magyar és angol alkotmányosság párhuzamai; a nemzeti-ségi kérdés; a hazai, némettől független szociális fejlődés). Frank Tibor e ponton a vál-

lalkozás egyik hiányosságára is felhívja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy az túlzottan Nagy-Britanniára összpontosított, s nem célozta meg az USA olvasóközönségét, ami az első világháború előtti időszakból örökölt hagyományos európai-kontinentális gondolkodást tükrözte. 1935–1936 folyamán azonban Balogh József és Szekfű Gyula között kibékíthetetlen ellentétek alakultak ki, így a *History* projektje teljes egészében visszakerült a *Magyar Szemlé*hez, s a vállalkozás félbeszakadt.

Frank Tibor kötetének külön értéke, hogy a személyes történetek nem csupán a nagyobb folyamatok szemléltetésére szolgálnak, hanem a szerző képes a személyes történetek mélyrétegeiből kibontani az angol–magyar kapcsolatok teljességét érintő folyamatok sajátosságait, ezáltal belsőleg is átélhetővé teszi az egyes korokra jellemző helyzeteket, adottságokat és dilemmákat.

A könyv mindvégig magas tudományos színvonalon íródott, de nem mehetünk el szó nélkül néhány probléma és hiányosság mellett, melyek egy részét a korábbi bekezdésekben már jeleztük. Minden átdolgozás és kiegyenlítés ellenére maradtak egyenetlenségek, időbeli ugrások, jelentősen érezhető a külpolitika, irodalom- és kultúrpolitika primátusa, a gazdaságpolitika (például az 1923–1926-os pénzügyi segély) kevésbé tárgyalt. Nem tudunk meg sokat az angol–magyar természettudományos, orvosi stb. kapcsolatokról, ha csak a terjedelmi arányokat nézzük, a kötet aránytalanul nagy része foglalkozik az 1920–1930-as évekkel a 18–19. századdal szemben, ahogy az 1945 és 1948 közötti periódust is minden bizonnyal érdemes lenne további vizsgálat tárgyává tenni. A különböző időpontokban, indíttatásokkal s nem utolsósorban merőben eltérő történetpolitikai kontextusokban (Kádár-korszak, rendszerváltozás utáni Magyarország, 21. századi jelenünk) született írások az átdolgozások ellenére is mutatnak egyfajta egyenetlenséget, ami éppen abból fakad, hogy a szövegek sokszor szétartó témáit, műfajait nem lehet tökéletesen egymásba szőni. A Horthy-

rendszer természetének és az 1919-es események történettudományi megítélése egyes pontokon az 1970-es évek szemléletbeli horizontját („Horthy fasizmus”) tükrözi. (125–126. old)

Ezek a problémák azonban elhanyagolhatók a kötet egészének rendkívül magas szakmai színvonala mellett. Amerikai és brit levéltárak, könyvtárak, valamint hazai közgyűjtemények és magánlevéltárak sokaságából származó, igen értékes forrásokra bukkanhat a bőségesen adatolt lábjegyzeteket tanulmányozó olvasó, melyeket Frank Tibor több évtizedes kitartó munkája során kitűnő történeti elemzéseire felhasznál, jelentősen bővítve az angol–magyar kapcsolatokról szerzett tudásunkat. A tanulmánykötet stí-

lusa mindvégig kiegyensúlyozott, az olvasmányos tudományos prózai nyelvezet élvezetessé teszi és megkönnyíti az olvasó egymást követő korszakokon átvélt, a magyar, európai és angolszász világ különböző területeit érintő utazásait.

E könyv remek kiindulási alap lehet az angol–magyar kapcsolatok graduális, posztgraduális vagy szenior kutatói számára is, hiszen számos esetben kimerítő forrásadatoltságán túl Frank Tibor szintetikus igényű tanulmányokat tett újra közzé, esetenként lényegesen továbbfejlesztve korábbi eredményeit.

CORA ZOLTÁN

„Würt-emberek” a „Csudák Évében”

Horváth Béla: A 6. (Württemberg) huszárezred az 1848–49-es magyar szabadságharcban. '48as KönyvTár. Line Design Kiadó, Budapest, 2017. 359 oldal

Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc 170. évfordulója kapcsán ismét öröndetesen szaporodik a vonatkozó szakirodalom. Erre szükség is van, noha már valószínűleg könyvtárnyi méretű az a könyvészeti anyag, amely e korrall kapcsolatos. Ennek ellenére továbbra is vannak olyan területek, amelyeken tudásunk elég hiányos. Ilyen például a szabadságharcban magyar oldalon küzdő alakulatok története. Az egyes földrajzi helyekhez, illetve helyhatóságokhoz jobban köthető honvédszászlóaljakról még csak jelennek meg új munkák, ám a lovas-, illetve tüzér-, valamint műszaki alakulatokról alig-alig. A cs. kir. „régli” huszárezredek ezredtörténetét ugyan még a 19. század végén, valamint a 20. század elején rendszerint megírták, de ezekben az aulikus stílusú munkákban érthető módon keveset vagy egyáltalán nem foglalkoztak a huszároknak a „Kossuth-féle lázadásban” való részvételével. Ezért is öröndetes, hogy Horváth Béla történész, aki idestova jó négy évtizede foglalkozik az egyik legkiválóbb, a 6. (Württemberg) huszárezred '48-as történetével, most végre önálló kötetben is összefoglalta és közreadta eddigi kutatásai eredményeit.

A kötet felvezetőjében a szerző előbb bemutatja az 1734-ben még gróf Károlyi Sándor lovassági tábornok által alapított huszárezred felállítását, kezdeti toborzási körzetét, legénységét és egyenruháját, majd rövid történeti áttekintés után a napóleoni háborúkat követő „hosszú béke” (1815–1848) huszárszemmel elég kilátástalan viszonyai közé kalauzol bennünket. A béke miatt ugyanis az előléptetések lelassultak, a szolgálat egyhangú és unalmas lett, a tisztii fizetésekből

pedig megélni alig, új családot alapítani pedig (külső anyagi segítség nélkül) egyáltalán nem lehetett. Ráadásul 1835-től egészen a forradalomig az immár 6. sorszámu, a Tiszántúl északi feléről toborzott legénységű, Württemberg királyáról elnevezett ezred az Osztrák Császárság egyik legelmaradottabb tartományának, Galíciának a délkeleti felében állomásozott. A kietlen viszonyok miatt mind a legénység, mind a tisztii állomány szenvedett; Horváth Béla ezt leginkább a későbbi főszereplők: Lenkey János kapitány, Répásy Mihály őrnagy, Hertelendy Miklós kapitány, illetve más tisztek (Zsedényi Gyula, Rakovszky Samu, Mándy Ignác) pályafutásán és levelezésén keresztül mutatja be. Az 1846-ban kitört lengyel felkelés brutális elnyomása még tovább növelte az ezred magyar tisztikarának, valamint a honvágtyól amúgy is gyötört színmagyar legénységének az ellenszenvét a Habsburg-vezetéssel szemben.

Ebbe a bonyolult viszonyrendszerbe „robant bele” 1848-ban a „Népek tavasza”, amely Galíciában is mozgásba hozta az eseményeket. A Batthyány-kormány, illetve az önálló magyar hadügyminisztérium megalakulása azzal a reménnyel töltötte el a helyii lengyel mozgalmakkal inkább együttérző huszárokat, hogy hamarosan visszatérhetnek hazájukba. Ezt a magyar kormány által is sürgetett lépést azonban a bécsi hadügyi igazgatás igyekezett késleltetni. Ebben a feszült helyzetben következett be a „Lenkey-század” híres szökése, amikor is az ezredesi osztály 2. századának a zöme a galíciái Mariampolból május 28-án engedély nélkül eltávozott, és másnap a máramarosi Körösmezőre lovagolt. A szerző részletesen bemutatja az első huszárszökéshez vezető eseményeket, majd magát a szökést, és megállapítja, hogy az elsősorban az altisztek és a legénység kezdeményezése volt, és ebben még szeretett parancsnokuk, Lenkey kapitány, illetve Fiáth

Pompejus főhadnagy sem tudta őket megakadályozni, akiket aztán fogolyként vittek magukkal. Noha a cs. kir. hadvezetés szigorú megbüntetésüket kívánta, a magyar közvélemény és a politika közbenjárása, illetve a hadbírószági vizsgálat eredménytelensége miatt végül „megúszták” egy elmarasztalással. Mivel pedig június elején példájuk követőkre talált az ezredben, ezért a cs. kir. hatóságok június 13-án jobbnak látták az egész „megbízhatatlan” alakulatot Magyarországra vezényelni.

A következő rövid fejezet már az ezrednek a délvidéki harcokban való nyári tevékenységét vázolja. A szerző előbb ismerteti a szerb felkelés kirobbanásának előzményeit, majd a Lenkey-század menetét a bácskai hadszíntérre, illetve részvételüket a harcokban. A századot „büntetésként” elsőként vették be a szerb felkelők ellen, és folyamatosan jó teljesítményt nyújtott; Szenttamás második ostromakor, augusztus 19-én pedig Fiáth főhadnagy is hősi halált halt. Ugyanakkor sem a hadügyminiszter, Mészáros Lázár vezérőrnagy, sem pedig az ezred tisztikárának zöme nem bocsátotta meg a század szökését, és ezzel az alakulat hírnevének csorbítását: a szolgálat és a katonai fegyelem elleni vétség miatt még a század feloszlatása, illetve állományának más ezredbe való beosztása is szóba került.

A harmadik fejezet már a főhadszíntérre való Dunántúl hadi eseményeit mutatja be 1848 őszén. Horváth Béla előbb vázolja, milyen okok vezettek a bécsi udvar, illetve a magyar kormány közti szakításig, majd a horvát betöréstől egészen a schwechati csatáig ismerteti az eseményeket és ezekben a Württembergerek szerepét. Az ezred tisztikara ugyan a többi cs. kir. alakulathoz hasonlóan komoly lojalitási krízisen esett át, de csak a zömmel idegen származású tisztek távoztak; a magyarok többsége megmaradt beosztásában. Ennek, valamint az ezred új parancsnokának kinevezett Rápásy Mihálynak köszönhetően az alakulat 5 százada minden összecsapásban megállta a helyét; az október 30-án vívott schwechati csatában pedig döntő

szerepük volt abban, hogy a magyar hadsereg végül nagyobb veszteségek nélkül vissza tudott vonulni.

A negyedik rész az ezred századainak a délvidéki harcokban 1848 őszén és telén nyújtott teljesítményét ismerteti. 1848 késő nyarán ugyanis a bánsági hadszíntérre került az 1. őrnagyi osztály is; így a szerbek ellen már három század „Württember” küzdött. A fejezet ezeket az összecsapásokat mutatja be; különösen a bánsági hadjáratot, ahol a Damjanich János vezette hadosztály kötelékében a Württembergerek majdnem minden ütközetben kiténtek. A Bácskában jóval csendesebben alakultak az események, így érthető, hogy Lenkey végül őrnagyi rendfokozatban az újonnan szervezett 13. (Hunyadi) huszárezredhez került, altisztjei és huszárai közül pedig számosan követték példáját. A fejezetet a Délvidék 1849. január közepi kiürítése zárja.

A következő rész röviden felvázolja az egységes honvédsereg megteremtését, illetve ebben a közben tábornokká előléptetett Rápásy Mihálynak, a HM pótlóvázási felügyelőjének a tevékenységét, majd az ezt követő fejezet már a nyugati hadszíntér 1848. november eleje – december közepe közti eseményeit ábrázolja; természetesen elsősorban a Württembergerek szempontjából. A Pozsony körzetében állomásozó, Görgei Artúr tábornok vezette feldunai hadsereg ugyan ebben az időszakban szervezés alatt állt, de közben igyekezett nyugtalanítani, illetve a támadástól visszatartani cs. kir. ellenfelét, és ebben a 6-os huszárok számos „huszárcsínyel” öregbítették a hírnevüket, miközben több tisztjük és altisztjük is kiténtette magát. A fejezetet végül az ezred tisztikara változásainak az ismertetése zárja le.

Az újabb fejezet már a téli hadjárat eseményeit és ebben a Württembergerek szerepét mutatja be a főhadszíntéren 1848. december közepétől 1849 márciusáig. A cs. kir. hadsereg túlerővel végrehajtott általános offenzíváját a honvédcsapatok nem tudták feltartóztatni, és végül a főváros feladására kényszerültek. A szerző részletesen ábrázolja

ebben a visszavonulásban a 6-os huszárok tetteit az 1848. december 16-i nagyszombati ütközettől egészen Pest kiürítéséig, majd a mezőkövesdi tartalék század, illetve az abból kiküldött (fél) századnak az északi hadtestben való tevékenységét elemzi. Ezt követően a Württembergiek zöme a feldunai hadtestből a Perczel Mór tábornok vezette hadtestbe került át, amelyben részt vettek a január 22-i szolnoki és a 25-i ceglédi ütközetekben. Ez a rész azt ezt követő visszavonulását, majd Répásy tábornok jó egyhónapos hadtestparancsnoki tevékenységét és a kápolnai csatát, illetve a tiszafüredi események bemutatásával fejeződik be.

A következő fejezet már az erdélyi hadjárat 1849. február–márciusi eseményeit összegzi. Horváth Béla előbb bemutatja, hogyan tört ki a polgárháború Erdélyben, majd részletezi, hogy Aradról egy hadoszlop részeként hogyan került az 1. őrnagyi osztály a legendás József Bem tábornok seregébe. Ezt követi a hadiesemények leírása a piski ütközettől Nagyszeben, majd Brassó bevételéig, ahol szinte minden összecsapásban kitűntek a „Würt-emberek”.

Ezután a szabadságharc legdicsebb szakaszának, a tavaszi hadjáratnak a bemutatása következik a 6-os huszárok szemszögéből. Előbb megismerhetjük a pétervárad helyőrséghez rendelt Fackh Oszkár kapitány és huszárai bravúros bácskai haditettét, majd a főhadszíntéren, a II. hadtestben összevont Württembergiek tevékenységét az isaszegi csatától a Pest alatti harcokig át Buda bevételéig. Ezt az 1. őrnagyi osztállynak Bem bánási hadjáratban való részvétele követi; a fejezetet pedig a régi cs. kir. huszártisztek a Függetlenségi Nyilatkozat utáni dilemmájának a bemutatása zárja Hertelendy Miklós ezredes példáján keresztül.

Az utolsó nagy fejezet a szabadságharc nyári hadjáratát ábrázolja. A szerző előbb a főhadszíntéren az ezred teljesítményét elemzi a Vág-menti támadó hadjárat, illetve Komárom védelme közben, majd az 1. őrnagyi osztály, illetve a tartalék század történetét mutatja be az erdélyi hadjárat, valamint a

déli hadszíntéren vívott utolsó összecsapások kapcsán. A fejezet zárásaként az ezrednek a „komáromi hősköltemény” részeként vívott harcait, majd a komáromi kapitulációt ismerteti, ahol a Württembergiek az utolsókk között tették le a fegyvert.

A végsőben Horváth Béla összegzi az ezred, azaz a legénység és tisztikar teljesítményét, és megállapítja, hogy véleménye szerint ez volt a szabadságharc legjobb huszárezrede. A színvonalas, számos képpel, fotóval és grafikával díszített kötetet mellékletként a 6. huszárezred tisztikarának rang- és beosztási jegyzékei zárják 1848. június 30-tól egészen 1849. október 3-ig.

A kötetben, mint minden munkában, előfordulnak nyomdahibák, elírások és tévesztések is. Ez teljesen természetes; azonban ebben a műben számos olyan szerkezeti hiányosság is fellelhető, amelyek csökkentik ennek a nagy munkával, alaposan kidolgozott, egyébként színvonalas könyvnek az értékét.

Az első ilyen a jelzetelés. Egy tudományos jellegű mű nem nélkülözheti az alapos és egyértelmű jelzetapparátust. Itt viszont egy levéltári forrásra különbözőképpen hivatkozik a szerző: például a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár '48-as gyűjteményére szabályosan (HL 1848/49. 1/388. [67. old.]), de más formában is (HL 1. D. 1848 1/322. [22. old.]) vagy HL 1. D. 1/322. (29. old.), ami megtévesztheti az olvasót; más esetben viszont (HL 1848/49. 113/16. cs. 381. [288. old.]) félre is vezeti, mivel az utóbbi forrás nem a '48-as gyűjteményben, hanem az aradi cs. kir. hadbíróság anyagában található, szabályos jelzete pedig a HL IV. 3. Aradi Hb. 113/16. 2/381. Hasonló a helyzet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának gyűjteményeivel is; itt főleg a Hadügyminisztérium Általános iratai (szabályosan MNL OL H 75. 1849: 5873. [260. old.]) fordulnak elő számos, leginkább a kulcsfontosságú évet nélkülöző formában is (például 318. old. jelzetei).

Problémák észlelhetők a bibliográfiai hivatkozásokkal is. A szerző bevallottan több

évtizedig dolgozott a művén, így modern, illetve mára már elavultnak számító szakirodalmat is használt. A példa erre Bona Gábor kulcsfontosságú munkája (*Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*), amelynek immáron négy kiadása (1983, 1987, 2000, 2015) is létezik, és csak az utóbbi kettő tekinthető mai szemmel is modernnek. Ennek ellenére Horváth Béla elsősorban a számos tárgybeli tévedést tartalmazó, jegyzetek nélküli 1. kiadást használta (11. old.), ám a mű végén feltűnik a 3. kiadás is (323. old.), és ettől kezdve nem igazán lehet tudni, hogy a Bona: *Tábornokok...* rövidítés épp melyik kötetre utal. Hasonlóképpen zavaró a századosok viszonylatában a régi (Bona Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, 1988), illetve az új (Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1-2. köt. Budapest, 2008–2009.) kiadás egymással párhuzamos használata (például 320–321. old.); célszerűbb lett volna csak a modern kiadást használni. Hasonlóan jobb lett volna elhagyni a népszerűsítő munkákat (például Kovács István: *Bem apó*. Budapest, 1999. [279. old.], illetve a Wikipédia mint forrás használata is erősen megkérdőjelezhető [például 12. old.]). A fenti ellentmondásokat és félreértéseket legalább részben feloldhatta volna egy bibliográfiai, illetve egy levéltári rövidítésgyűjék a mű végén, ez azonban sajnos elmaradt.

Szintén probléma, hogy a szerző széles körben hasznosítja a résztvevők visszaemlékezéseit, naplóit, memoárjait. Ez egyfelől nagyon dicséretes, mivel az egyszerű huszárok vagy főtisztek visszaemlékezéseiből sokkal jobban megérthető a kor hangulata vagy a szereplők mentalitása, mint a némileg „száraz” összefoglalókból. Azonban éppen az emberi emlékezet végeessége miatt célszerű ezek adatait, ténymegállapításait a korabeli levéltári forrásokkal, illetve a modern szakirodalommal is összevetni, különben tévútra

vihetik a kutatót. Ezt Horváth Béla az első fejezetekben meg is teszi, de később több esetben is elfelejtkezik róla. Például az 1848. december 18-i mosoni lovassági ütközetet is beilleszti a Württembergiek dicsőséges tettei közé, holott erre csak egy olyan személy tett említést évtizedekkel később megírt visszaemlékezésében, aki maga jelen sem volt az összecsapásnál, viszont az ezred részvételét a harcban egyetlen korabeli írásos forrás sem említi (160–164. old.). Hasonló okok miatt áll gyenge lábakon a Württembergiek állítólagos szereplése az 1849. február 28-i mezőkövesdi lovassági ütközetben is (221–223. old.). Viszont kimaradt Kompér György Péter főhadnagy és huszárai említése az 1849. február 9-i, Szolnok előtti Szórácsárda elleni rajtaütés kapcsán, noha az valóban megtörtént, és Spányik Károly százados csapata mellett a huszároknak tényleg komoly szerepük volt a sikerben és a cs. kir. 3. (Ferenc József Császár) dragonyosezred 11 tagjának elfogásában. A szerző azonban ezt az akciót negligálta, illetve összekeverte a Cibakháza előtti február 14-én végrehajtott másik rajtaütéssel (216–217. old.). Az 1849. április 21-i kőbánya ütközetnél kimaradt Jelics József kapitány és huszárszázada vitéz tette, noha valóban főleg nekik volt köszönhető, hogy a 60. honvédszászlóalj bekerített századai ki tudtak törni a cs. kir. vértések gyűrűjéből. A szerző azonban ezt sem említi, illetőleg összekeveri az április 11-i kőbányai ütközet eseményeivel, noha akkor Asbóth Lajos alezredes hadosztályánál ténylegesen egy Württemberg-század sem harcolt (276–277., illetve 270–272. old.). Ez már átvezet Asbóth Lajos emlékiratai megbízhatóságának kérdéséhez,¹ amelyekre főleg a nyári hadjárat eseményei kapcsán túlzottan is támaszkodik a szerző. Ám ez a mű bővelkedik a tendenciózus megjegyzésekben és eltúlzott, téves adatokban, amelyek nagy része Horváth Béla munkájába is átkerült. Az egyik

¹ Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratból. 2. kiadás. 1-2. kötet. Pest, 1862.

legjellemzőbb példa az, hogy Asbóth nyomán a szerző az 1849. június 20-i első peredi csatanap előtt az ott állomásozó cs. kir. erőket 14 000 főre és 48 lövegre teszi. (296. old.) Valójában azonban ténylegesen feleannyi, körülbelül 7000 fő és 24 löveg állt csak a cs. kir. fél rendelkezésére, szemben a II. magyar hadtest nagyjából 8000 katonájával és 48 lövegével; ezért is sikerült, ha csak nehezen is, de kivívnia a győzelmet Asbóth ezredesnek. S a sort még folytatni lehetne.

Végezetül: a szerző néha „kiesik” az egyszerű narrátori, elemző szerepéből, és az egyszerű közkatonák, kedvenc huszárai oldalára állva személyes hangvételben jól „oda-mondogat” a tehetetlen, késedelmes vagy csak kényelmesnek tartott magyar törzstiszteknek, parancsnokoknak, illetve hadvezéreknek, akik közül sokszor említi Görgei Artúrt is. Noha a tábornok hadvezéri ténykedése korántsem volt hibák nélkül való, ezeknek a kritikáknak egy része nem igazán állja meg a helyét. Erre alighanem a legjobb példa az 1848. december 16-i nagyszombati ütközet elemzése, ahol a szerző szerint a tábornok egyszerűen feláldozta a Guyon Richárd ezredes vezette csapatokat. (151–159. old.) A tábornok által megígért erősítések (ha némileg késve is) végül megérkeztek, és ezekkel együtt Guyon körülbelül 3600 főt és 8 löveget tudott bevetni a Simunich–hadosztály körülbelül 6000–6500 embere és 18 lövege

ellen. Noha az ellenfél még így is kétszeres túlerőben volt, a falakkal körülvett, védelemre kiválóan alkalmas városban Guyonnak meg kellett volna tudnia oldani a sikeres ellenállást, vagy végső esetben kis veszteségekkel rendben kellett volna visszavonulnia. Ehelyett hagyta, hogy az ellenfél bekerítse, aztán lényegében kicsúszott a kezéből a dandár irányítása, és alakulatait egyenként hajszolta előre a kiválóan együttműködő cs. kir. csapatok ellen. Így azok eredménytelenül támadtak, és súlyos veszteségekkel tudtak csak visszavonulni a városból. A vereség miatt a résztvevők nemigen hibáztatták Görgeit; Guyont annál inkább, és állítólag csak az 1. honvédszászlóalj tisztjeinek fellépésén múlt, hogy a különösen súlyos veszteséget szenvedő 48. (Ernő) sorjalogezred 3. zászlóaljának tisztjei elkeseredettségükben össze nem vagdalták heves természetű, de a védekezéshez egyáltalán nem értő parancsnokukat...²

A hibákért kár; ennek ellenére a recensens csak ajánlani tudja a fenti munkát minden történelem iránt érdeklődő személynek, szakmabelinek és egyszerű olvasónak egyaránt, aki meg akar ismerkedni az 1848–1849-es magyar szabadságharc egyik (talán a legkiválóbb) huszárezredének minden eddiginél részletesebb történetével.

KEMÉNY KRISZTIÁN

² Hermann Róbert: *Kossuth Sándor visszaemlékezése az 1849. június 28-i győri csatára*.

Győri Tanulmányok. Tudományos Szemle, (1996) 17. sz. 76–107., itt 80.

A demokrácia utolsó fóruma

Palasik Mária: *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949).*

Országház Könyvkiadó, Budapest,
2017. 464 oldal

Palasik Mária munkája a 2015-ben *A magyar országgyűlések története* címmel elindított sorozat harmadik köteteként jelent meg. A sorozatszerkesztők megfogalmazott célkitűzése az, hogy 2022-ig tizenegy kötetben bemutassák a magyar országgyűlések történetét a kezdetektől 2014-ig. A Horthy-korszak parlamentjét,¹ valamint a rendi országgyűlések történetét a 18. században² bemutató munkák után Palasik Mária egy a szakembereket is megosztó korszak parlamentarizmusának történetét vizsgálja részletező alapossággal.

A szerző a korszakot kiválóan ismerő történész, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának tudományos munkatársa. Levéltári forrásokra, parlamenti naplókra és irományokra, visszaemlékezésekre és a korabeli napi- és hetilapokra, folyóiratokra alapozva kívánja feltárni a törvényhozás 1944 és 1949 közötti szervezetét és működését.

Az 1944 és 1949 közötti időszak részletes intézménytörténeti feltárásával még adós a történettudomány. A korszakra vonatkozó hiánypótló munkák közül a Hubai László és Tombor László által szerkesztett *A magyar parlament 1944–1949*, a Feitl István által szerkesztett *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945*

című kötet, valamint az eddig megjelent adattárak, almanachok emelhetők ki.³ Palasik Mária munkáját olyan analízisnek szánta, amely remélhetőleg közelebb viszi a történészeket a tárgyalt téma szintéziséhez.

Az egyes fejezetekben a szerző tematikusan és azon belül kronologikusan, egymást követő ciklusok szerint tárgyalja a parlament szervezetét, működését és munkáját, más intézményekhez való viszonyát, a képviselők jogállását és politikai-társadalmi jellemzőiket, végezetül pedig a parlament üzemeltetésével kapcsolatos kérdéseket.

Az első fejezet az 1944 decembere és 1949 májusa közötti időszak három rövid, csonka parlamenti ciklusának politikai kereteit, pártjait, szereplőit és legfontosabb eseményeit mutatja be. A politikai háttér külön fejezetben történő ismertetését a szerző abból a helyes megfontolásból teszi, hogy az intézménytörténeti fejezetekben ne kelljen folyamatosan kitérni a történetből, visszautalni a történeti eseményekre. Lényeges megállapítása, hogy az 1944. december végétől 1945. november 4-ig, a nemzetgyűlési választások lebonyolításáig tartó átmeneti időszakban mindenre az ideiglenesség nyomta rá a bélyegét, így a törvényhozásra és végrehajtásra is. Nagy hangsúlyt fektet itt a koalíció pártjainak bemutatására, majd a demokratikus választójogi törvény ismertetésére, melynek elfogadásával a parlament a népképviselői intézménye, a népszuverenitás hordozója lett. Ezután végigkövethetjük az 1947 nyaráig tartó, a koalíción belüli,

¹ Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, 2015.

² Szijártó M. István: *A 18. századi Magyarországi rendi országgyűlése*. Budapest, 2016.

³ Hubai László – Tombor László (szerk.): *A magyar parlament 1944–1949*. Budapest, 1991.; Feitl István (szerk.): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945*. Budapest, 1995.; Vida István –

Kiss József – Somlyai Magda (szerk.): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944–1945. Történelmi Almanach I*. Budapest, 1994.; Horváth Zsolt – Hubai László (szerk.): *A nemzetgyűlés almanachja 1945–1947. Történelmi Almanach II*. Budapest, 1999.; Horváth Zsolt – Hubai László (szerk.): *Az országgyűlés almanachja 1947–1949. Történelmi Almanach III*. Budapest, 2005.

hatalomért folyó kíméletlen politikai harcot, majd az 1949 tavaszáig tartó időszakot, melynek során a Magyar Dolgozók Pártja utat tört a polgári demokratikus többpárt-rendszerből a proletárdiktatúra egypárt-rendszerére felé. Ebben a kiépülő, sztálini típusú diktatúrában a parlament jelentette az utolsó fórumot, ahol a demokrácia erői még megfogalmazhatták kritikájukat a hatalomra törő önkényuralommal szemben.

A törvényhozó hatalom szervezetét tárgyaló második fejezetben a korszak három parlamentje nyitó üléseinek hangulatába pillanthatunk be. A szerző elemzi a magyar parlament történetében egyedi intézménynek számító Politikai Bizottság munkáját, amely formálisan a kormány összetételére tett javaslatot, ugyanakkor törvényhozói jogokat is gyakorolt, és az 1944 és 1949 közötti korszak mindhárom ciklusában végig fennmaradt.

A parlament megalakulásának rendjét, szervezetét, illetve üléseinek lefolyását, tanácskozási rendjét a házszabály határozza meg, melyet a korszakban a nemzetgyűlés alkotott meg, az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek ugyanis még nem volt házszabálya. A parlament szervezeti felépítésében az országgyűlés elnökéről, alelnökeiről, jegyzőiről, háznapgyárlól, továbbá az egyes bizottságok és frakciók tagjairól és munkájáról is képet kapunk. A pártok képviselőcsoportjai a nemzetgyűlés idején és az országgyűlés első hónapjaiban még az egyes pártok egységes képviselőletének és véleményformálásának fórumai, valamint a politikai érdekegyeztetés fontos eszközei voltak, jelentőségük az országgyűlésben azonban fokozatosan csökkent az MKP, illetve az MDP hatalmi törekvései következtében.

A kötet sok felvetett problémája közül az egyik legtanulságosabb a szuverenitás kérdése, amelyet Palasik Mária részletesen vizsgál. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a nemzetgyűlés is a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította magát, a vizsgált korszakban azonban a törvényhozás szuverenitását két tényező korlá-

tozta: 1947. szeptember 15-ig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése Magyarországon, illetve a korszakban végig jelen lévő megszálló szovjet hadsereg. Ráadásul 1947 végéig a döntés-előkészítésekben kiemelt szerepet kapott a pártközi értekezlet, mely a parlament és a kormány tevékenységét is jelentősen befolyásolta. A szerző véleménye szerint ezen korlátok ellenére a fokozatosan szűkülő ellenzéki tábor szinte az utolsó pillanatig, a sztálini típusú diktatúra kiépüléséig ki tudta használni a törvényhozás adta nyilvánosságát.

A szerző külön fejezetet szentel a politikai szereplőknek. A képviselőket megillető jogokon és kötelezettségeken túl a képviselők politikai-társadalmi jellemzőit bemutattva kirajzolódik, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés társadalmi összetétele reprezentálta a bekövetkező politikai fordulatot: 1944–1945 után a nagybirtokos osztály a földosztás következtében teljesen megszűnt, a nagypolgárság és képviselői visszaszorultak, míg a munkásság, a parasztság, továbbá a kisiparosok és kiskereskedők aránya többszörösére növekedett a politikai és közhasznalmi elitben. A korszak hangsúlyos jellemzője a politikai elit fluktuációja és instabilitása is (hiszen 1949-re a politikai elit teljesen kicserélődött), továbbá a képviselők számának látványos növekedése.

A plenáris ülések menetrendjének és a törvényalkotás folyamatának általános ismertetése után konkrét példákon keresztül kapunk betekintést a korszak törvényhozó munkájába. Miután a Szociáldemokrata Párt 1945. december 1-jén felvetette a parlamentben az államforma rendezésének kérdését és lehetőségét, országgyűlési naplók és az ülések jegyzőkönyveinek felhasználásával végig követhetjük a Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvénycikk megszületésének útját, illetve Tildy Zoltán köztársasági elnökké választását.

Az államforma vitájánál jóval élesebb nézeteltérést eredményezett a pártok között a köztársaság büntetőjogi védelmének törvénybe iktatása. Valószínűsíthető, hogy a

kiszagdapárt azért sürgette egy ilyen jellegű törvény meghozatalát, mert biztosítékot látott benne arra, hogy ne kerülhessen sor alkotmányellenes kommunista hatalomátvitelre, és a törvény segítségével akarta elejét venni az általa törvénytelennek minősített rendőri letartóztatásoknak és internálásoknak. A korabeli pártharcok közepette ekkor azonban még nem volt egyértelmű, hogy a koalíció melyik szárnya tud felülkerekedni.

A parlament jogalkotói tevékenységének jelentős állomásai azok a további törvények, melyekkel egyrészt a köztársaság demokratikus jellegét szándékoztak biztosítani, másrészt pedig a demokratikus jogokat kívánták szélesíteni, legalábbis formálisan.

A szerző kiragadott példák bemutatásán keresztül elemzi az önálló indítványok, kérvények és feliratok, napirend előtti felszólalások, interpellációk szerepét, jelentőségét és célját, továbbá ismerteti a korszak mentelmi és összeférhetetlenségi ügyeit, mindezeket pontos statisztikai adatokkal kiegészítve. Átfogó képet kapunk a korszak parlamenti vitakultúrájának jellemzőiről.

A parlament szervezetének és munkájának, az országgyűlés működésének ismertetésén túl a szerző más, tágabb nézőpontból is vizsgálja a témát, bemutatva a törvényhozásnak más intézményekhez való viszonyát. Ilyen intézménynek tekinthetők a pártközi értekezletek, hiszen a politikai döntések nagy része gyakorlatilag ezeken született. S bár a szakirodalomban eltérően ítélik meg a pártközi értekezleteknek a döntéshozatali mechanizmusban játszott szerepét, azáltal, hogy a pártközi értekező közjogilag szabályozatlan, ugyanakkor a legfontosabb döntéseket hozó intézménnyé vált, funkcionálisan sérült a törvényhozás rendeltetése.

Palasik vizsgálja az államfői jogokkal rendelkező szervezet, a Nemzeti Főtanács hatáskörét és feladatait, majd a nemzetgyűlés által létrehozott – a szerző által „gyenge” jelzővel illetett – köztársasági elnöki intézmény jogkörét és parlamenthez fűződő viszonyát. Sorra veszi az 1944 és 1949 közötti

időszak hat egymást követő kormányát, kormányprogramjait s azok parlamenti vitáit.

Milyen viszonyban állt a parlament a Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal? A SZEB és a parlament között volt-e rendszeres kapcsolat? A SZEB szovjet főparancsnokságának politikája közvetve érintette a törvényhozás munkáját is, ugyanakkor a SZEB és a parlament között valószínűsíthetően nem volt rendszeres kapcsolat, és csak néhány olyan eset dokumentált, amikor a házelnök a SZEB-hez fordult. A törvényhozás plenáris ülésein ugyanakkor nem volt tabu a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, gyakran került szóba külpolitikai kérdések, a békeszerződés előkészítése kapcsán. A SZEB-től a békeszerződés ratifikálása után azonban a törvényhozás is búcsút vett.

A hatodik fejezetben a szerző az eddigiektől eltérő nézőpontból vizsgálódik, az utolsó rész egyfajta kitekintés. A törvényhozás épületének, az Országháznak a háború utáni helyreállítási munkálatait ismerteti, majd az országgyűlés hivatalait és alkalmazottait bemutató hivataltörténetből kapunk ízelítőt. Végül a nemzetgyűlés és az országgyűlés költségvetését tárgyalja, melyet a gazdasági bizottság által készített tervezet alapján a parlament számvevősége állított össze.

A kötetet színesítik és az olvasást élményszerűbbé teszik az egyes témákhoz jól megválasztott korabeli fotók, politikusportrék, a parlament munkája során vagy éppen az Országház folyosóin és a Kossuth téren készült fényképek, továbbá különféle dokumentumfotók. A képek közül említést érdemelnek azok a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő fotók, melyek a *Magyar Nap* című, 1947 és 1949 között megjelenő politikai napilap fotónegatívjaiból maradtak fent, és eddig nyomtatásban még nem jelentek meg. Ilyen fotósorozatot alkotnak a 149. oldalon, a 186. oldalon található képek, valamint a III. fejezet nyitóképe a 164–165. oldalon. A fotók a parlamenti padsorokban ülő MKP frakcióját (1948. június 17.), a plenáris ülés szünetében falatozó képviselőket (1947. szeptember 16.), valamint az Országház fo-

lyosóján beszélgető képviselőnőket (1947. szeptember 16.) elevenítik meg. Szintén említést érdemel a 325. oldalon található két fénykép, melyeken az iskolák államosításáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor felszólaló képviselőnő, Slachta Margit, valamint a vele szemben ülő kommunista képviselők reakciója látható.

A képaláírások tekintetében egy helyen fedezhető fel pontatlanság. A 199. oldalon található fotón a nemzetgyűlés ülésére (1945) érkezők között a képaláírással ellentétben nem csak a Magyar Kommunista Párt tagjai láthatók.

A kötet hasznos kiegészítője a Függelék, mely tartalmazza a képek, rövidítések és táblázatok jegyzékét, mely a sorozat első két kötetében még nem kapott helyet.

A kötetben szereplő parlamenti képviselők életútját a szerző szerint nincs mód végigkísérni, s a politikusok pályaképe megtalálható a Történeti Almanach sorozat köte-

teiben. Ennek ellenére érdemesnek tartottam volna a *Függelékben* egy képviselői névjegyzék közlését. A sorozatszerkesztők kiemelt szempontnak tekintik a hazai kutatók mellett a felsőoktatás érintett hallgatóinak inspirálását is a magyar parlamentarizmus kutatása iránt, ebből a szempontból hasznos lett volna ilyen névjegyzék összeállítása.

A források, a szakirodalom és a korszak alapos ismeretéről tanúskodik a kötet. Az olvasó tömör, informatív, apró részleteiben is adatgazdag, a korszak parlamenti üléseinek életébe, hangulatába bepillantást engedő kötetet tarthat a kezében. Az adatok átláthatóságát, követhetőségét segítik az egyes, többek között választási eredményeket vagy a parlament képviselőinek pártok szerinti megoszlását tartalmazó táblázatok.

LENGYEL ESZTER

A könyv, amit nem lehet elfelejteni

Borsi-Kálmán Béla: Pszeudo-fociesszék. Szélgjegyzetek a futball, a politika és az irodalom határvidékéről. L'Harmattan, Budapest, 2018. 226 oldal

Borsi-Kálmán Béla írta az egyik legjobb – ha nem a legjobb – futballkönyvet, *Az Arany-csapat és a kapitányát* tizenegy évvel ez előtt, de az a kötet csak azt az egy kiadást érte meg. A szerző közben egyes részeket folyóiratokban, tanulmánygyűjteményekben újra közölte, majd gondolt egyet, és – számos új írással kibővítve – együtt megjelentette. Ez a *Pszeudo-fociesszék*. Az alábbiakban ezt és a 2008-as opuszt együtt taglalom.

A futballkönyvek többsége szórakoztató. Élvezetes, bulváros stílusban íródott kellemes olvasmányok, amelyeket többnyire egy ültő helyemben olvasok el, szinte falva a betűket. Később sem okoznak csalódást: ha évek, évtizedek múlva veszem elő őket, újra meg újra felvidítanak. Leginkább azonban az könnyíti meg olvasói újrafelhasználásukat, hogy amint letettem őket, már semmire sem emlékszem belőlük. Habkönnyű, de többnyire üres írásművek. Öröki újszülötté varázsolnak, akinek minden vicc új.

Borsi-Kálmán Béla könyvei viszont nehezek, sokszor fejfájdítók. A szerző rengeteg idéz (sokszor feleslegesen), túl sokat foglalkozik önmagával, ráadásul csapongva, meglehetősen fegyelmetlenül ír, azaz: túlírja szövegeit. S még egy dologban különböznek művei a fociiskönyv-termés nagy részétől: évek múlva is világosan emlékszem rájuk. Azokat nem lehet megjegyezni, Borsi-Kálmán Béla (a továbbiakban: BKB) könyveit viszont nem lehet elfelejteni – a tartalmuk, az üzenetük miatt. Mondanak valamit a labdarúgásról, leginkább a magyar futballról, mégpedig fontosat és mélyet.

Fő kérdése: hogyan, mitől sülyedt ilyen mélyre labdarúgásban az egykori világelső?

Ez további kérdéseket vet fel, amelyek közül az első már nagyon régóta kínoz minden magyar szurkolót és szakembert: miért vesztettünk az 1954-es VB-döntőben? A szerző az okok közül a legfontosabbnak azt tartja, hogy Puskást lerúgták az NSZK elleni 8:3 alkalmával, mivel feleslegesen cukkolta Liebrichet. Ez az arrogancia fosztotta meg vezétől, egyúttal a világ legjobbjától a magyar csapatot – folytatja BKB, majd az elbizakodottság történeti-társadalmi hátterét kezdi el boncolgatni. A könyvnek ez az egyik fő erénye: jól vegyíti a társadalomtudományi felkészültséget a fociban való jártassággal. Borsi-Kálmán Béla ugyanis történészprofesszor, rengeteg könyv szerzője, egyúttal a hatvanas évek nagy Fradijának labdazsonglőr, de nem elég erőszakos, ezért a tartalékba szorult játékosa.

Puskás hübrisze mögött a magyar kultúrfőlny tudata húzódik meg – fogalmazza meg tézisé a könyv. Összefüggést lát a sportág fellendülése és a trianoni trauma között: az ország kétharmadának elvesztését pótszerekkel, így sportiskerekkel igyekeztek kompenzálni, amelyek a magyar kultúrfőlnyt voltak hivatottak demonstrálni. Ez a tendencia a második világháború után, majd a kommunista rendszerben is folytatódott, csak akkor már latensen, hiszen a Horthy-rendszer ideológiáját már nem lehetett nyíltan hirdetni – viszont a passzív rezisztencia révén annál nagyobb erővel, a második társadalomban egyfajta lesüllyedt kultúrjósággáként jutott érvényre. Ez az életvilág-ideológia azt a meggyőződést fejezte ki, hogy mi, magyarok tudunk a leginkább élni. Mi tudjuk, mi a jó: hogyan kell mulatni, udvarolni, a mi ételeink, boraink, nótáink a legjobbak. És mi tudunk a legjobban futballozni is, mert mi vagyunk a legkreatívabbak, a legtehetségesebbek. Ezt a labdarúgó-kultúrfőlnyt – folytatja Puskás példáján Borsi-Kálmán – a pályán is érvényesíteni kell. Ahogy Öcsi

hangoztatta: „...apró gólokkal kell megzavarni az ellenfelet”. Vagyis az elejét kell meghajítani, berámolni néhány gólt, mindezt technikai trükkökkel fűszerezve. Hadd lássa az ellenfél, hogy mi mennyire tanárok vagyunk hozzá képest.

Ez legtöbbször be is jött, de a németek soha nem adják fel, ezért éppen ellenük nem vált be. Többek között azért sem, mert a „szárguldó őrnagy” időközben elvesztette a csapaton belüli vezérszerepét. Az eredmény a magyar sporttörténet egyik legfájóbb kudarca és Puskás évekig tartó visszaesése – aminek kuriózumszámba menő spanyolországi újjászületése vetett véget. A másodvirágzás rejtélyéhez a szerző érdekes megfigyeltést kínál. Az autoritarizmus szellemében felnőtt Puskás otthon kitanulta, hogyan kell hatalmasságokkal szót érteni, hogyan kell a szórakoztató udvari bolond szerepét játszva kisebb-nagyobb privilégiumokat kijárni magának, de játékosársainak is, és ezt a szociális tőkét, ezt a speciális kommunikatív kompetenciát jól kamatoztatta ellentett előjelű diktatúrákban: a Franco-rezsimben, majd edzőként a fekete ezredesek Hellászában, Anvar Szadat Egyiptomában, Pinochet Chiléjében is. BKB-t dicséri, hogy mindezt nagy empátiával, ítélkezés és felmentés nélkül, a megértés igényével elemzi, ezáltal kimarad az izléstelen „Öcsi-bizniszből”.

Labdarúgásunk hanyatlásának következő etapja ebben az elbeszélésben a hatvanas évek, meghatározó drámai konfliktusa pedig az Albert Flórián –Varga Zoltán ellentét. BKB ebben egyértelműen Varga Zoltán mellett teszi le a voksát, mert a szóke nyolcasban a Kádár-rendszer ellenfelét, a Császárban viszont a kádárista kompromisszumot elvtelenül megkötő megalkuvót lát. 2008-ban megjelent könyvében így fogalmaz: „Fokozatosan olyan légkör alakult ki a futballpályákon [...], hogy a játékosok belátták: követelőzni, keménykedni, okoskodni nem célszerű, előbb-utóbb megüti a bokáját

az ember. De lehet alkudozni, egy kicsit zsarolni, meg lehet főzni (fűzni) valamelyik gólrét, be lehet óvatosan mérni, meddig tanácsos elmerészkedni. Meddig lehet például büntetlenül lazsálni az edzéseken, melyek azok a meccsek, amelyeket feltétlenül hozni illik, és melyek azok, amelyek esetleg »elpasszolhatók« [...] Minek törjük magunkat, ha a bajnoki címet így is elhódíthatjuk..., a »lét« így is megkereshetjük. S továbbra is utazhatunk Nyugatra, Latin-Amerikába.”¹

BKB nyilvánvalóan a Kádár-korszakot ismeri jobban, rothasztó, gerincporlasztó hazugságaival, kisstíflű aljasságával – de egy kommunista diktatúrán belül ez tényleg a kisebb rossz volt. Ez alól éppen a könyv témájául szolgáló sport és a labdarúgás képez kivételt, ez indokolja a szerző helyenként már-már prófétai dühét. A probléma azonban ennél mélyebb, ezért megérdemli, hogy alaposabban foglalkozzunk vele.

A magyar labdarúgás részben éppen a rendszer fokozódó desztalinizációja miatt esett vissza a hatvanas években. A futballtörténet tanúsága szerint a magas színvonalú labdarúgás számára elsősorban a fejlett piacgazdaság előnyös – ennek lehetünk szemtanúi manapság –, a sportág fejlődésének korai szakaszában azonban a diktatúrák is kedvező környezetet biztosítottak. Ez azt bizonyítja, hogy az „embertelen politikai rendszer = gyenge sportélet” képlet hamis, mert a sport önálló professzionális logikájú alrendszer. Sőt, a magyar tapasztalat azt mutatja, hogy – a történelem fintora következtében – a kommunista szisztéma keménységének viszonylagos enyhülése a labdarúgásban visszaesést okozott. Az ötvenes években a futballban erősebb teljesítménykényszer érvényesült, mint a rá következő évtizedben, mert a legjobb focisták és a lakosság életkörülményei közti olló nagyobb volt. Nívós futball pedig ott terem, ahol csak az élhet meg jól a bőrlabda kergetéséből, aki nagyon jól csinálja – ami azt is jelenti, hogy a gyengébb-

¹ Borsi-Kálmán Béla: *Az Aranycsapat és a kapitánya*. Budapest, 2008. 184–185.

bek *ne* élhessenek meg belőle, ne lubickolhassanak a langyos pocsolójában. A teljesítménymotiváció azonban nemcsak piaci versenyből eredhet; származhat a hiánygazdaság, az esztelen tervutasításos gazdaságpolitika okozta nyomorból is, amelyekből a sportkarrier kiutat kínál. A Kádár-rendszerben nem voltak olyan súlyos megélhetési nehézségek, mint a Rákosi-korszakban vagy még később a béketáborbeli országok többségében, ezért a hatvanas évektől ez az anyagi ösztönzés csökkent. A sztálinizmus kegyetlenül egyértelműbb volt abban is, hogy a futballistákat a világklasszis középhátvéd Szűcs Sándor kivégzésével megfenyegette – ettől kezdve nem mertek disszidálni. Az 1956 után meggyengült, elgyávult kommunista hatalom már nem mert ilyen eszközökhöz nyúlni, profizmus híján viszont más, hatékony ösztönző eszköze nem akadt.

A *Pseudo-fociesszé*kben sok más értékes írás is olvasható – ezek teszik ki a kötet jóval több mint felét. Ilyen az Esterházy Péterről szóló, amelyben BKB a kiváló írónak és egyben pengés futballistának állít emléket. Szerzőnk számára Esterházy azért is emblemikus figura, mert azt a szó igazi értelmében vett úriembert, gentlemant látja benne, aki egyszersmind európai, nyugatos polgár is. Borsi-Kálmán Bélának, a történésznek egyik vezéreszméje a nemesi polgáriasodás, a magyar történelemből hiányzó „dicsőséges forradalom”, amely áthidalhatná históriánk és jelenünk rossz, hamis

antagonizmusait. Ezekre pedig azért is érzékeny, mert zsidónegyedben felnőtt, Erdélyből áttelepült keresztényként, majd hosszú ideig külszolgálatot teljesítő diplomataként, az FTC-ből entellektüel volta miatt kilógó „létszámfelettiként” többszörösen is átélte a kisebbségi létet, azt, hogyan kell és lehet – Esterházyval szólva – „egyszerre kívül és belül lenni a tizenhatoson”. Ennek szellemében fociesszéiben belülről és respektussal ábrázolja a román focit. Felfogására jellemző, hogy ő volt az, aki egy levelében figyelmeztetett: ne sajátítsam ki az Ajaxszal két BEK-et nyert edzősenit, Kovács Istvánt, ne mondjam, hogy ő a mi Kovácsunk, mert az anyja román volt. Újra meg újra rámutat: mindkét ország labdarúgása rengeteget köszönhet multikulturalitásának, a rengeteg nem magyar és nem román származású játékosnak, trénernek – és értelmiséginek, szakembernek. Ahogy igaz ez Franciaországra is, a könyv több írásában is elemzett futballnagyhatalomra, ahol BKB évekig diplomataként dolgozott, és amely a Le Pen által kiutált színes bőrű futballzsenik nélkül nem nyerhetett volna kétszer EB-t és VB-t.

Borsi-Kálmán Bélát elvesztette a Fradi és a magyar labdarúgás, mert nem tudott eléggé a pályán „harapni” – de nyert helyette egy vérbeli „fociológus” futballtörténész-eszéistát.*

BALOG IVÁN

* A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazda-

ságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

Számunk szerzői

BALOG IVÁN (balog.ivan56@gmail.com) – szociológus, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Szociológia Tanszék, Szeged

CORA ZOLTÁN (corazoltan@gmail.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Angol-Amerikai Intézet, Szeged

DEÁK ÁGNES (deakagnes@yahoo.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modernkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged

DINNYÉS PATRIK (dinnyes.patrik@gmail.com) – történész, Eszterházy Károly Egyetem, Történelemtudományi Intézet, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék, Eger

DOBSZAY BALÁZS (dobszayb18@gmail.com) – középiskolai tanár, Pannonhalmi Bencés Gimnázium, Egyházzenei Szakgimnázium és Szakkollégium, Pannonhalma

KEMÉNY KRISZTIÁN (kemenykp1@gmail.com) – hadtörténész, Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

KHAVANOVA, OLGA (austrian.centre.inslav@gmail.com) – történész, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete, A Soknemzetiségű Osztrák Monarchia Története Kutatócsoport, Moszkva

KULCSÁR KRISZTINA (kulcsar.krisztina@mnl.gov.hu) – történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

KURDI KRISZTINA (kurdik@t-email.hu) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kelet-, Közép-Európa és Oroszország Története Tanszék, Budapest

LENGYEL ESZTER (lengyel.eszter@parlament.hu) – történész, Országgyűlés Hivatala, Könyvtár- és Közművelődési Igazgatóság, Országgyűlési Múzeum, Budapest

MEZEY ANDRÁS (andras.mezey@ek.szte.hu) – történész, könyvtáros, Szegedi Tudományegyetem, Klebelsberg Kuno Könyvtár, Szeged

RING ÉVA (ringagh@gmail.com) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kelet-, Közép-Európa és Oroszország Története Tanszék, Budapest

SCHWARCZ, ISKRA (iskra.schwarcz@univie.ac.at) – történész, Universität Wien, Institut für Osteuropäische Geschichte, Bécs

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN (szijarto@elte.hu) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, Budapest

TUSOR PÉTER (tusorpet2@gmail.com) – történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Újkori Történeti Tanszék, Piliscsaba

UNOWSKY, DANIEL (dunowsky@memphis.edu) – történész, University of Memphis, Department of History, Memphis

A fordításokat DEÁK ÁGNES, PATAKI MARCELL, TÓTH SZERGEJ és RAKOVSKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

KRISZTINA KURDI

- The memoir as travel diary. The journey of Tokaj wine based on the memoir of Dov Ber Birkenthal, a Jewish merchant from Bolechow 5

KRISZTINA KULCSÁR

- When aristocrats travel. Types of aristocratic trips in the 18th century through the travels of Duke Albert of Saxony and Archduchess Maria Christina 20

PATRIK DINNYÉS

- From Mogilev to Smolensk: the first encounter and shared trip of Holy Roman Emperor Joseph II and Russian Empress Catherine II (1780) 37

ISKRA SCHWARCZ

- Peter the Great in Pressburg 64

OLGA KHAVANOVA

- Russian Grand Duke Paul in Vienna in 1781-1782 72

ÉVA RING

- The experiences of an Austrian commercial counsellor in Moscow based on the 1774 diary of Karl von Zinzendorf 84

Workshop

ANDRÁS MEZEY

- Prague Spring, Prague Autumn: the reactions of the Church and Hungarian Catholics based on contemporary reports 98

PÉTER TUSOR

- Apostolic rights of the Catholic king? The Hungarian Royal Patronage and Supremacy, 1417-1918. (draft) 109

Retrospective

- Moscovia. An apostolic legate's description of his trip to Moscow in 1581. (Translated, edited, introductory essay and notes written by Balázs Dobszay) 122

Beyond our borders

- „I rejected the idea that the monarchy should be seen only as a relic...” Interview with Daniel Unowsky. (Interview by Ágnes Deák) 135

- Daniel Unowsky's bibliography 139

DANIEL UNOWSKY

- Local Violence, Regional Politics, and State Crisis. The 1898 Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia 142

Outlook

The Habsburg fiscal-military state

(The sinews of Habsburg power: Lower Austria in a fiscal-military state, 1650–1820. Oxford University Press, Oxford, 2018.)

- ISTVÁN M. SZIJÁRTÓ 162

From Kossuth's Shakespeare to Hungarian History in English. A look into the world of English-Hungarian relations (<i>Frank Tibor: Britannia vonzásában. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.</i>)	
ZOLTÁN CORA	168
“Württemberg” in the “Year of Miracles” (<i>Horváth Béla: A 6. [Württemberg] huszárezred az 1848–49-es magyar szabadságharcban. '48as Könyvtár. Line Design kiadó, Budapest, 2017.</i>)	
KRISZTIÁN KEMÉNY	175
The last forum of democracy (<i>Palasik Mária: Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949). Ország-ház Könyvkiadó, Budapest, 2017.</i>)	
ESZTER LENGYEL	180
The book that can't be put down (<i>Borsi-Kálmán Béla: Pszeudo-fociesszék. Szélgjegyzetek a futball, a politika és az irodalom határvidékéről. L'Harmattan, Budapest, 2018.</i>)	
IVÁN BALOG	184
<i>Authors</i>	187

